

Шарқ юлдузи

Адабий-ижтимоий журнал

2006

3-сон

ТАХРИР ҲАЙЪАТИ

Абдулла Орипов—
таҳрир ҳайъати раиси
Эркин Воҳидов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Жуманиёз Жабборов
Омон Мухтор
Тўлан Низом
Икром Отамурод
Хайриддин Султонов
Сирожиддин Саййид
Ибройим Юсупов
Ўиримкул Қодиров
Ўткир Ҳошимов

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Абдулазиз Абдуқаҳҳоров
Бобур Алимов
Туробжон Жўраев
Алишер Каримов
Бахтиёр Кубеев
Фатҳиддин Муҳиддинов
Ботир Парпиев
Неъматилло Худойберганов
Ғайрат Шоумаров
Ислом Шоғуломов
Омонулла Юнусов
Рустам Қосимов
Ашур Қодиров
Қаҳрамон Қуронбоев

**БОШ МУҲАРРИР
МИНҲОЖИДДИН МИРЗО**

**Масъул котиб
Юсуф Файзулло**

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ**

ЭҲ ОТА МАҚОИМА —
БУҒДОЎЗОРЛАРИМ!

*Саҳар юлдузлардан тақиб маржонлар,
Дашту қирларимда отгайдир тоғлар.
Жимирлаб кетгайдир кўнм яшорларим,
Жимирлаб турсалар бугдоўзорларим.*

Саъдулла
Ҳаким

СОҒИНИЧ СУЗЛАРИНИ
НОҲИФЖ КЎЗЛАРИ...

Ватанга мансублик

Баногоҳ чўққидан
қуласа бир тош
Тоғ пойига тушар, тоғни тарк этмас.
Эт билан тирноқдек
бир жону бир тан
Ватандан яралган Ватандан кетмас.

Куёшга интилган
ҳавойи буғлар
Баланд парвозларни қилса ҳам ҳавас.
Бир кун қайтиб келар
ўкириб-йиғлаб,
Ватандан яралган Ватандан кетмас.

Шашмақом - минг йиллик
наво муаттар,
Очсам кўкайимни янграр қадим сас.
Авлодлар туғилар,
аждодлар ўтар,
Ватандан яралган Ватандан кетмас.

Улуғлар юксалар
ер остида ҳам,
Ҳайкал бўлиб ўсар, эли унутмас.
Шаҳидлар боғидан
қуйлаб ўтаман:
Ватандан яралган Ватандан кетмас.

Тошдан учган учқун
ялт этиб ўчар,
Ўчган чўғ қайта ўз ҳолига келмас.
Чопонинг силкисанг
ғубори кўчар,
Ватандан тўкилган Ватандан эмас!

Аёллар

Етти нарса суюк этар аёлни,
Биринчиси - қора рангнинг хўблиги:
Қора сочу, қора қошу қора кўз,
Яна соз тим қора бўлса киприги.

Етти нарса суюк этар аёлни,
Иккинчиси - оқ ранг уйғунроқ бўлса:
Сутдек бадан, садафдек тиш, пок чеҳра,
Яна яхши кўз оқи ҳам оқ бўлса.

Етти нарса суюк этар аёлни,
Учинчиси - қирмизи ранг жилоси:
Лаб олича, юз атиргул, тил қирмиз,
Яна қирмиз бўлса яхши либоси.

Етти нарса суюк этар аёлни,
Бешинчиси - кичкиналик надами:
Оғзи, оёқ-қўли гунча даҳани,
Яна яхши майда бўлса қадами.

Етти нарса суюк этар аёлни,
Тўртинчиси - ушбулари эн бўлсин:
Пешонаси, шахло кўзи, чехраси,
Яна феъли, табиати кенг бўлсин.

Етти нарса суюк этар аёлни,
Олтинчиси - бўлсин тоза, покдомон.
Дили, қўли, яна рўзгор тутуми,
Этагига ит тегмасин ҳеч қачон.

Етти нарса суюк этар аёлни,
Еттинчиси - ширин бўлсин, шубҳасиз:
Дудоғию тили, тортган таоми,
Яна нозу ғамзасию ишваси.

Тунгги таққослар

Чайқалади қора уммон, чайқалади,
Қароқчи тун сепивориб олтин ушоқ,
Уяр уммон тубигача тилло тузоқ,
Чайқалади қора уммон, чайқалади.

Чайқалади қора уммон, чайқалади...

Сув париси сочларини ёйиб ётар
Боғ ичида. Боғ шундайин бойиб ётар.
Гоҳ юзида, гоҳ белида ўйнайди нур,
Доғ ичида ғафлат босиб бойи ётар.

Чайқалади қора уммон, чайқалади...

Шамол-шамол оч тўлқинлар устин очар,
Хилол-хилол сийналарин ўпиб қочар.
Машшаталаб олмаларни кетар тўкиб,
Тўр ташлаган қароқчини сўкиб-сўкиб.

Чайқалади қора уммон, чайқалади...

Ухлаш мумкин наҳот шундай бежавотир,
Уйғонсанг-чи, уйғон, ахир, уйғон, ботир?!
Ғафлатни қув, бир чорасин топгил, уни
Асра, жону танинг ила ёпгил уни.

Чайқалади қора уммон, чайқалади...

...Уйғонаман, ҳар тарафда нур тошқини,
Кўзим тинар истаб қора қароқчини...
Бунча сени қизганмасам, менга қара,
Ёрим, сенинг кўзинг нега бунча қора?

Чайқалади қора уммон, чайқалади...

Юлдуз шуъласи

Устоз Абдулла Ориповга

"Юраги ботирдир, ҳар сўзи ёқут,
Абдулла акангнинг этагидан тут.

Устоз ўғитидай ўткир қилич йўқ,
Йўқ устоз пандидек мустаҳкам совут".

Устоди кабир лутф-иноятдан
Темирни хамирдек юмшатди Довуд.

Раҳматли отамнинг даъватларидан
Хамон юрагимда гуруллайди ўт.

Устозим Наврўзда туғилмиш, ўзим
Ўн йил ўтгандан сўнг, кундан яна тўрт.

Не бир замон кечди шундан буюғи
Макру нағмалари бўлган йўқ унут.

Ўсди болалигим узумга тўйиб,
Онамдек бол бериб улғайтирди тут.

Не бахт, ўзбекнинг ҳам келди ҳамали,
Ортда қолди буткул аямажиз, хут.

Нихоят Некўзда кўчган наърадан
Уйғонди Гараша, кўз очди Накрут.

Аммо “Митти юлдуз” юксақда ҳамон,
Ҳамон юракларга таратади кут:

Йўллар етаклади Тошкент бағрига,
Куйилди кўксимга навою суруд.

Ўзбекнинг томири ер юрагида,
Хаёли етти қат осмонда масъуд.

Юлдуз-ку абадий порлаб қолажак,
Нур тушган кўнгил ҳам бўлмагай унут!

Қора тош

Кимнинг баланд тоғларга
Бир қур келмас чиққиси.
Гараша тепасида
Бобомўла чўққиси.

Эй қора тош, қора тош,
Тилинг борми сенинг ҳам?
Оғритдимми дилингни,
Мен бебош гофил одам?

Бошида булут тўзир,
Ажиб виқор. Ҳашамат.
Ёшлик ғайрати кўзиб,
Чўққига тирмашаман.

Кўшилиб нола қилган
Тошлар дўстинг эдими?
Наъматак чўзиб кўлин
Ушлаб қолай дедими?

Сайхонда Гарашасой
Оқиб ётар буралиб.
Икки чети узумзор,
Тош иморат, кўрали.

Сақраб нақ осмон бўйи
Ўнгирдан ошди оху.
Кимни огоҳ этгали
Бунчалар шошди оху?

Ногоҳ тойиб, оёғим
Остидан кўчар бир тош.
Фарёд солиб, боёқиш,
Жарликка учар бир тош.

Эй қадрдон тоғимнинг
Миттигина бўлаги,
Тош бўлиб шунча бўлсанг,
Мен ҳам бир тош бўлайин.

Ўраниб қор кўрпага,
Қиш уйқусига қонай.
Кўнғироқ чалса ёмғир
Гул кўтариб уйғонай!

Қайтиш

Меҳмон кутаётган уй бекасидай
Чопқиллаб йўлларни супурар шамол,
супурар шамол.
Тошдевор ёқалаб болалардай саф
Қўл силкиб кутлайди тераклар хушқол,
тераклар хушқол.

Олмалар лабларин қирмизга бўяб,
Япроқ дуррасидан мўралаб боқар,
мўралаб боқар.
Ювиниб-таранган Гарашасойдан
Борлиққа ялпиз хуш ифори оқар,
ифори оқар.

Бошига оппоқ қор ярашиқ салла
Бобомўла гўё мўйсафид ота,
мўйсафид ота.
Оқил ўғлонлардек паст-баланд қирлар
Чўк тушиб пойига бош уриб ётар,
бош уриб ётар.

Шу қирларда кечди болалик чоғим,
Усмир қалби билан ёниб суйганман,
ёниб суйганман.
Булутини - қалпок, қорини - чопон,
Ёмғирини — куйлак қилиб кийганман,
қилиб кийганман.

...Хув, ана тандирдан нон узар аёл,
Иссиқ нон юзида ялтирайди нам,
ялтирайди нам.
Юзларим ловуллаб ширмой нон мисол
Мен ногоҳ лабимда сезаман шўр таъм,
сезаман шўр таъм.

Четан дарвозалик бу уй олдида
Болалик бир лаҳза тўхтатар шу чоғ,
тўхтатар шу чоғ.
Оху каби хуркак назари билан
Бир жуфт нон кўтариб чиқар қизалок,
чиқар қизалок.

Юзларида ширмой шуъласи ёнар,
Қийиқ кўзларида баҳорий чақин,
баҳорий чақин.
Ажаб, таниш аёл энди бегона,
Нотаниш қиз нечук бунчалар яқин,
бунчалар яқин?

Жисму жаҳонимга ўт туташганча
Ёнғоқзор оралаб ўйчан кезаман,
ўйчан кезаман.
Тандирдек қизиган бағримдан, қанча
Соғинч сўзларини нондек узаман,
нондек узаман...

Салим Ашур

КЎЗЛАРИНГДАН ШОМЧИ РАЎФ
ОЛСА...

* * *

Фалакларнинг юксак тоқида
Кўрдим сенга аталган жойни.
Дунё дунё бўлгандан буён
Кўрмаганди сен каби ойни.

Яхшиямки, сен борсан, олам
Ёруғингда топар йўлини.
Кўз, қош, лабинг... бўлиб жамулжам
Сайр этади кўнгил кўлини.

Етказганим сенга заҳматлар
Томиримда қондек кечмоқда.
Лабларингда оби раҳматлар,
Кўксимдаги саҳро ичмоқда.

Яшамаган бўламан, билсанг,
Кўзларингда ёш кўрган куним.
Ё қаҳр, ё мурувват қилсанг,
Гулзорингга сочилсин кулим.

Парлар каби тўзғиди, кетди,
Сен бошини силаган ғозлар.
Бошқаларни бахтиёр этди
Елкамизни илитган ёзлар.

Фалакларнинг юксак тоқида
Кўрдим сенга аталган жойни.
Дунё дунё бўлгандан буён
Кўрмаганди сен каби ойни.

* * *

Сезмадимми, қачон ёнимдан
Ўтиб кетди одамсиз қадам —
Ўтган каби ёмғир жонимдан,
Эригандек музлар ҳам кам-кам?!

Осмон эмас, тунчироклардан
Ёқилгандек тутам-тутам қор,
Аёл каби кучоқларингдан
Сирғалган ва кетгандек баҳор,

Пальтоларнинг ёқаларига
Илдиз отган каби қора соч
Ё сочларнинг ҳар толасига
Чирмашгандек ёқа эмас, тож,

Автобусларнинг тирқишларидан
Тошган каби жўшқин мусиқа,
Озод бўлиб ўз ишларидан
Кетган каби дўстлар ҳар ёққа,

Февралдан сўнг, апрель эмас, йўк,
Келган каби устин қоқиб март,
Совуқ билан қордан қорни тўк
Усган каби сездирмай кўкат,

Эрка ўғлинг пиёлаларни
Оддий ишдек синдирган каби,
Нолаларни ишлаб чиқармоқ
Дуторларнинг хунари, касби

Бўлган каби. Ёки автолар
Чироғидан оққан каби нур,
Қиз бошига тушган савдолар
Улашгандек лаззат ва ҳузур,

Ариқларнинг тиниқ ҳаёти
Сўрамасдан оқиб ётгандек,
Пайқамасдан тўқайлар додин
Урдақларни овчи отгандек,

Дафтарларга, китоб, ақлга
Сигмагандек геометрия,
Компьютерга, циркуль, нақлга
Қулоқ осмай тер тўккан мия

Қаби. Ёки учбурчак чизсанг
Ўхшагандек у тўртбурчакка,
Бекатларни бир сафга тизсанг
Чиқаверган каби йўлакка...

Чидолмайди совуққа сабот,
Ковушини судрайди тун. Ё...
Шундай меҳнат қилади ҳаёт,
Худди шундай ишлайди дунё.

* * *

Бунча чуқур кулгичларинг бор.
Бармоқларинг... ўзингникими?
Шу қиш, шу куз, шу ёз, шу баҳор,
Бари-бари кўзингникими?

Кимлар севги қилмаган изҳор,
Кечикдим мен бу машғулотга.
Менга қара, илтимосим бор,
Жуда чуқур боқма ҳаётга.

Менга оғир бўлиши мумкин
Тароғингга бахш этилган бахт.
Бунда навбат кутади сокин
Қанча-қанча ўрмону дарахт.

Кўзларингдан томчи ранг олса,
Яралади яна юз олам.
Чарақлаб, гар, жилмайиб қолсанг,
Юзта эмас, мингта десам кам.

Секин шошиш, шошган асталик,
Нозик келиш, нафис кетиш, ор,
Хаста соғлиқ, соғлом хасталик,
Мен ва сендан бошқа кимда бор?

Кимда бордир девона юрак,
Сенда эрк бор, менда — ихтиёр?!
Ошиқларинг... кўп бўлса керак,
Менинг сендан бошқа кимим бор?!

* * *

Парча тошга мангу умр бахш этган
Она тилим.
Қояларни майда-майда тош этган
Она тилим.
Кўзларимга дунёни чин кўрсатган
Она тилим.
Отам, онам, кимлигини ўргатган
Она тилим.
Мудраб қолса, бутун халқни уйғотган
Она тилим.
Китобларда ёнган, гоҳо муз қотган
Она тилим.
Бир миллатни бир Ватанга жамлаган
Она тилим.
Фарзанд учун чўғ тарихлар ғамлаган
Она тилим.
Ҳар ўзбекка ору номус бўлдинг сен,
Она тилим.
Ўзгаларга қиёмат дўст бўлдинг сен,
Она тилим.
Тандирларга онам ёпган иссиқ нон —
Она тилим.
Тупроқларга ташламайман ҳеч замон
Она тилим.

Бир болангман, устим ёпдинг совқотсам,
Она тилим.
Мен қалқонман биров сенга ўқ отса,
Она тилим.
Даҳоларга алла айтган олтин бешиқ —
Она тилим.
Булбуллардан ёш оқизган олтин қўшиқ —
Она тилим.
Қулоғимга тилла ишқдек қуйилгансан
Она тилим.
Юрагимга исмим бўлиб ўйилгансан
Она тилим.

* * *

Энди яна қаерда, қачон
Сени менга кўрсатишади,
Бу кўрганим бариси ёлғон,
Чинни қачон ўргатишади?

Тушдан нима фарқи бор бунинг,
Кўрсатмоқ ва тез қайтиб олмоқ.
Соч-соқоли қоп-қора туннинг
Охурига чўғларни солмоқ...

Айт-чи, кимлар, қандай маккор ҳол
Келтирмайди сени ҳеч ёвуқ?
Атрофингда, қара, не аҳвол,
Юрагинг ҳам қиш каби совуқ.

Бедорлигу уйқуларингни
Ифорларга тўлдирган гулни —
Барбод этиб кўркувларингни
Ўтни олиб, қолдириб кулни,

Менга бир зум, бир лаҳза, бир он,
Ўзгага-чи, умрлик мулк бу.
Шундай қизни қаерда, қачон
Кўрсатасан кўзимга, уйқу?

* * *

Шундай енгил, шундай тоза гул,
Келасиз, сиз сув бети билан.
Маъзур тутинг, севаман буткул
Юрагимнинг бир чети билан.

Менмас... кутиб ташрифингизни
Куюб борар қоғоз ва қалам.
Деразага икки кўзини
Михлаб кўяр бечора одам...

Аста-аста келади умид,
Аста-аста кетар тушқунлик.
Сизга — қарши, менга — буткул зид
Умрликми ишқ ё беш кунлик?

Шундай енгил, шундай тоза гул,
Келасиз, сиз сув бети билан.
Маъзур тутинг, севаман буткул
Юрагимнинг бир чети билан.

Наби Жалолоддин

СЎРАТ ВА ИҶҚОБ

Умар Хайём

Роман¹

Учинчи қисм

Биринчи боб

1

Маҳмуд саҳармардонда гала-говур ва туяю отларнинг пишқиришидан уйғониб кетди. Чоғи, карвонсаройга янги қўноқлар келганга ўхшайди. У қайтиб ухломмади. Анчагача ташқаридан келаётган бақир-чақиру тўполонларга беихтиёр кулоқ тутиб, шифтга термулганча ётди. Ётаркан, кўз қорачиғлари кенгайди ва карвонсарой ҳужрасининг тўртбурчак болорлари ўрнида аста-секин сабзаранг оғочзор ҳамда унинг устида нилий осмон пайдо бўлди. Уларнинг, яъни, Райҳона иккисининг кўзлари ана ўша гўзал маъвога тикилганди. Иккиси расадхона ортидаги тоғнинг оғочзори адоғида ўлтирардилар.

— Нечук кеча тунда чиқмадинг? Ой сени сўроқлади, Райҳона! — Маҳмуд қизнинг нигоҳини тутишга уриниб, кўзларини унинг юзи узра югуртирди. Эти қизиб, бўғзида олов ёнди. Аммо, бу ҳузурбахш олов эди.

Қизга йигитнинг сўзлари хуш ёқди. Ой мени сўроқлаган эмиш, деди ичида, юзига табассум ёйилиб, ўзи илмсиз, хат-саводсиз эса-да, қалби зиёлиг кўринадур. Тузук, шундайин чиройли гапларни топадур. Воҳ, қизгина-я, билмасмисанки, муҳаббат тилларни бийрон этадур.

— Отамдан истиҳола этдим, — деди Райҳона сўз оҳанги ила йигит кўнглини сийлашга уриниб,— Қиз нарса тунда дайдиб юрса бўлмас. Маъқули, мана шундоқ пешин ҳордиғи маҳали кўришувимиздир. Қаранг, атроф жимжит, бирор зот кўринмайдур.

¹Охири. Боши ўтган сонларда.

—Менинг сенинг васлингни сўрмоққа зорим бор, холос Райҳона. — Маҳмуд елкаси ила қизнинг елкасига беозор туртди-да, сўзини мутойбага бурди. —Тағинки, сен соҳиби матбаҳнинг, яъники, борки емакларнинг хожаси-бош таббоҳнинг танҳо қизи бўлсанг. Мең эса, борйўғи нўноқ бир сангтарошмен.

Қиз зўраки араз қилди.

— Яна куладурсизми? Масхара ҳам эви билан-да, оға! Сиз ҳам кам эмассиз; кимсан Умар Хайём ҳазратларининг суюкли инисисиз, оғойи.

Йигитга унинг “оғойи” дегани ёқиб тушди. Бунчаям тили ширин бўлмаса-я.

— Ҳазиллашдим, Райҳона, — деди у шошиб, қизни хафа қилиб қўйишдан қўрқиб.

Жим қолдилар. Иккисининг ҳам хаёлларини бир умид олиб қочди.

— Нечук жим қолдингиз? — дея сўради қиз кутгани ўшал мужда илинжида.

— Иккимизни ўйлайдурмен, жоним! — Йигит буни ўртаниб айтди.

Қиз эса мутаассир бўлиб, олланди.

— Ҳадемай хожам Хайём ҳазратларига айтурмен. Отангдан мен учун сенинг изнингни сўрайдур. — Маҳмуд қизнинг титроқ илкини тутди. — Ул зотнинг раўйини қайтармас отанг?..

— Иншооллох!.. — деб юборди қиз беихтиёр ва баттар қизарди.

Йигит уни кучиб олмоқни истади.

— Кейин биз... — Райҳона шодон кайфиятда Маҳмудга ўгрилди. — Кейин ҳам расадхонада яшайвераимиз. Бу ерда яхши кишилар кўп.

— Ҳа!..

— Мен сизга ўқиб-ёзмоқни ўргатамен.

— Кейин арслондай ўғил туғиб берурсен!..

Қиз юзини яширди.

— Айнимайгина қолинг!..

Нариги томонда тарақ-туруқ бошланди. Қурувчилар ишга тушдилар... Маҳмуд ташқаридаги қаттиқ тақирлашдан ўзига келди ва кўз олдида яна тўртбурчак болорлар пайдо бўлди. Қандайин шодумон эдилар-а ўшанда! Қайлардасен шўрликкинам, Райҳона?! Энди бу каби сўнгсиз, ададсиз учрашувлар қачон насиб этадур, жоним?! Йигитнинг кўзларига ёш қалқди...

Маҳмуд Райҳонанинг ғойиб бўлганидан хабар топган куни кечаси то тонггача мижжа қоқмади. Маъсума суюклисининг ноаён тақдирини ўйлаб, етдим деганда терс ўгирилиб олган бахтининг ғанимат эканлигини энди-энди пайқаганидан чинакамига оромсиз бўлди. Аввалига бу кўргиликни шунчаки англашилмовчиликка, қўпол бир мутойбага йўймоқни истаб, Райҳонанинг: “Мен буёқдамен”, дея кулиб кириб келмоғини кутди. Бироқ, ҳадеганда, ёри кириб келавермади. Кейин хожаси Умар Хайёмнинг меҳридан ва ўша меҳр туфайли қизни тезликда топиб бермоғидан, лозим бўлса, бу йўлда вазири аъзаму султон ҳазратларини ҳам ишга сола олмоғидан умидланди. Филҳақиқат, хожасининг илки дароз эди. Аммо, бу ҳам кўмак беролмади, жароҳатига малҳам бўлолмади. Хайём вазири аъзам ҳузуридан ноумид қайтди. Йўқ-йўқ, ундан илгарироқ бошқа бир воқеа рўй берди. Райҳона йўқолган куннинг эртасига қурилиш майдонида улкан харсангтошга суянганча паришон аҳволда ўлтирган сангтарош Маҳмуднинг ёнига жандапўш кийган бир дарвеш-қаландар келди. Бу каби жаҳрий зикр соҳибларининг “хувво-хув”ларига кўп бора йўлиқиб турилгани боис, биров унга эътибор қилмади. У Маҳмуднинг қаршисига келдию нигоҳини ўсиқ сочлари остига яшириб, пичирлади:

— Маҳмуд отлиғ сангтарош сенмусен?
Не бўлаётганлигини англамаган йигит: “Ҳа”, деди секингина.
— Суйганингни кўрмоқликни истармусен?

Маҳмуд ирғиб ўрнидан туриб, дарвешнинг ёқасидан олмоқ истади.
— Ақлсизлик қилма!-деди дарвеш кескин. — Акс ҳолда, ёрингдан айрилиб қолурсен. Маъқули қулоқ тут. Қазвинга борурсен ва энг катта карвонсаройнинг хожасига йўлиқурсен. Унга “Оллоҳ ярлақанган Алидан салом”, дерсен. Билиб қўй, бу гапни сўзма-сўз айтурсен. Бу дўстларнинг дил қулфига калитдур. У муродингга етказур.

Маҳмуд ихтиёрсиз равишда дарвешга итоат эта бошлаганди.

— Бировга сас чиқара кўрма, ёринг завол топур! Ё Оллоҳ-ху-ё Оллоҳ!..
— Дарвеш оҳиста қадамлар ила нари кетди.

Маҳмуд Райҳонанинг ҳаёти хатарда эканлигини, Қазвин сари сафарга чиқмоқдан ўзга чора йўқлигини фаҳмлади. Бирон кимсадан нажот йўқ эди. Оллоҳга таваккул айлаб йўлга отланмоқ лозим. Унинг дарди ичида қолди, икки кундан сўнг расадхонани пинҳона тарк этди...

2

Қазвин қадим, аммо, бошкентга нисбатан анча чоғроқ шаҳар эди. Аҳли-фуқароси ҳам озчилик бўлиб, аксариятини хунармандлар, ёлланма деҳқонлар ташкил этардилар.

Исмоилий таррорлар салтанатнинг бошқа шаҳарларига нисбатан Қазвинда кўпчилик эдилар ва улар, дейлик, Исфаҳон ёхуд Нишопур каби кентлардаги маслакдошларига қараганда, эмин-эркин ҳаёт кечирардилар. Ҳатто, мамлакат пойтахтида кезинган исмоилий хуфиялар ҳам, таъбир жоиз бўлса, мана шу Қазвиндан “учирма” қилинардилар. Уларнинг раҳнамолари асли қашшоқ ва юпун бўлмиш хунармандлар, майда тужжорлар ва ҳатто, девоналардан осонгина ўз тарафдорларини вужудга келтирардилар. Бу масканда уларнинг ўз жамоатлари, хуфия вақфлари мавжуд эди. Айни кунларда, улар тобора куч йиғиб, қудрат касб этиб борардиларки, энди исмоилийлар давлатини барпо қилишдан умидланардилар. Уларнинг чин ва хавfli ганимлари, ўз назарларида, суннийлар, аниқроғи, салжуқий турклар эдилар.

Қазвиннинг тор ва ифлос кўчалари киши кўзига, айниқса, Исфаҳондек гўзал шаҳардан келган одамга хунук ҳамда ёқимсиз кўринарди. Меҳнат кишиши ҳеч қачон, ҳеч бир замонда ёмонликка эш бўлмаган, унинг ўз заҳмати ила топган луқмаси ҳамиша ҳалол ва ҳар қандай қонунга мувофиқ бўлган. Шу каби бу кентда йўлнинг икки четида ўлтирволиб, ризқ илинжида тинимсиз меҳнат қилаётган аҳли хунарманд ҳам ўз нону насибаларини пешона терлари ила ҳалоллаб топмоқда эдилар. Уларнинг бундайин ҳалол юмушларига зиғирча иштибоҳ билдирмоқлик гуноҳ бўлур эди. Бироқ, кимларнингдир шум ниятлари ва уринишлари эвазига уларнинг шуурларида ғалат бир эврилиш кечарди...

Дунё аҳли Оллоҳнинг инояти ила ақл топгандан бери унга не-не зотлар, не-не жамоатлар келмадилар. Уларнинг ҳаммалари ҳақиқатпешалик даъво қилдилар ва ўзларининг ортидан минглаб одамларни эргаштирдилар. Эргашувчиларнинг баъзилари тутган йўллари хатолиғ эканлигини бир нав фаҳмлаган бўлсалар-да, аксарлари ўшал улкан гуноҳу хатокорлиғлари ила жаннат умидида рост дунё сари равона бўлдилар. Бу не синоат? Демакки, одамнинг нечоғлик гуноҳкор ёки гуноҳсизлиги унинг ўз вужудида, тўғрироғи, қалбида экан-да. Атиги юз-икки юз йил кечмай муқаддас Ислом дини неча мазҳабу фирқаларга бўлиниб кетди. Бўлиниб ҳамки, улар ичра жоҳил, қонхўр ва тажовузкорлари кўпайди. Тўрт юз йил ўтиб, Ислом аҳкомларидан путур кетди. Қарангки, энди нафақат юрт талош, жон талош, бойлик талош, балки иймон талош бўлмоқда. Ваҳолангки уларнинг ҳам барчалари жаннат умидидалар...

...Исмоилийлар Ҳазрат Алига қаттиқ эътиқод билдириб, шаккоклик-қача борардилар. Айни кунларда исмоилийлар орасида яна бир қавм пайдо бўлиб, ўзларини ботинийлар дея атай бошлагандилар. Булар ҳам Ҳазрати Алини эътироф этгувчи, унга эътиқод қўйгувчи бўлсалар-да, бошқа

исмоилийлик тарафдорларидан кескин фарқланардилар. Ботинийлар Қазвин ичра тобора кўпайиб, куч йиғиб борардилар. Улар орасида ёшлар кўпчилик бўлиб, ўн саккиз-йигирма беш ёшнинг нари-берисида эдилар. Айтишларича, бу қавм жуда тажовузкор, ўз раҳнамоларига бағоят итоатгўй эдилар. Уларнинг зарбдор бир гуруҳи мавжуд эдики, ўзларини “фидойилар” деб атардилар. Бу хос жамоат бўлиб, уларга алоҳида эътибор ила сабоқ бериларди.

Миш-мишларга қараганда, шаҳарда Ҳасан исмли бир одам пайдо бўлганмиш. У Мисрдан ташриф буюрибди. Шу пайтгача ҳали бирон киши уни ўз кўзи ила кўрганлигини айтолмайди. Балки шунинг учунми, кўпчилик исмоилийлар уни ўша кутилган ғойибона имом, дея фараз қилардилар. Аслида, улар, яъни, исмоилийлар бу гапга ишонмоқни дилдилларидан истар эдилар. Боиси, салжуқий туркларни тезроқ тор-мор этиб, исмоилийлар ҳукмронлигини тикламоқни орзулардилар. Шу орзу етовида улар тобора кўпайиб, жипслашиб, ғойибона имом олиб боргувчи музаффар кунларни интиқиб кутардилар. Бу интиқлик ортидан пинҳоний имом, яъни, ўша сирли Ҳасан ҳақидаги миш-мишлар, уни улугловчи ривоят у афсоналар кун сайин ортиб борарди. Исмоилийларнинг бошлиқлари учун айни шу нарса зарур эди. Авом билиб-билмай бу қавмнинг нуфузани ошириб борарди.

Маҳмуд эси, ҳали бу гаплардан беҳабар эди, аниқроғи, бундайин ишларга унинг ақли ҳам етмасди. У тоза ишқ кўйида сарсон кезган оддий бир сангтарош эди. Йигит шўрликнинг кўз ўнгидан Райҳонаси кетмасди...

3

Орадан уч кун ўтди ҳамки, Маҳмудга на биров бирон иш айтди, на муроду мақсадини суриштирди. У соч-соқолини қиртишлатиб, ювиниб-тараниб, янги либослар кийди, сўнг тўйиб овқат еди ва мириқиб ухладди. Шундан кейингина юзига қон югуриб, киртайган қабоқлари бўртди, чехраси очилгандай бўлди. Аммо, уйқудан уйғонди дегунча, дарров кўз олдига Райҳона келарди. Ҳануз ундан дарак йўқ. Энди карвонсарой соҳиби ҳам ўзини кўрсатмай кўйди-ю унга ўша ердаги югурдак ўсмир хизмат қила бошлади. У Маҳмудга емак келтирар, гоҳо эшикни қия очиб қараб кетар ёки худди хожаси каби кумуш тангалар олиб кирар эди. Аёнки, бу юмушларнинг барчасини хўжайиннинг амри ила бажараётганлиги очиқ-ошқора сезилиб турарди. Бироқ, қарийб бир сўз демас, соқов каби кириб, гунг чиқиб кетарди. Маҳмуд ҳам уни ортиқча саволга тутмас, бу бечорада не айб, унинг тирикчилиги шу-да, деб кўя қоларди. Киши ихтиёрсиз бўлса, шу кўйга тушиши аниқ. Буни у ҳам тушуниб етган. Лекин Хайём ҳазратларининг хожалиги ўзгача эди. У киши бировни унчалар беихтиёр этмасди. Мабодо, зарурат бўлмаса, ортиқча амр ҳам бермасди. Барча ўз юмушини бажарса, бас, ҳеч кимнинг инон-ихтиёрига асло даҳл этмасди. Энди ўйлаб кўрса, расадхона даргоҳида ана шундай ҳаёт, муомала ўз-ўзидан, бировнинг ихтиёрисиз яратилган экан. Фақат буларнинг бари Хайём ҳазратларининг таъсири ва бағри кенглиги туфайли бўлганлиги аниқ. Маҳмуд шуларни ўйларкан, хожаи оғойисини, аҳли расадхонани соғинганлигини ҳис этди. Ҳис этди-ю ўтрусидан яна суюклиси намоён бўлди. Қандайин бахтиёр эдилар-а?! Ошиёнлари тайин, егуликлари бисёр ва энг қувончли-ю хузурлиси ҳаммаша бирга эдилар. Ҳеч йўқ олисроқдан бўлса-да, ҳар кун бир бор дийдорлашмоқлари, нигоҳлари сўзлашмоғи имконли эди. Ана ўшал бахтли онларини улардан тортиб олдилар. Энди Райҳонаси йўқ. Қаерларда, не кўйда эканлиги ҳам ноаён. Неча кунлардан буён қалбида яшаган, Қазвинга келиб, карвонсаройга қўнғач, янада куч олган умиди ҳозирги ўйларидан сўнг туйқусдан сўна бошлади. У Райҳонани топмоғига айни дамгача қаттиқ ишонарди. Уч кунлик ҳордиқ кор қилиб, шуури тиниқ-

лашгач, ўзини алдангандай сезди. Айниқса, бу ердагиларнинг мудом жимлиги уни иштибоҳу гумон чангалига етакламоқда эди. Юрагини ваҳм босди. Бу сукутнинг адоғи борми ўзи? Нега уни ташлаб қўйдилар? Ҳозир чиқади-ю карвонсарой хожасини топади. Не муддаони кўзлайдур бу найнов, билсинчи? У шахд ўрнидан турди.

Карвонсарой соҳиби ўз хужрасида эди. Буни Маҳмуд хизматкорлардан сўраб билди. Ҳали шаштидан тушмаганлиги боис, хўжайиннинг хонасига шиддат билан кириб борди. Кирди-ю, рўбарўсида бошини эгганча не иладир машғул бўлган соҳибни кўриб, таққа тўхтади ва беихтиёр бўшашиди. Чунки дароз на эшикнинг тарақлашига ва на унинг безовта шарпасига парво қилмади, парво қилиш тугул қайрилиб қарамади ҳам. Унинг худди шу кўйи Маҳмудни довдиратиб қўйди. Соҳиб то унга қайрилиб қарамагунча қарахтланиб анча турди. Ниҳоят, хўжайин бошини кўтарди ва уни эндигина пайқаган каби боқди-да, деди:

— Ҳмм, келдингму?..

Бу йигитни баттар довдиратди, наҳотки унинг келишини билган ёхуд кутган бўлса?

— Мен... — Маҳмуд нимадир демоқчи бўлганди, дароз унинг гапини бўлди:

— Пичадан сўнг жўнаймиз, ҳозирлигингни кўр!..

Маҳмуд итоаткорона бош эгиб, хужрасига қайтди. Кесакдан садо чиқди, дея ўйлади сўнг, ҳар тугул энди нимадир рўй беради-ку. Эҳтимол Райҳона ила юз кўришар? Қанийди?.. Балки... Йигитнинг юраги баттар гашланди, наздида, қандайдир офат-фалокат унга ёвуқлашаётгандек туюлди...

Улар карвонсарой хўжайини ила кўчага чиққанларида вақт асрдан оғган эди. Иккалови сўл ёққа қайрилишиб, яёв йўлга тушдилар. Маҳмуд учун-ку фарқсиз эди, бироқ, анчагина давлатманд бўлган хўжайиннинг ўз оёқларига шафқат этмай, пиёда йўлга чиққанлигига ҳайрон бўларди.

Айни дамда кўчада одам сийрак эди. От-уловлар ҳам кам кўринарди. Кўча тор бўлганлиги боис, чеккада ёнма-ён кетаётган икки киши йўл устига чиқиб қолгандек туюларди. Бунинг устига бирон аробами ёхуд отлиқ ўтиб қолса борми, йўловчилар тўхтаб, ўзларини четга олишларига тўғри келарди. Тақди шуниси ҳам бор эдики, ё қазвинликлар чиндан ҳам баланд овозда гапирардилар, ё ҳақиқатан бу шаҳар шовқинли эди. Бу шаҳар кишилари бошқа мусулмон ўлкаларидагига аксил ўлароқ кам саломлашардилар. Ё Маҳмудга шундай туюлдими? У тагин шуни ҳам пайқадикки, четда турган ёхуд рўбарў келган аксарият кишилар карвонсарой соҳибига ғалати боқардилар. Улар ё дароз соҳибдан қўрқардилар, ё унинг ўзларига ҳам эътибор қилмоғини истардилар. Шунингдек, ана ўша боқишлари асносида Маҳмудга: “Сен ҳам ўзимизданмисан?” дегандек қараб қўярдилар. Аслида, бу ердагиларнинг барчалари бир-бирларини танийдигандек туюларди.

Улар секин, аммо, узоқ юрдилар. Қуёш чети қизара бошлаганда шаҳарнинг кунботиш тарафдаги адоғига етдилар. Баланд деворли қўрғоннинг улкан дарвозаси олдида тўхтадилар. Дарвоза олдида ҳеч ким йўқ эди. Дароз соҳиб ўз уйига кираётгандек остона ҳатларкан, Маҳмудни ҳам ичкарига имлади. Йигит дарвозадан кирдию анграйиб қолди. Қўрғон ҳақиқатан ҳам бениҳоя улкан эди. Унда одам бағоят кўп ва ҳамма нарса мавжуд эди: ўнг томонда баланд гумбазли бино бўлиб, у Оллоҳнинг уйи-масжид эканлиги шундоққина билиниб турарди. Гумбаздан ҳам юксакроққа бўй чўзган ёнидаги минора эса, масжидга янада салобат бахш этганди. Масжиднинг нариги ёнидаги пастакроқ хоналар тамадихона эди чамаси, чунки, анча узоқда бўлишига қарамай, у ердан осмонга ўрлаётган буг элас-элас кўзга ташланар, пиширилаётган таом ва оловнинг ҳиди димоққа уриларди. Ундан сўнг, яъни, рўбарўда эса,

узунасига бостирма жойлашганди. Унинг остида алланималар терилиб ётар, диққат ила қаралса, турли курул-яроғ, эгар-жабдуқ, аробалар кабиларни илгаш мумкин. Ана ўша бостирманинг қаршисида тизилиб турган, сакраётган, чопаётган эранлар турфа жисмоний машқларни бажаришар, гоҳо-гоҳо ва даҳшат солиб ҳайқириб ҳам қолишарди.

Сўл ёқда узунасига қилиб қурилган икки қаватли бино турар, у мана бу жазавали жамоатнинг хобгоҳи эди, чоғи. Кўрғон саҳнига ялпи тош ётқизилмаганди. Фақатгина ҳар томонига эмин-эркин элтувчи сангли йўлақлар қилинганди. Қолган жойларида эса офтоб тафтида оқшайган туфроғ яққол кўзга ташланарди.

Дароз соҳиб уни сўл томонга бошлади. Ҳар хил юмушлар ила банд бўлган, у ёқдан-бу ёққа чопгудай ўтаётган одамлар орасидан юрдилар. Ҳамма бир юмуш, ҳеч йўқ юрмоқ ила машғул, биров бировга эътибор бермасди ҳам... Айвондан ўтиб, бир эшикдан кирдилар. Бу анча катта хона бўлиб, кўрпа-тўшаклар девор ости бўйлаб қатор тахланиб ётарди. У ерда ҳам бир неча кишилар бор эди, лекин улар бу икковига эътибор ҳам қилмадилар. Карвонсарой хўжайини Маҳмудга, хоҳлаган жойингга жойлашавер, дегандай бир қараш қилди-да, кўздан ғойиб бўлди. Йигит бирон сўз айтишга ҳам улгурмади. Унинг хафсаласи пир бўлиб, беихтиёр ёнбошидаги жойга чўкди. Ё тавба! Энди буниси не сир бўлди? Бу мавҳумотларнинг, пис-писларнинг адоғи борми ўзи, хаёлидан ўтказди у...

Шом намозига азон айтилди. Барча таҳорат олмоққа ва ундан сўнг масжидга шошилди. Дарвоқе, бу ердаги таҳорат жойлари ҳам бағоят ораста эди. Маҳмуд омий эди. Намоз ўқишни билгани билан Ислондаги мазҳабларни фарқлай олмасди. Узи сунний бўла туриб, шиалар аро намоз ўқиркан, намоздаги фарқларни ҳам сезмасди. Намоздан сўнг тановул қилинди. Шуниси қизиқки, бу амалларнинг барчаси бирон-бир ортиқча сўзсиз, тўқнашувсиз ўз ўрнида бажариларди. Ундан кейин эса, то хуфтонгача ҳордиқ олинди. Маҳмуд мудом ёлғиз эди. Биров унга қайрилиб қарамасди ҳам. Барча аста-аста сўзлар, бироқ бу товушларнинг умумлашуви йигитнинг қулоқларини қомагга келтиргудай бўларди. Чамаси, унгагина шундай туюларди, негаки бошқалар атрофдаги овозларга парво ҳам қилмасдилар. Ора-сира “Имом Маҳдий”, “Ғойибона имом”, “Ҳасан Саббоҳ”, “Шу ерда” дея кўп такрорланаётган сўзлар Маҳмуднинг қулоғига чалиниб қоларди. Унга қадар йигитнинг диққати ошар, юрагини эса ваҳм босарди.

Хуфтон намозидан кейин уйқуга ётдилар. Яна бояги жойга ётиб олди, аммо биров унга “жойимни бўшат” ҳам демади. Ичкарида димиқиб, юраги сиқилди. Шаҳд ўрнидан туриб, айвонга чиқди. Бўш жойга чалқанча ётиб, айвон “қабоғи” остидан кўринаётган юлдуз тўла осмонга тикилди. Кўзларига чироқ нури тушиб, учкун отган каби кўрингувчи кўз чўғидай милтираган юлдузлар жумласи унинг қайғусидан беҳабар эдилар. Улар тўлишиб бораётган ойнинг назарига тушмоқчи бўлаётгандай басма-басига жимирлайдилар, холос. Йўқ, нега энди беҳабар бўларкан? Бир пайтлар, у яна Исфаҳонни, қадрон расадхонани эслади. Хайём ҳазратлари нужумга тикилиб ўлтираркан, “юлдузлар Оллоҳ таолонинг тасбеҳ доналари”, деганди. Яратган ўз бандаларини ва уларнинг ёзиқларини ўшалар орқали ҳисоб-китоб қилармиш. Астағфуриллоҳ! Шу шоиру олим аҳли ҳам хўп ажойиб-да, қизиқ гапларни топиб айтишади. Бу-ку омий бир банда, анча-мунча нарсаларни кўпам фаҳмлайвермайди. Лекин хожасининг айтишича, одам боласининг қисмати юлдузлар дунёсига нимаси биландур даҳддор эмиш. Тагин ким билади... Бирдан ёнида Райҳона пайдо бўлди. У жилмайиб турарди, кўзлари, тишлари юлдузлардайин шуғлали жимирларди.

— Сиз китоб ўқимайдурсиз, оғойи, — деди у таъкид оҳангида. —

Мутолаа этганингизда эди, юлдузлар кўзингизга бундин-да ўзгача кўринган бўлурди.

Уни хаёл олиб қочдими ёхуд пинакка кетдими, кимдир елкасига оҳиста турта бошлади, лекин овоз Райҳонаники эди:

— Эй, сизга не бўлди? Кўзингизни очинг...

Маҳмуд кўзини очганда, тепасида бўзраётган осмонни девдай гавдаси ила тўсиб, бир кимса қорайиб турарди. Йигитнинг юраги бир қур безовталанди. Ўзини ўнглаб олгунича ҳам пича фурсат ўтди.

— Қани, ортимдан юр! — деди ҳалиги одам Маҳмудни илки ила ҳам чорлаб.

Йигит индамай унга эргашиди.

Улар масжид тарафга юрдилар. Масжиднинг ёнбошида яна бир эшик бўлиб, Маҳмуд кеча уни пайқаманган экан. Аслида, айни дамда, ҳам теварагидаги нимарсаларни тузукроқ илғамаётган эди. Йўлбошловчига эргашиб бояги эшикдан кирди. Хона тагин иккига айрилди. Улар сўлдаги эшикка юрдилар. Бу хона анча кенг ва кўзга парда тортгудек хира ёруғ оғушида эди. Рўбарўда кўкиш парда, унинг ортидан, аниқроғи, шифтининг бурчагидан қизғиш нур ёғилади. Парданинг нариги ёғида кимдир ўлтирар, унинг кўланкаси шундоққина қорайиб кўриниб турарди. Соя негадир қилт этмаётгандек туюлади.

Маҳмуд ҳамроҳининг амри ила олдидаги ўриндиққа сояга юз тутган ҳолда ўлтирди.

— Сени не муддао бу даргоҳга етаклаб келди, эй, йигит? — дея сўради парда ортидан келган мулойим, бироқ хиёл хириллагувчи овоз.

Маҳмуд бироз тараддуланиб қолди, сўнг:

— Бир ожизани излаб келдим, — деди.

— Ҳасмингму? — сўради овоз.

— Йўқ. Бироқ ул қизга кўнгиб бериб эдим. — Йигитнинг овозидан ўз сўзидан андишада эканлигини ошқора пайқаш мумкин эди.

— Уни кўрмоқни чин дилдан истармусен?

— Ҳа!.. — деди Маҳмуд қатъийлик ила.

— Унда бизга садоқат ила хизмат қилгайсен. Биз эса ёринг васлига Оллоҳнинг беҳиштида мушарраф этгаймиз.

Маҳмуд бу сўзларни тушунмаган бўлса-да, деди:

— Не шарт бўлса, розимен. Фақат...

Унинг сўзини ҳалиги овоз бўлди:

— Бизга садоқат ила хизмат этмоққа онт ич-да, анови табаррук сувни ихлос ила сипқор.

Маҳмудни бу ерга бошлаб келган одам унга пиёла тутди. У ўз садоқатини ифода этиб, қасам ичаркан: “Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм”, дея пиёладаги чучмал суюқликни сипқорди.

— Боравер! — дея амр этди овоз.

У ўрнидан туриб, ҳамроҳи етовиди кириб келган эшигига эмас, унга қарама-қарши жойлашган чоғроқ эшикка қараб юрди. Эшикка яқинлашаркан, бошида, бутун вужудида бир эврилиш уйғонаётганлигини пайқади. Остонада тўхтаб, ўнг илки ила эшик кесақисини тутди, чунки, боши айлана бошлаганди. Кейин оёқлари остидан замин қочиб бо-раётганлигини элас-элас илғади. Ожизона хоҳиш ила таваккал деди-да, бир қадам ташлади. Ташладию учиб кетди. Кўзларига кўрмоқ ҳам малол келганидан уларни юмиб олди. Узоқ учди...

Ниҳоят, қай бир маъвода кўзларини очди. Кўрдикки, қаршисида мислсиз нуру зиёлар жилваланаётир. Осмон тўла нур, ҳар ёнда минг турфа тажаллий. У билган-билмаган сонсиз қушларнинг ўтлиғ хониши қулоқларини сийпалаб, кўнгулларга ором бахш этади. Гўё киши қушлар суҳбатига кириб қолгандай сезади ўзини. Атроф-теварак гулу чечакларга бурканган. Беадад ранглар обрў талашган беқийёс макон эди бу. Бир ёнда тўлин қизнинг бармоғидай ариқчаларда сувлар шалдираб оқаётган бўлса, иккинчи ёқда фавворалар анжуман тузган... Бир замон рўба-

рўсида қийғос гуллар мисол жамоат тузган қизлар кўриндилар. Улар шодон кулардилар. Оқ, нилий, пушти тусли ҳарир либосларини хил-пиратиб, ҳар ёнга сакрарканлар, капалаклар парвозини ёдга солардилар. Уларнинг оппоқ баданлари ҳарир матолар остида дилларга-ю вужудларга ўт ёқғудай кўринарди. Он қадар сулув эдилар бу қизлар-жаннат ҳурлари.

Қизлар унга ёвуқ келдилар ва ҳаммалари бирваракай боқдилар. Шунда... Райҳона!.. Анов пушти либосга бурканган наҳотки, Райҳона бўлса?! Ҳа, ўша! Фақат у ҳозир аввалгидек ийманиб бсқмасди, юз-кўзида эр кўнглига гулу солғувчи олов балқиб турарди. Бироқ, йигит, аини дамда, булар ҳақида ўйлагулик аҳволда эмасди. Шул боис ҳам титраб-қақшаганча ҳайқирди:

— Райҳона!..

Пушти либосли ҳур тек қотдию унга тикилди.

— Оғойи!.. — дея у ҳам йигит томон талпинди. Ёвуқ келдилар. Бир лаҳза нигоҳлар сўзлашдилар. Сўнг қовушдилар. Йигит олов ичра тўлғона-тўлғона бўсалар ола кетди.

Қиз эса, уни баттарроқ жунбушга солиб, оҳ урарди. Икки қонли шамшир-лаблар бир-бирларига тиф урганларида, энтикишлар юз чандон ортди. Гуллар, нурлар, қушлар, сувлар, ранглар-барча-барчаси уларни мадҳ этардилар...

Кўзларини очганда яна ўшал парда олдида ўлтирарди. Тепада қизғиш нур ўйнарди.

— Онтингни унутмадингми? — дея сўради таниш хириллоқ овоз.

— Йўқ! — деди йигит итоаткорона.

— Унда сенинг борар манзилинг, иншооллоҳ, ўшал гўзал маъводур! Боравер!..

Йигит ҳамроҳи етовида дастлаб кириб келган эшиги томон йўналди. Унинг хаёлида, наҳотки, бир лаҳзада шунча воқеот зоҳир бўлса, шунча ҳузур-ҳаловат кўрсам, деган савол айланарди. Бунинг ортидан ҳалиги овоз соҳибининг кароматгўй эканлигига ишониб борарди.

Бу маҳал бомдод намозига азон айтилиб, барча сўзсиз бир тарзда гимираб, таҳорат олмоққа шошиларди. Ҳовлига чиққач, Маҳмуд ҳам беихтиёр уларга кўшилиб кетди.

Йигит кўрганларини бир неча лаҳзаларда рўй берди дея янглиш хаёл қилди. Аслида, у бир кеча-кундуз сархуш ётиб, эртаси тонгда яна ўшал парда қошига олиб келинганди...

Иккинчи боб

1

Қазвин бутунлай исмоилийлар илкига ўтган бўлса-да, бироқ энди бу кент уларга торлик қилиб қолаётганди. Торлик қилаётгани бир жиҳати бўлса, иккинчи томони-шаҳарда қолмоқ хатарли ҳам эди. Салжуқлар бепоеън музофотларни ўз тасарруфига олган аини маҳалда, қалъаси унчалар мустаҳкам бўлмаган шаҳарда макон тутмоқлик, асосий кучларни унда жам этмоқлик ақлсизликдан бошқа нарса эмасди. Буни исмоилийларнинг сардоридан тортиб, оддий фидойисигача яхши биларди. Шул боис, ҳар томонлама қулай, мустаҳкам бир ошённи кўзлаб турардилар ва ўшандай жойни топмоқ умидида ҳуфиялар тинмай изғирдилар. Аммо, уларнинг сардори ўшандай жойни аллақачон мўлжалга олиб қўйганди. Бу Аламит тоғидаги Аламит қалъаси эди.

Аламит жуда қадим қалъа бўлиб, аини дамда ҳам унда анчагина одамлар ҳаёт кечирардилар. Қалъа аҳлини унинг қутволи¹ идора этарди. Аламит улкан тик қоя устига қурилганди. Бир ёни тоғнинг забардаст

¹Қутвол — комендант

кўкрагига туташиб кетган бўлса, икки тарафи гўё шамшир урилгандайин текис тош деворли ўпқон ёхуд жарлик эди. У қирлар узра ястанган водийга туташиб кетган, тепадан ҳаммаёқ мисоли кафтдагидек яққол кўриниб турарди. Қалъага элтгувчи фақатгина битта йўл бор эдики, унинг ҳам бир ёни тик қояларга туташган бўлса, бошқа томони ҳали айтилган менгиз жарлик эди.

Қалъанинг ичкараси Оллоҳнинг ажиб мўъжизаси, у бу маъвони недир бир тадбирни режалаб яратгандир, деган хаёлга солгувчи сирли макон эди. Ҳамма нарса ўз ўрнида-қалин қилиб қурилган тош деворлари бағоят мустаҳкам, бинолари ҳам икки-уч қаватли, кўркам. Ундаги хоналар тархи пухта ҳисоб-китоб ила тузилганлиги сабабли биронта дарича ёхуд бурчаги кўзга нобоп, хунук ташланмайди. Унда учта йирик хосхоналар ҳам бўлиб, уларнинг бири масжид, қолганлари эса бошқа маросимлар учун мўлжалланган эди. Уларнинг ўртасидан кўтарилган баланд минора осмонга сир айтаётгандек кўринади. Аниққи, қалъа ҳовлисининг сатҳи тош эди. Лекин тартиб ила ўтқазилган турфа оғочлар қад ростлаб, кўм-кўк бўлиб турарди. Уларга диққат қилиб қаралса, ости тупроқли эканлиги кўринади, яъни, тошнинг маълум қисми ўйилиб, пастанд туфроғ олиб чиқиб, тўлдирилган ва ўшал туфроғ бағрига ниҳол қадалган эди. Шу усулда гуллар ҳам экилганди.

Қалъа узра тоғнинг кўкси тургани билан унинг ҳовлисига қуёш нурлари баралла ёғиларди. Мунтазам эсиб тургувчи ел унинг иқлимини ниҳоятда баҳаво тутарди. Аламит тағин шу сифати ила ҳам мўъжизакор эдики, унинг бағрида шитоб сизиб тургувчи булоқ, шифобахш чашма бор эди. Тошлар кўксини ёриб чиққан ана ўша булоқ туфайли қалъа аҳли водийдан сув ташиб келтирмас, ундаги ҳаёт барқарор бўлиб, гулу оғочлар яшнаб турарди. Булоқ суви қишин-ёзин тўхтамас, эҳтимол, шунинг учунми, одамлар уни муқаддас билиб, ихлос ила топинардилар, турли ирим-сирим маросимларини ҳам ўтказиб турардилар. Аламит куч ила йиқиб ёхуд олиб бўлмас пойдор макон, метин янглиф қалъа эди. Исмоилийлар ҳам уни пухта бир тадбир ёхуд ҳийла ила эгалламоқ мумкин эканлигини яхши фаҳмлардилар...

Ниҳоят, бир куни Аламит пойидаги водийнинг қишлоққа ёвуқ чегида омонат коза¹ ва унда жанда кийган дарвеш пайдо бўлди. Дарвеш хиёл букчайиб юрганидан елкасида гўё букри бордек туюларди. Эҳтимол хокисору афтодаҳол кўриниш учун шундай қилармиди? Соқол-мўйлаби сийракроқ, оқ аралаш-кулрангмонанд. Ичида хасталиги борлигиданми, юз-кўзи сарғимтил, синиқ. Аммо нигоҳи ўткир, кишига қаттиқ тикилади. Уни яқин атрофдаги қишлоқлар аҳлига кароматгўй валий қилиб кўрсатган ҳам, энг аввало, ўшал нигоҳи бўлса, ажабмас. Чунки, кўзларида кучли тафаккур, теран шуур балқиб турганга ўхшарди.

Дарвеш эл кўзига таркидунё қилгандай кўриниб, туну кун чиндан ҳам зикру ибодат ила машғул бўлгани билан ўзга муддаосию кўздан пинҳон сурати-да бордек эди. Боиси, гоҳо, айниқса, кечалари унинг ёнига бир неча одамлар келиб турардилар ва алланимарсалар ташлаб ҳам кетардилар. Аёнки, бу ташрифлар ўзгалар назаридан яширин тарзда бўларди.

Аста-секин бу парҳезкор банда-дарвешга ихлос қилиб, назр-ниёз келтиргувчилар, дардини айтиб нажот сўрагувчилар, дуо тилагувчилар пайдо бўла бошлади. Кишиларнинг бундайин муносабати дарвеш учун айни муддао эди. Чиндан ҳам эл наздида авлиёга айланиб борарди. У аллақанча дониш китобларни хатм қилган, Каломуллоҳдан баҳра олган соҳиби илм бўлганлиги боис, ихлосмандларга муносиб сўз айтмоқликни ҳам моҳирона уддаларди. Ҳар лафзидан ҳикмат, ҳаракатидан каромат ёғиларди. Зиёратчилар ҳузурда мақсадсиз ёхуд маъносиз бирон сазъ этмасди.

¹ Коза — қамиш чайла

Бу орада у Аламита элтгувчи йўлдан огоҳ турар, унга ким чиқиб, ким тушаётганлигини зимдан кузатарди. Бунинг устига, исмоилийларнинг тарафдорлари қалъа ичра ҳам тобора зиёдлашиб борарди. Улар аҳли қалъани усталик ила ўз мазҳабларига ташвиқ этардилар, ғойибона имом ҳақида оғизларини тўлдириб сўзлардилар. Буларнинг бари қалъада исмоилийларнинг мавқеини ошириб, илкани баланд қила бошлаганди. Водийдаги дарвеш эса, жами воқеотлардан воқиф турарди. Воқифлик унинг ўзига бўлган ишончини зиёда қилар, кучига-куч қўшарди. Унга сари қалъа қутволини тобора ваҳму таҳлика исканжага олар, у қалъада ўзининг инон-ихтиёридан ташқари нелардир содир бўлаётганлигини сезар, соҳиблик мақоми таназулга юз тутаетганлигини ҳис қиларди. Бироқ, чорасиз, янада аниқроғи, журъатсиз эди.

Муддат етиб, водийдаги дарвешдан қалъа қутволига киши келди ва уни чорлаётганлигидан хабар берди. Қутвол эл аро кароматгўй номи ила танилган авлиё дарвеш ҳақида эшитган ва гоҳо руҳан толиққан маҳаллари унга ғойибона ихлос ила талпинарди ҳам. Қалбини ваҳму қўрқув қамраган, айни дамда, уни дарвешнинг ўзи чорлаётгани кароматдай, бир нимарсаларга ишоратдай туюлди. Ушал ишорат қанот бўлиб, жандапушли авлиё ҳузурига учиб келди. Ундан бир мужда умидвор бўлди.

— Қалъани тарк этурсен — деди дабурустдан дарвеш унга қаттиқ тикилиб. — Эвазига уч минг динор олурсен.

Қутвол унчалар ҳайратга ҳам тушмади, чунки не ҳодисадир содир бўлмоғини, қалъадан ризку насибаси узилиб бораётганлигини сезганди. Лекин воқеалар бунчалар тез ривож топмоғини кутмаганди. У авлиёга ишонқирамай боқди.

— Катта карвонсаройнинг ғилай соҳибига йўликурсен ва у муродингни ҳосил қилур, — деди дарвеш унинг нигоҳидаги саволни уқиб.

Қутволнинг итоат этмоқдан ўзга иложи қолмади. Зудлик билан қалъага қайтиб, кўч-кўронини йиғдию шаҳарга йўл олди. Дарвеш алдамаганди. Карвонсарой хожаси унга уч минг динорни сўзсиз тутқазди. Шу-шу қутвол ғойиб бўлди.

Эртасига дарвеш қалъага кўчиб ўтди ва хожаликни ўз илкига олди. Эл аро эса сирли дарвешнинг донолигини, ғойиб бўлган қутволнинг тентаклигини ифода этгувчи ривоят тарқалди: эмишки, авлиё дарвеш қалъа қутволига: “Менга қалъангдан бир эчки терисининг орасича жой берсанг, бас, дуои жонингни қилиб яшардим”, дебди. Қутвол унинг бу гапига рози бўлибди. Дарвеш эса, битта эчки терисини олиб, ингичка қилиб қийибди-да, пайдо бўлган қайиш ипларни бир-бирига боғлаб чиқибди ва тун бўйи ҳалиги ип билан қалъа деворини ўраб, қалъани гўё халқа ичига олибди. Эртасига қутволни чорлаб, “Менинг эчкимнинг териси орасига бутун қалъа сиғди, холос”, дебди ва икки учи қалъа дарвозасида тугилган қайиш ипни кўрсатибди. Тилидан тугилган қутвол бир кечада ғойиб бўлибди.

Бу уйдирма эди, албатта. Бироқ исмоилийларнинг Аламита қалъасини эгаллаганликлари рост эди. Энди улар ўзларига мустаҳкам бошпана, макон топган эдилар. Шу-шу сирли Аламита қалъасининг довуғи етти иқлимга ёйила бошлади...

2

Таррорий — «фидойилар»нинг жамоат-фидойиларнинг чиниқмоқ ва жанговорлик борасидаги турфа машғулотлари Аламита кўчиб ўтилгач янада куч олди. Улар тинимсиз жисмоний тайёргарлик, емакхўрлик ва ибодат ила банд бўлардилар. Гоҳо эса “Жаннат” ҳурларининг эҳтирослари оловида қоврилардилар ва узоқ-узоқ вақт мобайнида, айниқса, оғирдан-оғир машқлардан ҳорганларида ўша ҳурлар хаёли ила яшардилар, уларни соғинардилар. Ана шундай дамларда уларнинг нигоҳлари дар-

рандалар янглиғ бир вахшатли тус касб этардики, уларга рисоладаги кимсанинг кўзи тушса юраги ёрилмоғи тайин эди. Шул каби улар бундай кезларда ҳар қандай фидоликка, таъбир жоиз бўлса, ваҳшийликка ҳозир қодир турардилар. Чунки жонларидан жудо бўлсалар албатта, бир неча бор кўрганлари ўшал “жаннат” га тушмоқликларига ишонардилар, ҳеч ҳўрса шунга умид қилардилар.

Маҳмуд ҳам “фидойилар” орасида эди. Унинг куч ёғилган билаклари бир неча норғул йигитларни йикмоққа қодир эди. Бу исмоилийлар пешволарининг назаридан пинҳон қолмади ва уни хос навкарлар сафига олдилар. Ҳар бир “фидойи”нинг ўзига муносиб лақаби бор эди. Шу одатта биноан Маҳмудга калтакесак дея ном бердилар. Унга бу номни таррорлар сардорининг айнан ўзи ҳадя этди.

Уни сардор ҳузурига олиб кирдилар. Нимқоронғи хонанинг тўрида қалъага илк бора кириб келаётганида кўргани, водийдаги кўпчиликнинг тилига тушган ўшал дарвеш мизга¹ суюниб ўлтирар, фақат энди унинг эғнида жандапўш йўқ эди. Аммо, барибир, жуда ҳокисор кийинганди. Унинг икки ёнида икки баҳайбат қўриқчиси тик турардилар.

Маҳмуд рўпарасидаги хожанинг илк сўзиданоқ, уни яна бир карра таниди. Бу ахир Қазвиндаги кўрғонда, парда ортидан келган овоз-ку. Ҳа, айнан ўзи! Демак, ўшал овоз соҳибию водийдаги дарвеш ва мана бу сардор бир одам экан-да. Бироқ, Маҳмуд энди бутунлай ўзини йўқотмади, чунки, у сўнги воқеалар ва кўргиликлардан кейин анча совуққон бўлиб қолганди.

— Исфаҳон расадхонасидан келмиш сангтарош турк-ўғиз сенмусен? — дея сўради хириллоқ овоз.

— Ҳа, — деди Маҳмуд ҳиссиз сас ила.

Хожа Маҳмудга қаттиқ тикилди. Унинг қиёфасидан нималарнидир уқмоққа уринди, чоғи. Эҳтимол шу туришида бул саводсиз сунний туркдан исмоилийларга бирон наф келиш ёки келмаслиги ҳақида, турклар феълидаги жангарилик, тик сўзлаш ёмон оқибатларга рўбарў этмоғи мумкинлиги хусусида ўйлагандир. Аслидаку ҳар бир “фидойи”нинг феъл-атвори борасида махфий кишилар хожага мунтазам хабар етказиб турардилар-куя. Демакки, хожа Маҳмуднинг феълидаги банги-хаёллик ўй ила узоқ-узоқ қимир этмай ўтиришларидан ҳам бохабар эди. Ҳозир ҳам кўзлари ичига ботиб, қабоқларида қоронғулик пайдо бўлган йигит бошини елкасига хиёл тортган қўйи тек турарди.

— Сен ўлжасини узоқ-узоқ пойлаб, унга бехато ҳамла қилгувчи калтакесакни ёдга солдинг. Демак, сенинг номинг калтакесак бўлғай, — деди хожа, ниҳоят, ундан кўзини олиб.

Маҳмуд бирон сўз демади, ҳатто, қиёфасида ҳам ҳеч бир ўзгариш сезилмади...

“Фидойилар” чиндан ҳам ўз хожалари, маслаклари учун жонларини фидо этмоққа ҳамиша ҳозир эдилар. Хожа эса... У бағоят сирли ва қаттиқ интизом соҳиби эди. Уша кезлари бир куни Аламитга ажнабий сайёҳни келтирдилар. Соч-соқоли ўсган бу одам ғайридин эди, ўзини Андалусиялик² деб таништирди. (Бу машҳур саёҳатчи Марко Поло эди.) Уни хожанинг ҳузурига олиб кирдилар. Иккиси анчагача суҳбатлашдилар. Сайёҳ қалъада бир неча кун қолиб кетди, хожанинг ижозати ила ундан ҳеч нарса пинҳон тутмадилар, қалъада мавжудки не бўлса, кўрсатдилар. Ким билади, сирли хожа номи оламга дoston бўлишини, тарих қатларида собит ўрин топмоғини истаб шундай қилгандир. Ҳар тугул бирон сабаб ила қалъага кириб қолган бегона киши ё бир умр ўша ерда қолиб кетарди, ё... Тирик чиқмоғи эса маҳол эди. Бу сайёҳ Аламит хожасининг саховатидан баҳраманд бўла-бўла, ниҳоят, қалъани тарк этмоқликка ижозат олди. Хожа уни кузатаркан, ўз кучини, “фидойилар”нинг садоқатини намоёиш этмоқни истади: у сайёҳга кўрсатиб,

¹ Миз — олти оёқли столча

² Андалусия — Испания

қалъа девори устида турган соқчига “ўзингни ташла”, дея ишорат қилди. Соқчи бир силтанди-да, “Оллоху акбар” хитоби ила ўзини жарга отди...

Бу сирли дарвеш, энди эса Аламит хожаси, исмоилийларнинг сардори Ҳасан Саббоҳ эди...

Учинчи боб

1

Тўла исми Ҳасан ибн Али ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн ал Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн ас Саббоҳ азим Рай шаҳрида таваллуд топган эди. Унинг наслу насаби, Яман подшоҳларидан бўлмиш хамморийлар қавмига бориб тақаларди. Узининг сершовқин катта бозорлари ва уста ҳунармандлари ила машҳур тужжорлар маскани бўлмиш Рай бағоят улкан шаҳар эди. Шу билан бирга у исмоилийларнинг асосий макони саналарди. Сунний султон Маҳмуд Ғазнавий Райни тиз чўктириб, ғорат қилгач, бу шаҳри қадим бир аҳволга келди. Исмоилийлар ҳам бир неча йиллар яширинишга, ҳаракатларини сусайтиришга мажбур бўлдилар. Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон заминлари Ғазнали Султон Маҳмуд измида қолди. Бу воқеотлардан сўнграқ, Исмоил қавми тақи бош кўтара бошлаган дамларда дунёга келган Ҳасан гўдаклигиданоқ илм талабида бўлди. У барча илмларга қизиқувчан ва ҳавасга сазовор ғайрат шижоат соҳиби эди. Аввалига диний илмларга кўнғил бериб, Қуръону ҳадис ва шариату суннатни ўрганмоқ пайида бўлди. Уша кезлари чиндан ҳам қалбида Оллоҳ ишқи жо эди, шекилли, муштдай боши ила китобдан айрилмас, тоат-ибодатда ҳам собит эди. Токи, ўн етти ёшга кириб, Амир Зарроб отлиғ одамга рўбарў бўлмагунча ҳаёти шу тақлид кечди. Амир Зарроб оддий ҳунарманд эди. Бироқ ўзича улуғ бир илмлар соҳиби бўлиб, Миср халифаларининг мазҳаби хусусида оғзини тўлдириб сўзларди. Аввалига ёш Ҳасаннинг қалбини ваҳм босди ва Амир Зарробнинг баъзи файласуфона фикрларини гоҳо инкор ҳам этиб қўярди. Аммо, юрагининг аллақерларида устувор бўлмиш ўсмирларга хос янгиликка ташналик, қизиқувчанлик уни Миср файласуфларининг ўзгача назарларига тобора банди қилиб борарди.

Уша кунлари у оғир хасталикка чалинди, бутун танасини яра-чақа қоплади. Тунлари уйқуси бузилиб, алаҳсираб чиқар, кўзига не балолар кўриниб, дод соларди. Буни у ўзича тушунди: куним битган кўринадур, энди мен чин ҳақиқатни англамай ҳалокатга маҳкумман, дея ўйлади. Кечалари тинимсиз истиғфор айтаркан, Амир Зарробнинг йўли энг тўғри, Оллоҳга, улуғ ажрларга олиб боргувчи йўл эканлигига иймон келтириб борарди... Ниҳоят, кун келиб, хасталиқдан фориг бўлди, бироқ, юзидаги ва бутун танасидаги яраларнинг ўрни билинар-билинемас доғга менгзаб, юзи заҳиллашиб, ёқимсиз аҳволга келди. У буни ҳам ўзича тушуниб, ўзга маънолар берди. Шу тариқа исмоилийлар сафига кириб, шу йўлда содиқ қолишликка қасам ичди. У суннийликнинг барча сифатларини, ўз мазҳабидан фарқланувчи тафовутларини бутунлай инкор этмоққа одатланди ва бу борада далиллар қидирмоққа тушди. Айни шу йўлда маслақдош кишиларни қидирди. Унга сайин исмоилийлар орасида Ҳасан Саббоҳнинг нуфузи ортгандан-ортиб бораверди. Узини пинҳона йўлчи деб атаган бу одам нафсигами, қалбигами қулоқ тутиб ғалати бир худбинона мақсадларни кўзлаб турар, ўз наздида, етишмоғи муқаррар бўлган ўшал манзиллар уни шон-шухратга буркаб, улуғ хожалик мақомига соҳиб этмоғидан умидвор эди. У бунга ишонарди ва қалбидаги бу ишонч унга кучу ирода, ўз мақсади йўлида собитликни ҳадея этарди. Узининг бошқалардан фарқли эканлигини ҳам сезар, толе юлдузи юксак маъволарда туриб, ҳозирча пинҳона, фақат ўзигагина

нур сочаётгандай эди. . Бунинг учун унга недир, фавқулудда бир нимарса, оғочлар бошини тебратган шамол, ҳеч курса, шаббода менгиз туртки- сабаб лозим эди.

Ҳасан Саббоҳнинг исмоилийлар орасидаги обрў-эътибори кун сайин ортиб борарди. У энди ўз юртидаги қавмдошларининг пешволари қаторига кириб қолганди. Аммо, йўлчи бундан қониқмасди, ҳали ўзи забт этмаган, қачондир забт этмоқни орзулаган салтанатга интиларди. Шу тариқа Миср сафарига отланди. У ерда, аввало, исмоилийларнинг энг бообрў сардорлари ила танишувни ният қилди.

Исмоилийлар ғойибона имом Маҳдийнинг келишини ҳамиша орзиқиб кутардилар. Бу ҳол, айниқса, Мисрда, шиа мазҳабидаги кишилар паноҳ топган маконда яққолроқ намоён бўларди. Гоҳо ўзини Маҳдий дея овоза қилган савдойилар ҳам учраб турардилар. Шу янглиғ васвасалар асносида, у ерда фотимийлар халифалиги бунёд этилганди ва уларнинг муносабатлари исмоилийларнинг муносабатларига уйқаш эди. Чунки, фотимийлар ҳам исмоилийликни шиа мазҳабидаги энг оқилона ва тўғри йўл, деб билардилар, шу каби, уларнинг шиаликни тараққий эттириб, оламга кенгроқ ёйилишига кўпроқ ҳисса қўшмоқликларига умид қилардилар.

Эҳтимол, ана ўша кунлари у ўзининг бутунлай янги таълимотига асос солгандир. Балки, кейинчалик Ҳасан Саббоҳга куч-қудрат ва шон-шухрат бахш этган сирли бошқурув тизимининг ибтидоси ўшанда хаёлига келгандир. Ҳар қалай у кундан-кун ўзгариб, қатъиятлилик сари эврилиб, бир фикрга келиб борарди.

Бир муддат сарсонликлардан сўнг Исфаҳонга етиб келди. Унда султон Маликшоҳ эндигина тахтга ўлтирган пайтлар эди. Давлатни машҳур донишманд вазир Низом ул Мулк идора этарди. Ҳасан Саббоҳ ниҳоятда усталик билан вазири аъзам кўмагида девон хизматчиси бўлиб хизматга кирди, салжуқийлар давлатининг идора усулини ўрганмоққа жаҳд этди. Бу ҳам зиён қилмас, чунки, бу қудратли давлатнинг идора усули-девон бошқаруви ҳам, ниҳоятда, мукамал эди. Уни вазири аъзам барпо этганди. Қалбида ўзга орзулари бўлган Ҳасан Саббоҳ ҳавас ва ҳасад ила давлат юмушларини ўргана бошлади. Вазири аъзам ила ораларида хийла илиқликка мойил муносабат пайдо бўлганда ҳам кўнглидаги қора нияти йўқолмади, билакс, собитлашиб бораверди. У тобора улгайиб, Низом ул Мулкнинг таъсири туфайли чинакам ҳукмдор нуқсига кираётган Маликшоҳнинг феъли-атворини тафтиш этаркан, унинг шону шавкатига боқаркан, кун келиб, исмоилийлар салтанати ҳам шундайин нуфузга эга бўлиб, барқарор ҳукумат ўрнатишларини дил-дилидан истарди. Филҳақиқат, буларнинг идора усулига ва уни бунёд этган вазири аъзамнинг ақлига тан бермай илож йўқ. Ҳар бир девон мустақил иш юритгани ва султонга, вазири аъзамга итоат этиб, уларгагина ҳисоб бергани каби бир-бирларини назорат ҳам қилардилар. Айни шу тартиб вазири аъзамнинг устуворлигини таъмин этарди... Ҳасан Саббоҳ буларни тездагина фаҳмлади. Шундан сўнг, фавқулудда тафаккур соҳиби бўлмиш сергайрат ва ҳийлакор бу одамнинг дилини ўзга бир режа банд этди: у султон ва вазири аъзам ўртасидаги ишончу дўстликка зарба бериб, буюк салтанатни ичидан емирмоқликни ният қилди. Бунинг учун, аввало, султон Маликшоҳнинг ишончига кирмоқ даркор эди. Бироқ, вазири аъзамни маҳв этмай, бунга мушарраф бўлмоқ душвор эди.

Ниҳоят, ўшал фурсат етди. Ҳасан Саббоҳ бир куни султон қошида бош эгиб, хушомад ила деди:

— Салтанатингиз бағоят сарҳадсиз, олампаноҳ! Анинг тасарруфини олмоқ, ҳисоб-китобини тартибга солмоқ мушкул. Бунинг учун давлатнинг сарфу харажатларини бир бошдан тафтиш қилиб, ҳисоб этмоқ зарур. Ана ундан сўнгра, яъни, барча кирим-чиқимлардан бохабар бўлингач, кейинги ишлардан ҳамиша огоҳ туриб, тадбир ила назорат этмоқ мумкин бўлур.

Султон аввалига унинг сўзларини хушламайроқ тинглаётган эди, сўнгра эса, маънили гап айтаётгандек туюлди.

— Хўш, не қилмоқ лозим деб ўйлайсен? — деди у: “Қани, гапирчи” оҳангида.

Ҳасан Саббоҳ бир қур тараддуланиб олди-да, мутеона деди:

— Вазири аъзам ҳазратларига амр этилса, токим, ул зот пешволигида буюк давлатингизнинг жамики сарф-харажатлари ҳисоб-китоб қилинса. Андин сўнгра қолган юмушлар тадориғини кўрса бўлур.

Ёш султоннинг кўнглида эврилиш пайдо бўлдию, Ҳасан Саббоҳнинг муддаосига қизиқиб, ўзида унга нисбатан ожизона майл сезди. Шу боис, зудлик ила вазири аъзамни ҳузурига чорлади.

— Салтанатингиз мислсиз буюк ва улкандир, султон ҳазратлари. — дея гап бошлади вазири аъзам ўктамлик ила. — Анинг ҳисобини олмоқ, янаки, тафтиш қилмоқ учун кам деганда бир йиллик фурсат зарур, олампаоҳ. Менимча, бу борада вилоятлар ҳокимларининг лафзу иймонига инонмоқ кифоядур.

Султон ҳали гўр ва шул каби, тожу тахт сурурининг сархушлигидан Мосуво бўлиб улгурмагани. Шунинг учун донишманд вазирининг сўзидан ҳам қаноатланмай: “Хўш, сен не дейсан?” дегандай Ҳасан Саббоҳга боқди.

Ҳасан ўз муддаосига етмоқ учун фурсат топилганлигини фаҳмладию хушомад отини жадаллатиб, сўз айтмоққа тушди:

— Агар муслимлар халоскори, оламлар ҳукмдори султон ҳазратлари ижозат берсалар, мен бу юмушни қирқ кунда уддалагум.

Вазири аъзам бир султонга, бир Ҳасанга боқдию индамади.

— Ижозат! — деди султон тантанавор оҳангида.

Ҳукмдорнинг амри вожиб. Шу кундан бошлаб, Ҳасан Саббоҳ ишга киришиб кетди. Юрагида эса Низом ул Мулкни тезроқ маҳф этиб, унинг ўрнини эгалламоқ, султон ишончини қозонмоқ режаси бор эди. Айни шу нияти унга кучу ғайрат бағишлар, аслида ҳам у ўткир ақл соҳиби бўлиб, ўз мақсади йўлида ҳар не заҳматдан қайтмагувчи эди.

Албатта, вазири аъзам ҳам нодон эмасди. Уша куниёқ Ҳасан Саббоҳнинг шум ниятини пайқади. Пайқадию аксил тадбир тузмоққа тушди...

Низом ул Мулк ўзининг ишончли чухрасини чорлаб, унинг илкига бир миқдор ақча берди-да, Саббоҳнинг чухраси ила дўст тутинмоқни буюрди. Ақчани эса ҳам ўзи учун ва ҳам дўст тутиниши лозим бўлган чухра учун сарфлашини, зарурат туғилса, яна ақча бермоғини айтди. Камбағал кишилар тез тил топишадилар ва улар ақчага ҳамиша муҳтожлик сезадилар, янаки ақча деганларининг ўз сеҳру жодуси ҳам бор.

Ҳасан Саббоҳ чиндан ҳам кучли салоҳият соҳиби эди. У ўшал мушкул юмушни айрилган муддатда ниҳоясига етказди. Бироқ, вазири аъзамнинг тадбиридан беҳабарлиги боис ғафлатда қолди: ўз чухраси вазири аъзам чухрасининг сўзи ила унинг ҳисоб-китоб қоғозлари орасидан энг зарур бир неча саҳифасини ўғирлаб қўйди. Турган гапки, бу нимарса султон ҳузурда ошкор бўлди-да, ишдаги чалалик тождорга адабсизлик бўлиб туюлди. Шу ондаёқ, Ҳасанни қувиб солди. Қаттиқ ҳақоратланган, иззат-нафси поймол этилган Ҳасан Саббоҳ шу-шу, аввало, Низом ул Мулкнинг, ундан сўнгра султон Маликшоҳнинг ашаддий ганимига айланди, қалбида сўнмас қасос оташи аланга олди.

У чухрасининг хиёнатини пайқадию, уни бўғиб ўлдирди-да, ўша куниёқ Исфаҳонни тарк этди...

2

Ҳасан Саббоҳ шаҳар теварагидаги қишлоқларда қачонлардир танишган кишиларининг хонадонларида бир қанча фурсат яшириниб юрди. У кутилмаган зарба туфайли эндигина ўнглиниб бораётган тақдири йўлидан туйқус оғиб кетганлиги боис, ўзини йўқотиб, анчагина довдираб

қолди. Ойлаб, йиллаб тузган режалари, музаффарият илинжида қилган ўйлари дабдурустдан абас бўлгандай, энди бу поймоллик умидларига ва ҳатто, умрига интиҳодай туюлиб, васвасага тушди. Ана ўша васваса, таҳлика оғушида ўзи қўним топган хонадон соҳибларининг ҳам юракларини ёргулик гапларни алжираб юрди. Хуфия бир тариқат, фирқа тузиб, жин қавмидан бўлмиш анови салжуқ Маликшоҳни ва унинг ювуқсиз муршиди Низом ул Мулкни маҳв этмоқ хусусида ваҳимали сўзларни айтаверди. У ўз сўзида қатъиятли эди ва айтётган гапларининг уддасидан чиқа олмоғига жону жаҳону ила ишонарди. Бирок, айни дамда, қоқилгани, ҳамёни ақчасиз ва ёлғиз бўлгани, дилидаги улуг режаларини васваса ичра тилига чиқариб юборганлиги боис, танишлари наздида савдойидек кўринарди. Шунинг учун ўшал бир-икки таниши ҳам ундан ўзларини олиб қочиб, тезроқ қутулмоқ пайида бўлиб қолдилар. Қолаверса, улар буюк салжуқлар ҳукмдорининг хуфияларидан, унинг газабидан хавотирга тушмоқда эдилар.

Шундан сўнг Саббоҳ Қазвин сари, исмоилийлар макони сари йўл олди. У олис йўлда кечган кеча ва кундузларда, Қазвинга бориб ҳам то ўзини руҳан ўнглаб олгунча султон Маликшоҳ, айниқса, вазири аъзам ила хаёлан кўп бор баҳс этди. Узининг улардан устун эканлигини такрор ва такрор исботлади. Гоҳо хаёлан Низом ул Мулкни банди қилиб, сўроққа тутди, минг бир қийноқлар ила азоблади, уни ўлдиришнинг турфа усулларини кашф этди. Шу асно, чиндан ҳам ақлдан оғишига бир баҳя қолди. Уни бу офатдан исмоилийлар аро тутган мавқе-нуфузи сақлаб қолди...

Ана шундай васвасага тушган кунларининг бирида... Низом ул Мулкни кишанбанд қилинган ҳолда унинг ҳузурига олиб кирдилар.

— Нечуксан энди, қари сак? — дея сўради у галаба нашидасидан боши кўкка етиб.

Билади. Ҳа, бу вазир деганлари ўта мутакаббур кимса, анча-мунчага бўйин эгмайди, илло, унинг ўз мақомига ярашиқли ҳайбати бор.

— Мен-ку ҳеч йўқ одамларнинг илкидан нон егувчи сак эканмен, деди мийиғида кулиб, мағрур вазир. — Сенчи-сен?! Тоғ-тошларда изғиган ўлаксахўр, юзи кулранг шоқолмасмусен?

— Мен исмоилийларнинг улуг бир салтанатини барпо этмоқликни ният қилганмен, илло, ўшал саодатли кун яқин.

— Тушларингни Жайхун сувларига оқиз, шўринг қурғур! Эй жохил, нодон, сен ўзинг ким бўлдинг у салтанатинг не бўлур?!

— Ҳаммасига сен!.. Сен айбдорсен, қари сак!.. Агар сен бўлмаганинга, Маликшоҳ менинг илкимда эди, ўз йўриғимга солмоғим тайин эди. Афсуски, сенинг ҳийланг тадбиримга раҳна солди!..

Вазир янада баландроқ товушда қаҳқаҳа уриб кулаверди.

— Териси шилинсинбу нобакорнинг. Туз сепилсин! Сўнг қорни ёрилиб, бўғзига қўрғошин қуйилсин!..

Бу унинг Низом ул Мулк ила нечанчи бор тўқнашуви эди.

Энди у Қазвиндаги исмоилийлар қароргоҳида бош экан, ҳийла билан бўлса-да уларнинг бирикувини тезлаштириб, қатъий бир изнга солгувчи, сўзсиз итоатга ўргатгувчи сирли тариқат хусусида ўйларди. Бу сирлиликка янада куч бермоқ ниятида кишилар назаридан ўзини ола бошлади. Ботинийлар деб аталмиш унинг қавми ўзларини исмоилийлардан айру кўрмасалар-да, улар ичра хосликка эга эдилар.

Ҳасан Саббоҳ ботинийликни жорий этиб, измидаги кишиларга таълим бераркан (садоқатли кишилари орқали), ниҳоятда, эҳтиёткорлик ва устамонлик ила шуни уқдирарди:

— Оллоҳ таолони англамоқ, унга ёвуқ келмоқ, ниҳоят, унга етишмоқ учун шуур ва қалбнинг ўзигина кифоя эмас. Бунинг учун покдомон ва тақволи устоз, имом-пир даркор. Токи, жаннатий бўлмоқликни ихтиёр этган одам таваккул қилиб, инону қарорини ана ўшал пирга топширмоғи, унинг ҳар бир амрини сўзсиз бажармоғи лозим. Шунда,

иншооллоҳ, имом уни кўзланган манзилга элтмоғи тайин. Бусиз олий мақсадга етмоқ душвор! У бу гапларни шу қадар таъсирли қилиб айтардики гўё унга эргашган, ўз изму ихтиёрини унга топширган одам учун жаннат нақддай эди.

Ҳасан изнидагиларнинг ихтиёрини илкида қаттиқроқ тутмоқлик учун бир сирли хийлани кашф этиб, жорий қилди. Унга биноан таррорликка кираётган ҳар бир эр парда ортидаги суҳбатга рўбарў этиларди. У ерда байъат этган эран жаннат, ундаги хуру филмонлар ҳақида ва имомга садоқат ила хизмат қилсагина, ўшал ҳузурбахш маъвога етишмоғи хусусида мароқли ҳикоятлар тинглардилар. Сўнгра эса, уларга пинҳона равишда афюн ичкизилиб, ақлдан Мосуво этиларди. Сархуш бўлгач, ҳозирланган “Жаннат”га элтилар ва турфа ҳузур-ҳаловатларга ошно қилинарди. Бир бора “Жаннат”га тушган киши уни қайта-қайта қўмсайверарди. Унга қайтмоқлик эса, фақатгина имомнинг ихтиёри ила бўлар ва буни «фидойилар» жуда яхши билардилар. Маккор Ҳасан Саббоҳ учун айни шу нарса лозим эдики, изнидагиларнинг сидқу садоқатларини шу тариқа тоблаверарди. Гўзал “Жаннат” хаёли, афюну нашанинг таъсири уларни забонсиз, фикрсиз ва итоатгўй жонзотларга эврилтирарди.

Саббоҳ Қазвиндаги исмоилийлар маҳалласи ва ундаги қўрғон аҳлининг сардорига айланиб, қисқа фурсатда ўз “Жаннати”ни ҳам барпо этди. Маҳмуд илк бор ана ўша чоғроқ “Жаннат”да бўлганди. Лекин исмоилийларнинг чор атрофини сирларга тўлдириб ташлаган Ҳасан Саббоҳ ўзини қавмини тўфон балосидан сақлаб қолган Нуҳ алайҳиссаломдан кам билмасди. Шунинг учун у туну кун халоскор бир кема- мустаҳкам қароргоҳ ҳақида ўйларди. Бу орзу-ўй уни Аламит қалъаси сари элтди. Узоқ ва пухта ўйланган тадбир туфайли қалъани ишғол қилгач, зудликда мукамал “Жаннат” тарҳини ҳозирлади. Кўп ўтмай Аламит қалъасига туташ бир қаср менгиз бино бунёд этила бошланди. Энди бу пайтга келиб, Аламит сардори мағрибу машриққа ва, ҳатто, қудратли салжуқийлар салтанатига ҳам даҳл қилмоқда эди. Айниқса, атроф мамлакатларнинг ҳукмдорлари, давлат арбоблари исмоилийларнинг тадо-ригидан таҳликага тушиб бормоқда эдилар.

Уша кунлари ожизроқ бир хавотир етовида ва, эҳтимолки, бу бешларга қудратли ҳукмдорнинг қаҳрини кўрсатиб қўймоқ режасида султон Маликшоҳ ўзининг хос амири Арслон Тош итоатидаги лашкарини Аламитга йўллади. Яхши қуролланган салжуқий кўшин қалъани икки ойдан ортиқ қамалда тутиб турди. Унга ҳужум қилмоқ, айниқса, мустаҳкам дарвоза ва деворини бузиб кирмоқ имконсиз эди. Буни Арслон Тош яхши билганидан ўзгача йўл танлади: қамалда тутиб турилган исмоилийларнинг озиқ-овқатлари тугаб, оч-наҳор қоладилар ва таслимликни ихтиёр этадилар, деб ўйлади. Филҳақиқат, қалъада узоқ муддатга етгулик емиш йўқ эди. Шунинг учун аҳли қалъа ўлмаслик учунгина овқат едилар ва, кўпинча, ихтиёрларидаги шифобахш тоғ сувидан ичиб, нафсларига ором бериб турдилар. Бироқ таслим бўлмоқ ҳақида хаёл ҳам қилмадилар. Ниҳоят, очлик ўз ҳукмини ўткази бошлагач, ҳийлакор сардор яна бир тадбирни ўйлаб топди. Бир содиқ “фидойи”сининг илкига нома тутқазиб, тунда қалъадан пинҳона чиқарди-да, Қазвиндаги исмоилийлар ҳузурига жўнатди. Кўп ўтмай қавминлик ва атроф-жавониб кентларидаги исмоилийлар салжуқий кўшинга шиддатли ҳужум уюштирдилар. Натижада, Арслон Тошдек моҳир лашкарбоши бош бўлган лашкар ҳам чекинмоққа мажбур бўлди...

Шундай қилиб, Аламит исмоилийларнинг ишончли ва барқарор па-ноҳига айланди...

Муҳаммад Такаш хиёнати бостирилгандан сўнг, Низом ул Мулк зиндондан халос этилиб, Арслон Тош кўшинининг мағлуб қайтганини эшитгач, фурсат топилганда, Хайёмга шундай деганди:

— Масиҳ Дажжол ҳақида эшитган чиқарсен. Расулиллоҳ саллалолоҳу алайҳи васалламдан хабар беришларича, у ўшал саодат замонида дунё-

га келган ва, айни дамда, Яман ҳамда Шом уммонининг оролларида бирида занжирбанд турармиш. — Вазири аъзам ўшанда аянчли жилмайганди ҳам. — Вақти келиб, Исфаҳондан чиқади дейдилар. Бу баттол Ҳасан Саббоҳнинг аждодлари асли яманлик, бир замон ўзи Исфаҳонда ҳам пайдо бўлди. Эҳтимолки, шу Ҳасан Саббоҳ деганлари Масиҳ Дажжолми дейман-да! Фақат унинг бир кўзи кўр эмас, холос...

Вазири аъзам мутойиба ила айтган бу гапга ўшанда Хайём кулиб қўя қолганди. Бироқ, Ҳасан Саббоҳ чиндан ҳам ёвуз салтанат барпо этиб, Аламитни унинг марказига айлантирган эди. У ўзини муаллим деб билса-да ҳеч қандайин исломий қоидаларни, шариат ҳукмларини, мусулмончиликнинг асосларини мутлақо тан олмасди. Ёвузлик ҳукмида тобланган ният ила бутун элга, аслида, бани башарга қонли, хуфийона уруш эълон қилганди.

Тўртинчи боб

1

Қазвиний ёлғизланиб қолди. Доруссалтанатда кечган сўнгги воқеалар, саройдаги баҳсу мунозара ва висир-висирлар уни тобора четга сураверди. Бирон кимса келиб, унинг елкасидан туртагани билан атрофидаги гаюр нигоҳлар, орқаваротдан айтилган пайкон янглиғ сўзлар, айниқса, ўз кўнглидаги ваҳм уни чеккагир этиб бораётганди. Танасидаги жароҳатлар аллақачон битиб, соғайиб кетган бўлса-да, ўзини лоҳас сезаверарди. Қўрқинчли тушлар кўрар, уларда гоҳо унга султон ваҳшат ила қаҳр қилар, ҳаммасидан ҳам, тушига зиндондаги дарранда менгиз маҳлуқ-барзанги кирганида чўчиб тушар, сўнг алламаҳалгача ухлолмай васваса ичра тўлғониб ётарди. Бу тўлғонишлар, улар сабаб бўлган уйқусизлик унинг зоҳирини афтода бир аҳволга келтириб, феълида ҳам ихтиёрсиз инжиқлик пайдо қилганди. Ҳар сафар султонга рўбарў келганида титраб-қақшаб турар, наздида, уни ҳозир жаллод илқига топширадигандек туюлаверарди. Султон унинг хиёнатини сезганди чоғи, бироқ, нечукдир ўз ҳолига қўйиб, Оллоҳнинг ёзиғини кутаётгандек эди. Шул боис, у гоҳо уйқусиз тунларида ибодатга зўр бериб, султоннинг қаҳридан паноҳ тиларди. Аммо бу гофил банда Оллоҳнинг қаҳридан кўрқиб, истиғфор айтиш лозимлигини, фақатгина тавба-истиғфоргина кишини поклаб, Яратганга ёвуқ қилишини билмасди. Эҳтимолки, шунданми, шунчалик ибодат қилгани билан қалбида мутлақо ҳаловат сезмасди. Васвасаси ортгандан-ортиб бораверарди.

Вазири аъзам ила Хайёмга йўлиққанида эса, фарёд уриб, уларнинг ёқасидан олмоқни, сенларга не гуноҳ қилдим, дея хўнг-хўнг йиғламоқни истарди. Аммо, бу кўргиликларнинг сабабчиси ўзи, манови алпозига боис эса, ўз вужудида кечаётган ваҳм эканлигини тан олмасди. Ҳар сафар Хайём билан учрашганида, ҳой, номард, расадхонага хожа-сен, фалон динор маош оласен, султон ҳазратларининг ҳам, баттол вазирагининг ҳам эркатойисен, сенга тагин не керак, ҳеч йўқ назм пешволигини менга қўй, мени ҳадеб таъқиб этаверма, дея ҳаммасини айтиб солгиси келарди. Лекин бунга ичидаги нимарсадир монелик қилар, бу нимарса ҳақиқатнинг ғайбий кучи ва, қолаверса, ўз қалбидаги кўрқув ўшал монелик асоси эканлигини англамасди. Ҳеч йўқ Хайём менга не ёмонлик қилдию қачон таъқиб этди, деб хаёлига ҳам келтирмасди. Адоват, ҳасад ҳаддан ошганида, киши кўнглидаги фараз, қаролик унга соҳиблик даъво қилганида мана шундай кўргуликлар келиб чиқишини, вужудида савдо ортишини ва охир-оқибат мислсиз ёвузликларга ёхуд ўзини аянчли ҳалокатга элтишини у қаёқданам билсин?!

Бошимга тушган бу балои-офатларнинг асосий сабабчиси ўшал калтафаҳм кабутарбоз Такашдур, дея яниб қоларди у гоҳо. Агар у бўлмаганида, тахтга даъвогарлик қилмаганида ва ёки ҳеч қурса, довюракроқ,

журъатлироқ бўлганида бу шўришлар бошимга тушмасди. Чоғинг келмас экан, не қилардинг султонлик даъвосини тутиб, эй хотинмижоз. Ибн Баҳманёрни-ку ўлдириб, фалокатни аритдик, султоннинг қаҳридан омон қолдик. Энди сендан қандай халос бўлай? Бошинга тушган азобларга чидай олмай, тождор оғангга мени ҳам сотиб қўйсанг не қилурмен? Ёки аллақачон сотиб улгурдимикин-а? Ахир, султон менга бежо қарайдир-ку!.. Сени бир ёқлик қилмоқликнинг мутлақо иложи йўқ. Оғанг сени ҳамиша назоратда тутмоқликни амр этган. У ҳам анойи эмас-сенинг узоқ-узоқ азобланишингни, бу дунёга келганингга минг пушаймон ейишингни истайдур. Айтишларича, сенга савдойилик хурж қила бошлаган эмиш... Қазвиний шуни эслайдию биров энгил тортади. Савдойининг сўзига ким ҳам қулоқ тутарди...

Филҳақиқат, зиндонбанд этилган ва ҳамиша бир ёки икки назоратчининг қаровида бўлган шўрлик Муҳаммад Такашнинг аҳволи анча ёмонлашган эди. Унинг сочлари оқариб, ўзи эса озиб-тўзиб кетганлигини ҳисобга олмаганда ҳам баъзан гўё кабутарларини олқишлаётгандай ҳайқириб қолиши, гоҳида эса қуп-қуруқ кафтини олдинга тутиб, гўё суюкли жонзотларига дон бераётгандай ҳаракат қилиши юракка ваҳм соларди. Баъзан бўлса, бармоғидаги забаржад узугини бошқа бармоқлари ила ўйнаганча сўзсиз, хаёлчан ўлтирар ва туйқус: “Кабутарларим, қани менинг кабутарларим?!” деб ҳўнграб йиғлаб юборарди. Йиғлай-йиғлай бирдан тўхтарди-да: “Мени ўлдиринглар? Ўлдиринглар мени!” дея нола қилиб қоларди. Бироқ, ҳел ким уни ўлдирмасди, чунки, оғаси султон Маликшоҳнинг амри шундай эди.

Тутқунликдаги шаҳзоданинг бундайин аҳволи ҳақидаги миш-мишлар қулоқма-қулоқ бўлиб Қазвинийга етиб келган эди. Шунинг учун у энди Такашнинг сотиб қўймоғидан унчалик хавотирланмасди.

Қазвинийнинг феъли азали шундай эди: рақибига ёхуд бирон мушкулотга ҳеч қачон юзма-юз бормасди, ҳамиша орқаваротдан иш тутмоққа, барча юмушларини бировлар орқали битирмоққа одатланганди. У рақибининг оёғига йиқилиши, унга ялиниши, йиғлаши мумкин эди, бироқ, ҳеч қачон тикка бормасди, ёнбош йўлларни ахтарарди. Бу назмпараст болаликда ҳам шундай эди.

Қазвинийнинг болалиги кейинчалик исмоилийлар шаҳрига айланиб қолган Қазвинда кечганди. Асли суннийлардан чиққан падари жуда меҳнаткаш одам бўлиб, уста кулол эди. Уни шаҳарда кўпчилик билар ва ҳурмат қиларди. У ўз тақдиридан рози ва тирикчилигига қаноат ҳосил қилганлиги боис, ёлғиз ўғлининг ҳам кулол бўлмоғини истарди. Бироқ, фарзандини устахонага тортмоққа ҳарчанд уринмасин, у бир кор этиб, кўчага қочиб кетарди. Кўчада ҳам ҳеч нени қойиллатмас, ҳатто маҳалладаги болаларнинг ўйинига-да юракдан кўшилиб кетолмасди. Маҳалласида девсифат бир чилангар бўлгучи эди. У асли паҳлавон бўлганидан курашни бағоят яхши кўрар, маҳаллаларнинг болаларини бир-бирлари ила олишувга солиб, ҳузурланарди. Бу беллашувларда барча болалар ўзларини чинакам муборизлардек тутсаларда, Қазвиний ҳамиша четда турар, бирон бақувватроқ боланинг ёнига тушиб, уни мақтар, хуллас, болаларни бир-бирларига гиж-гижлашга уста эди. Буни паҳлавон чилангар ҳам сезарди, чоғи: “Сен нарироқ тур, сендан мубориз эмас, тилполвон чиқадур”, дея куларди. Оқибат шундай ҳам бўлди-ундан на кулол ва на полвон чиқди. Кулолчиликдан қутилмоқ ниятида отасига ўқиймен, деб туриб олди. Аввалига маҳалладаги мактабга, сўнгроқ мадрасага қатнаб юрди. Аммо илм бобида ҳам шашти ҳаминқадар чиқди. Бу орада бир-икки назмпарастларга рўбарў бўлдию шоирликка ишқибозлиги ортди. Шоир бўлиб, номи оламга кетмаса-да, бирон давлатманд ёхуд амалдорларни мадҳ этиб, тирикчилик ўтказиш мумкинлигини англаб қолди. Мана шу “хўнари”, яъни, маддоҳлик санъати ортидан Қазвинни тарк этиб, фалакнинг гардишини қарангки, дунёдаги энг улуғ ҳукмдор султон Маликшоҳ-

нинг саройида турибди. Кимсан шуаронинг пешвоси-амирул шуаро эди, токи, анови юлдузпараст Хайём келмагунча. Ҳозир ҳам, аслида, амирул шуародир, вале, султон ҳамиша ўшал нобакор Хайёмнинг оғзига қарайдур-да. Бироқ қудратли салжуқийлар саройида хизмат қилиш унинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди.

У азали гаюр кўнгилли бўлганидан, Хайём тимсолида фақат ва фақат ўз ганимини кўрарди. Амирул фузалонинг айтар сўзини-ку қўйинг, унинг битган, атрофидаги мухлис шуғирдлари туфайли тилга тушган ҳар бир шеърдан ҳам хавфсирар, шиҳоний, гўёки ўзига аксил маънолар ахтарарди. Хайём дунёнинг бебақолиги, умрнинг бевафолиги хусусида ҳўб ва кўп битадур. Ана ўшал битикларида кулол ва гил тамсилни мўл ишлатганидан бадгумон Қазвиний ҳар бир кулолда падаринию гилда ўзини кўрарди. Дили қинғир эмасми, бироз диққат ила ўқиб, шеърда шеърни кўрмоққа жаҳд этса, тўғри англамоғи мумкин бўлган сатрлардан ўзича турфа маънолар чиқариб оларди. Тағин бу шубҳаларини Хайёмга шартта-шартта айтиб солмай, ўз ичини еб, минғирлаб юраверарди. Бир сафар ушбу рубоийни саройдаги ёш шоирлардан бирининг лафзидан эшитиб қолдию оромини йўқотди, туни билан ухломмади.

*Бозорда бир кулол кўрсатиб ҳунар,
Бир бўлак хом лойни тегиб пишитар.
Лой инграб айтади: “Ҳой, секинроқ теги,
Мен ҳам кулол эдим сендек, биродар.”*

Буни эшитгач, шоир номи бору шоирлик завқидан мосуво Қазвиний Хайёмдан ўч олмоқ қасдида неларни ўйламади, не режалар тузмади дейсиз. Бироқ сўнгги воқеалар...

2

Қазвиний Тож ал Мулк ила малика Туркон Хотуннинг ҳузурида танишганди. Буюк Бугрохоннинг авлодидан бўлмиш олийнасаб малика бу шеърпарастни ўзига жуда яқинлаштирмаси-да, у қадар олислатиб ҳам юбормасди. Шоирлар амири унинг йўлидаги бир кесак ёхуд нажас мисолидадур, лекин ҳар тугул кун келиб уни бировга отмоғи ёки ўшал бировни булғамоғи мумкин бўлар. Буни Туркон Хотун жуда яхши тушунар ва, шунингдек, Қазвинийнинг енгил табиат, хиёнатга мойил эканлигини ҳам фаҳмларди. Шунга қарамай, ўша куни уни ўз вазири Тож ал Мулкга “садоқатли дўстимиз” дея таништирди. Мана, ўшал “садоқатли дўст” ҳозир аввал Муҳаммад Такаш, айни дамда эса, Тож ал Мулк соҳиб бўлган қаср остонасида турибди.

Қаср ичи анча гавжум эди. Такашнинг даврида бундай эмасди, у дабдабасиз, камтарона яшарди. Кўнглини кабуларлар ишқи забт этганидан турли ҳашаматларга хуши йўқ эди. Энди эса, қасрда хизматкор канизаклар бисёр, Тож ал Мулк бу саройга ҳали чин хожа бўлмасиданоқ, давлатмандлик ва амалдорликнинг суратига эътибор бериб, барча икир-чикирларигача ўрнига қўймоқ азмида эди. Буни хизматдагиларнинг биронтаси юмушсиз турмаганлигидан ҳам пайқаш мумкин эди. Аммо гавжум ва муҳташам қасрнинг томи, айниқса, шаҳзода Такаш буткул меҳрини берган кабуларларнинг чексиз кишвари¹ бўлган осмон ҳувиллаб ётарди. Бу авваллари ҳам мазкур қасрда бўлган киши учун яққол сезиларди. Энди кабуларлар ҳам, уларнинг қўноғи ҳам йўқ эди. Айтишларича, Муҳаммад Такаш зиндонбанд этилганидан сўнг кабуларлар мутлақо парвоз қилмай қўйибдилар. То Тож ал Мулк макон тутгунча қасрдаги хизматкору сарбозлар уларни учирмоққа кўп саъй этибдилар, вале, уринишлари зое кетибди. Маълум фурсат ўтиб, кабу-

¹Кишвари —мамлакати

тарларнинг ярми ўлибди, бир қисми қочиб кетибди, баъзиларини эса хизматкорлар ишқибозларга сотиб юборибдилар. Ҳатто кўноғини ҳам кўпориб ташлабдилар.

Қасрдаги бу ўзгаришлар ва, айниқса, унинггина қулоғига урилган бояги хувиллаш Қазвинийни хиёл эсанкиратиб қўйди. Бироқ сир бой бермасликка ҳаракат қилди.

Тож ал Мулк тип-тиниқ сувнинг сўлим таровати уфуриб турган фаввора ёнидаги супада алвон матолардан тикилган кўрпа-ю ёстиқларга бурканиб ўлтирарди. Гужанак бўлиб олганидан унинг чорпахил миқти гавдаси, айни дамда, дум-думалоқ бўлиб кўринар, лекин бу сурати уни бачкана ёхуд кўримсиз қилмас, қатта салласи остида чимирилиб турган йўғон қошлари, текис тарошланган соқол-мўйлаби ва, айниқса, кибрли табассуми унга салобат бахш этиб турарди. У Қазвинийни кўриб, қаддини ростладию бироқ ўрнидан кўзғолмади.

— Марҳабо, шоири замон, марҳабо! — деди у овозини тантанаворлик оҳангига йўғириб.

Тож ал Мулкнинг ўрнидан турмагани Қазвинийнинг кўнглига ғашлик солиб, иззат-нафси бир қалқиб қўйди: ахир, у ҳам анча-мунча одам эмас, султон Маликшоҳ саройида амирул шуаро бўлса. Бу эса бор-йўғи бир ожизаи нотавоннинг вазири, холос! Манманлик ҳам шунчалар бўлурми?! Ҳа, майли, унга ҳам гал келиб қолар... Қазвиний шу гапларни ҳаёлидан ўтказаркан, аламли бир ҳўрсиниб қўйди. Лекин шўрнинг қурғур гофил банда, малика Туркон Хотун Тож ал Мулкни чорлаб, бу шеърпарастдан эҳтиёт бўлмоқ лозимлигини, ҳозир у султоннинг назаридан четда эканлигини айтганидан ва шунинг учун уни ўзидан олислатиб ҳам ёхуд муруввати ила талтайтириб ҳам юбормаслигини тайинлаганидан беҳабар эди. Аммо, деганди ўшанда малика, Қазвиний ҳали бизга асқотади, зеро, фанимининг фаними бизлар учун дўстдир.

Қазвиний супага кўтарилаётганда вазир сохтакорона бирров тарадудланиб қўйди:

— Афу этгайсиз, жаноб. Футларим зирқирайдур, шул боис, сизга пешвоз чиқолмадим, — деди у узрнамо оҳангда.

Сохта бўлса-да, бу мулозамат Қазвинийнинг қоронғу дилига озгина нур солди.

— Бахузур, вазир жаноблари! Кўзғолмангиз!

Юзларига фотиҳа тортдилар. Канизаклардан бири дарҳол икки аёқда гулоб келтирди.

Вазирнинг юз-кўзида ҳар бир нарсадан ҳузур-ҳаловат изламоққа уриниши шундоққина балқиб турарди.

— Нечук камнамосиз, шоир? — деди Тож ал Мулк мўйлаби остидаги садафдек тишларини намоиш қиларкан.

— Хиёл тобим бўлмади, жаноб!

— Фаним қалтагининг заҳри узоққа татийдур чоғи?

Қазвиний беихтиёр “ялт” этиб вазирга қаради-сиримдан воқиф эмасму бу нокас? Аммо Тож ал Мулк бу гапни шунчаки айтгандики, бунининг бепарво ангоридан ҳам сезмоқ мумкин эди.

— Маликамиз омонмилар? Сиҳатлари яхшими? Олампаноҳимизу валиаҳдларимизнинг дуои жонларини қилиб юрибдиларми? — Унинг наздида, гапи чўзилиб кетгандай туюлдию ҳадик ила вазирга бир назар ташлаб қўйди.

— Шукур, маликамиз, соғ-омонлар, — деди вазир гапни қисқа қилиб.

— Ўзингиз нечуксиз? Фанимингиз-у бу сўзни сирли оҳангда айтди, - дилингизга озор етказмаётirmi?

Қазвиний суҳбатдошининг кимни назарда тутиб, бундай деяётганлигини тўғри англади.

— Аларнинг найранглари ҳаддан ошадур, жаноб.

— Хўш-хўш?.. — Рағбат берди унга Тож ал Мулк.

— Пушти паноҳимизга мени ёмонотлиғ қилгани етмагандай, бу кетишда энди саройдан ҳам бадарга эттирадур, чоғи.

-Сизчи сиз? Нима, бирон тадбир қўлламоққа ожизмисиз? — Вазир унга синовчан тикилди.

Қазвиний бироз каловланиб қолди, сўнг:

— Тадбир қўлламоққа-ку имконлимен, лекин... — Энди овозига сирли тус берди. -Лекин сиз ва маликамизнинг изнларингизсиз...

Бир муддат ўйчан турган Тож ал Мулк сўради:

— Хўш, не тадбир қўлламоқчисиз?

Қазвиний жонланди:

— Агар анови Низом ул Мулку унинг ҳалиги нужумпарастни бўлма-са, салтанат қанчалар гуллаб-яшнамоғи барчага аён. Аслида, ўшал қари кўппакнинг ўрни сизга ярашиқли. -У беихтиёр марҳум Жаъфарак чучукнинг таъбири ила вазири аъзамни “қари кўппак” дея аташга атадию унинг ўрнини (яъни кўппакнинг ўрнини) Тож ал Мулкга раво кўришини айтиб юборганидан бир чўчиб тушди. Яхшики, суҳбатдоши бу сўзга эътибор қилмади. Балки у ҳозир вазири аъзамнинг ўрнини эгалламоқ орзусидан сармастмиди?!

— Демакки, Хайёмнинг саройда тутган мавқеи сизга ярашиқли, шундайми? — дея сўради Тож ал Мулк унинг ниятини фаҳмлаб.

Бу Қазвинийга ёқиб тушди.

— Фақат сизнинг ихтиёрингиз ила, жаноб, — деди камтаринлик ила.

— Ундай бўлса, тезроқ режангизни сўзланг.

Қазвиний шошиб вазир томон яқинроқ сурилди ва бир нарсаларни пичирлай бошлади...

3

Лайли саройбеканинг амрига биноан малика Туркон Хотун ва унинг вазири Тож ал Мулкга кечки танавулдан кейинги салқин шарбатни тутиб, бўшаган идишларни илқидаги патнисга солиб, олиб чиқиб кетаркан, хосхонанинг ҳашаматли эшигига етганда, маликанинг сирлилик қоришган овози туйқус қулоғига чалинди:

— Қазвин сари чопар қачон йўлга чиқади? -Малика мунтазам кириб-чиқиб тургувчи канизакни ё буткул пайқамай қолганди, ёки у шунчаки хизматкор бўлганлигидан бирон гапни эшитиб, нучукдир зиён етказмоғи мумкинлигига шубҳа ҳам қилмасди.

Лайли беихтиёр эшикдан чиқиб кетмоғини пайсаллади.

— Ижозат берсангиз, — деди Тож ал Мулк маликанинг овозига ҳамоҳанг тарзда, -тонг саҳардаёқ йўлламоқчи. У нужумпараст Хайёмдан тезроқ халос бўлмоқни ихтиёр этмиш.

Канизакнинг илқидаги идишлар эшикка тегиб, туйқус жаранглаб кетди.

Малика “ялт” этиб унга қаради ва гумонли нигоҳ ила бир пас тикилиб тураркан, пастроқ овозда деди:

— Ижозат. Фақат бу юмушга мени аралаштирманг, барча гапни ўз номингиздан айта қолинг...

Лайли бу маҳал эшикдан чиқиб бўлганди, бутун вужуди титраб, идишларни тезроқ жойига етказиб, ўзига келиб олмоқ учун бирон хилватга ошиқарди. Унинг ҳар недан жуда тез мутаассир бўлгувчи ўксик қўнгли бир фалокат яқинлашаётганлигини сезганди. Бунинг зидди эса, Хайём ҳазратларидан нечук халос бўлмоқликни истайдилар? Ким ул зотдан халос бўлмоқчи? Ё Оллоҳ!.. Қўрқиб кетаётирмен, дея қақшарди канизаклар хонасида ўлтирган Лайли. Хайём ҳазратларининг бу даргоҳда камнамо бўлиб қолганликларидан ҳам билувдим-а. Шаҳзодамизнинг тарбияси ила ҳам энди маликамнинг вазири машғул. Ҳа, аслида,

Хайём ҳазратлари ҳақидаги совуқ гапларни маликанинг лафзидан илк бора эшитиши эмас бу. Илло, тунов куни ҳам Хайём ҳазратлари ва вазири аъзам хусусида бир нимарсаларни шу иккиси сўзлаб ўлтирган эдилар... Ё қодири Эгам!.. Энди нима бўлади?! Ким кимга чопар йўлламоқчи? Буни тезроқ Микоилга етказмоғи лозим. У шу хаёл ила даричадан ташқарига қаради. Аллақачон қоронғи тушган эди. Унинг ўзи бир қарорга келар... Шаҳар дарвозасидан қандоқ чикурмен?.. Бу зимистонда расадхонага қандоқ етурмен?.. Ё Тангрим, ўзинг мадад бер! Тонгни кутсам, фурсатни бой бериб қўймоғим мумкин. Йўқ, ҳозироқ йўлга чикурмен. Худога шукурки, дарвозабонларнинг ҳам нафси бор. Озгина ақча олсам... У шу ўйда атрофига аланглай-аланглай малика қасридан шитоб билан чиқиб кетди.

Шаҳар дарвозасининг қоровуллари Лайлини анча таниб қолишганди. Унинг расадхона томонга, айниқса, кечалари, тез-тез қатнаб туриши дарвозабонларга маълум эди. Шул боис, унга пешвоз чиққан қоровуллардан бирининг кафтига бир неча тангани ташлади-да, шаҳарни тарк этди. Нарироқда ўлтирган бошқа қоровулларнинг бирови суюлиб^ “Йўл бўлсин, жонон?” деганча қолаверди.

Тун бағоят зимистон эди. Ой коинотнинг ўзга буржларида кезарди, чоғи, юлдузларнинг нури қаролик қошида ожизлик қилардилар. Бу қиз кўнглини баттар ваҳимага солди. Қаъри тундан ҳам қоронғи бўлган ҳандак устидаги кўприкдан ўтдию ожиз бир кўйда туриб қолди. Кўрқувга тўлган юраги шўрлик қаттиқ-қаттиқ ура бошлади. Шу ҳолда жовдираб, рўбарўсидаги осмоннинг четига тикилди. Унинг адоғида, ана, расадхонанинг гумбаз ва минораси қорайиб турибди. Олис эмас-ку, ахир, анови қирдан ошса, бас, у ёғи оз қолади. Қиз “ё бисмилло” деди-ю туртина-суртина йўлга тушди, бироқ қани энди йўли уна қолса. Наздида, вақт тез ўтардию йўл сира-сира камаймасди...

Бу бемаҳал ташрифдан ҳайратини яширолмасада, расадхона қоровули Лайлини танигани боис, Микоилни дарҳол чақириб берди. Микоилнинг шарпасини сезганиданми ўз жойида ётган Полвон ҳам ғалати товушда фингишиб қўйди.

— Нечук, бул бемаҳалда келибсен, Лайли? — дея Микоил қизга хавотирли боқаркан, уни қоровулхона ёнбошидаги супачага бошлади.

Ўлтирдилар. Лайли ҳамон титрар, ҳансирарди.

— Билмадим, мен беҳуда ваҳм қиладурменми?! — Қиз гапни нимадан, қандай бошлашини билмай, каловланди.

— Шошилма, аввал нафасингни ростлаб ол, — далда берди унга Микоил. — Сўнг аста бир бошдан сўзлаб берурсен.

Лайли дунёда танҳо суянчиғи бўлмиш йигитнинг сўзи таъсир этиб, бироз тин олди. Ниҳоят, тилга кирди:

— Ҳалиги саройнинг каттакон шоири бор-ку...

— Қазвинийми?

— Ҳа, ўша киши Хайём ҳазратларидан халос бўлмоқчи эмиш.

— Ким айтди буни сенга? — дея сўради шошиб Микоил.

— Маликамнинг вазири айтди.

— Сенга айтдимми?

Қиз “ялт” этиб йигитга қаради. Мутойиба этурми, нечук бундай савол қиладур, дея, деворда ловуллаб турган машғалаларнинг хира ёруғида унинг кўзларига тикилди. Йигит ҳазиллашмасди, фақат шошиб қолганидан шундай деб юборганди.

— Маликамга айтаётганини эшитдим, — деди Лайли, энди у ўзини анча тутиб олганди. — Тонгда Қазвин томон чопар йўлга чиқармиш.

— Қазвинга?

— Ҳа...

Микоил ўйланиб қолди: не фалокатни бошлайдур булар? Нечун Қаз-

винга? Наҳотки Саббоҳнинг таррорларини ёлламоқчи бўлса?! Ё, Оллоҳ, бу не кўргулик?..

— Нега индамайсиз? Эҳтимол мен янглишаётгандурмен, бироқ шу гапларни ўз қулоғим ила эшитдим, — деди қиз хижолат тортиб.

— Йўқ, сўзларингда жон бор, жоним! — Йигит севиклисини оҳиста кучиб, юзидан ўпиб қўйди. — Ул кўнгли сиёҳлар бир балои офатни азм этган кўринадур. Буни ҳозирча хожамга айтмаганимиз маъқул. Аввал нима гаплигини аниқлаб олайлик. Сени эса кузатиб қўяй, юр! — Микоил қизни ташқарига етаклади.

— Бизнинг тақдиримиз не бўлғай? — деди Лайли дарвозадан чиқа туриб, ўртаниб.

— Хожамга арз этдим. Иншооллоҳ, султон ҳазратлари ила сўзлашмоқни ва сенинг изнингни олиб бермоқликни ваъда қилди.

Микоил қизни шаҳар дарвозасидан киритиб юбораркан: “Бировга сўз айтма”, дея тайинлади. Узи эса расадхонага қайтди.

У то тун ярмидан оғунича минг бир ўйлар гирдобида тўлғониб ётди. Фурсат етганда, ташқарига чиқиб, ўтинхона томонга ўтди. У ерда тимирскиланиб юриб, икки қулочча келадиган хода топди ва ортига қайта туриб, унинг шарпасини сезиб безовталанган Полвоннинг хужрасига бирров кўз ташлаб: “Ҳали тонг отгани йўқ, ётавер”, деб қўйди. Қоровулга эса дарёга дом ташлаганлигини, ҳозир ундан хабар олгани кетаётганлигини айтди.

Тўлин ой кўкда баркаш янглиғ ярқираб тургани боис, тун бағоят ойдин эди. Микоил ҳали тузиб қўйган режасига биноан шаҳарнинг ғарбий дарвозаси томон юрди. Агар чопар Қазвинни кўзлаган бўлса, албатта, ўша дарвозадан чиқади. У ғарбий дарвоза ёққа ўтиб, ўзича панароқ жой ахтарди. Дарвозага туташ йўл ҳандақ устидаги кўприкдан бошланиб, бир чақиримча масофадан сўнг икки тик дўнглик орасидан ўтиб, сўлга бурилиб кетарди. Йигит ана ўша дўнглик ортига яшириниб олди. Шу туришда бақувват қўллари ила, айни дамда, ягона қуроли бўлмиш ходани гўё бировни ураётгандай ҳар ёнга бир-икки силкитиб қўйди. Микоил баҳодир келбатли, паҳлавон йигит эди, икки-уч ўртамиёна одам ила олишмоққа бемалол кучи етарди. Бир маҳал, кўзи уйқуга илинай-илинай деганда, нисбатан сергак турган қулоқларига от туёқларининг товуши келиб урилди. Дарҳол хушёр тортди. Филҳақиқат, кўприкдан ўтган суворий маркабини тобора тезлатиб, у томонга ёвуқлашиб келарди. У яроғини маҳкам тутиб, ҳамлага шайланди. Қисматидан беҳабар бўлган чопар учқур отини ниқтаб, икки дўнглик орасидан ўтаётганда, соғ ёқда беркиниб турган Микоил бир сакраб олдинга чиқди-да, бор кучи ила чопарнинг кўксига таёқ солди. Шу лаҳза шуурида, “ишқилиб бошқа одам бўлмасин-да”, деган ўй бир чакнаб ўтди. Чопар зарбдан ортига қуларкан, от ҳам оёқларини кўтарганча баланд овозда кишнаб юборди ва ваҳима ичида қочмоқчи бўлдими, олдинга ташланди, бироқ ерда ётган соҳибининг сўл оёғи узангига илашиб қолганлиги боис, бир неча қадамдан ортиқ юролмади. Микоил бағоят чаптастик ила чопарга ташланди. Чопар эса аллақачон ўлиб ётарди. Ерга ағдарилганида бўйни синиб тил тортмай жон берганди. Йигит шошиб унинг қўйини қовлади ва катта бир ҳамёнда ақча ҳамда думалоқланган мактуб топди. Мўлжални тўғри олган, шекилли, Лайли айтган чопар шу чиқар. Аммо қоронғида номани ўқий олмади. Чопарнинг жасадини отга ўнгариб, расадхона сари йўл олди. Расадхона дарвозасига етганда минора устидан муаззиннинг бомдод намозига чорловчи овози эшитилди.

У дарвозахонадан кираётганида кўзлари ола-кула бўлган қоровул от устидаги жасадга ишора қилиб, деди:

— Ов бароридан келган кўринадур, доминга наҳанг тушибдур.

Намоз фурсати ғанимат бўлганлиги боис таҳорат олмоққа шошила-

ётган аҳли расадхона ва Хайём ҳам Микоилга бирон савол қилмадилар. У ҳам тезликда таҳорат олиб, намозни жамоат бирла адо этди.

Ибодатдан сўнг ташқарига чиқишгач, Микоил Хайёмга рўбарў бўлди.

— Не гап? — дея сўради шоир хавотир ила.

Йигит бўлган воқеани сўзлаб бераркан, қўйнидан мактубни олиб, Хайёмга узатди ва хамённи ҳам кўрсатди.

Хайём тонгнинг кўкимтир ҳамда машғалаларнинг қизғиш туслари қоришган хира ёруғида чиройли хуснихат ила битилган номани овоз чиқариб ўқий бошлади. Мактубнинг аввалини ўқиганидаёқ, шоирнинг овози ўзгарди, чунки, у Ҳасан Саббоҳ номига битилганди. Унда исмоилий таррорлар хожаси роса таъриф-тавсиф этилиб, унинг номига гўзал сўзлар ила ҳамду санолар битилганди, сўнгра муддаога ўтилганди, яъни, “бани башарнинг, айниқса, исмоилийларнинг душмани, шариятга зид шеърлар битувчи кофир Умар Хайём”га ўлим фариштасининг йўлланмоғи ўтиниб сўралганди. Бундан ташқари, буюк салжуқийлар шаънини таҳқирловчи сўзлар ҳам ёзилганди ва нома охирига “ҳамиша Ҳасан Саббоҳ жанобларининг ва бутун исмоилийларнинг дуои жонини қилгувчи ҳамда жумла оламда исмоилийлар ҳукмронлигини орзиқиб кутгувчи” Қазвиний имзо қўйганди. Хайём нечукдир газабланмади, аксинча, жилмайди.

— Бунчалар ҳам маккорсен-а, эй ҳасад балоси! — деди сўнг ўйчан. — Бир шўринг қурғур кўнгли сиёҳнинг манглайига ажал тамғасини босибсен-а!..

Агар шоир бу мактубни султонга етказса, Қазвинийнинг қатл этилмоғи аниқ эди. Аммо, у амирул шуарога ўлим тиламасди. Ёхуд бу номани пинҳон қолдирса, ўзининг, нафақат ўзининг, балки бутун олиму фузало, уламои киром ва шул каби дини Исломнинг буюк ҳомийси султон Маликшоҳга хиёнат қилган бўларди. Демакки, мактубни сир тутмоқлик салтанатга хиёнатдир. Шул боис, у, аввало, вазири аъзам ила кенгашмоққа азм этди. Нонушта ҳам қилмай, жасад ортилган отнинг юганини Микоилга тутқазиб, мактуб ва тилло тўла хамённи ўзи олиб, зудлик ила вазири аъзам қароргоҳи томон йўлга тушди...

Вазири аъзам номанинг аввалини ўқибоқ оташин бўлди.

— О, бадкирдор Қазвиний! Ул малъун хиёнаткордан ҳар нени кутмоқлик мумкин эди, вале, бунчалар тубанликка бормоқлиги!..

У мактубни охиригача ўқиб бўлгач, Хайём олдига сурган хамёнга бирров кўз ташлаб қўйди-да, деди:

— Бу шум хабарни олампаноҳга етказмоққа бурчлимиз. Акс ҳолда у зоти олийларига хиёнат қилган бўлурмиз ва жазога тортилурмиз. Бироқ султонимизнинг сиҳатлари кечадан бери бироз носоғ эди. Шу ҳолига... -Низом ул Мулк тегишли кишиларни чорлаб, амирул шуаро Қазвинийни ҳибсга олмоқликни ва зиндонбанд қилмоқликни амр этди.

Бешинчи боб

1

Қазвиний ўша кечанинг адоғида чопарни жўнатдию қайтиб ўз хобгоҳига кирди. Юрагини ҳадик ва ваҳм кемираётган бўлса-да, кейинги кунларда ҳасад домидаги ташвишлари ила жонсарақ юриб, толиққан-миди, намози бомдодни ҳам фаромуш қилиб, пинакка кетди. Уфқнинг сўнги ол ранглари ҳам нилий осмон тусига қоришиб бораётганда чўчиб уйғонди. Намозни қазо қилгани етмагандай даҳшатли туш ҳам кўрибди. Улкан қора илон унинг бутун танасини ўраб олганмишда, бошини томоғига қўйиб зўр бериб бўғармиш. Қазвинийнинг нафаси тобора қисилиб борар, нарироқда илоннинг думини ушлаганча тур-

ган ҳалигина ўзи Аламитга йўллаган чопар “Бу Хайёмнинг илони, Хайёмнинг илони”, дея қичқирармиш. У нафас ололма қолганда энтикиб уйғониб кетди. Кўрганлари туш эканлигини билгач, “астафуриллоҳ, астафуриллоҳ”, деб кўксини силади. Ётган кўйи тушини ўзича таъбир қила бошлади: ҳойнаҳой бу қора илон Хайём эди, у мени бўғиб ўлдирмоққа уринди. Аслида, ҳам шундай. У мени йўқ қилмоқ учун қулай фурсатни кутадур. Мана, энди чопар унинг думидан тутиб олди, демакки, ҳадемай ундан халос бўлурмен. Ишқилиб чопар эсон-омон ўз манзилига етиб олса, бас. Қазвиний хушнуд кайфиятда хузур ила керишди. Кунинг битди, эй шўрлик юлдуз жинниси, деб кўйди шивирлаб. Аммо, бу ақли ноқис ўз тушини бутунлай нотўғри таъбир этганини, кўрганлари балодан халослик эмас, унга гирифторлик ишорати эканлигини билмасди. Билмагани, сезмагани учун ҳам шодон ўрнидан туриб, ювинмоққа ҳозирланди. Намозни қазо қилгани учун кўнгли бироз хижил ҳам бўлмади.

У хушхўр нонуштадан сўнг эндигина саройга-хизматга отланиб турганида, ваҳима ичида «хожам-хожам», дея югуриб кирган хизматкори ортидан шиддат ила бир неча яроф тутган сарбозлар кириб келдилар. Улар ўз бошлиқларининг: “Ол бун!” деган кескин амрига ҳамоҳанг тарзда ваҳшат солиб Қазвинийга ёпишдилар ва унинг қўлларини қайирдилар. Хуштаъм емакнинг мазаси ҳали оғзидан кетмаган шоирлар амири бақувват билаклар измида букчайди, кучаниб: “Не гап, не гап?” деркан, ўқчиб ҳам кетди, томоғи қирилиб, ярим йўталди. Аммо, унинг сўроғи жавобсиз қолди, сарбозлар писандсиз равишда уни ташқарига судрадилар...

Ранги-кути ўчган, кўрқувдан дир-дир титраётган Қазвинийни зиндонда ўзининг эски таниши бўлмиш зиндонбон қарши олди. Унинг асли турқи совуқ бўлиб, шоирлар амири авваллари эътибор бермаганмиди ёки офтобдан пана зах зиндонда ўтиравериш туси шунақа заҳиллашганмиди ва, ёки хастамиди, ноаён, фақат ҳозир бу ҳиссиз, қабр оғзини эслатгучи башара Қазвинийнинг юрагига баттар гулгула солди. Ана шу гулгула таъсирида букчайганча зиндонбонга мўлтираб, гўлдиради:

— Сиз мени танийсиз-а? Ай... Айтинг!.. — Аммо зиёдан буткул гофил зиндонбон кимга нимани айтмоғи лозим эди ўзи ҳам билмасди.

— Танийман, — деди совуқ тиржайиб. Турфа қисматли маҳбусларга йўлиқавериш, кимнинг ҳоли нечук эканлигини бир қарашдаёқ билгучи бу одам рўбарўсидаги маҳқумнинг куни битганлигини фаҳмладими, унинг қийшайиб қолган мударра салласию зарбоф чопонига ҳам парво қилмай, кибрли боқиб турарди.

Сарбозлар уни халос этдилар-да, зиндонбон томон итардилар.

— Буни кишанбанд эт! — деди бири дағал овозда.

Қазвиний чопон ва салласини тузатаркан, зиндонбонга илтижоли боқиб, аянчли жилмайди. Шу пайт, зиндон соҳибининг ортида дарранда менгиз исқирт пайдо бўлди. У ё тиржайди, ёки тишларини гижирлатди, чунки, қоп-қора патнисдек башарасига жо бўлган катта оғзининг икки чети тортишиб, сап-сарик ойболтадай тишлари кўринди-да, ғалати овоз чиқарди. Қазвиний унга бақрайганча тек қотди, ҳатто нафас ҳам олмади, чоғи. Аъзои бадани айни шу исқирт аввалги сафар дўппослаганидек зирқирай бошлади, елкалари сўнгаксиздай осилиб қолди. У ҳеч бир малолсиз шоирлар амирининг аввал салласини, сўнгра чопонини ечиб олди-да, уларни сўл қўлтиғига қисиб, соғ илки ила бўйи унинг қўлтиғидан келган Қазвинийнинг гирбонидан тутиб, олдинга сурди. Бир нафасда маҳбусга айланган амирул шуаро унга сўзсиз итоат этишга мажбур бўлди.

Исқирт уни чуқур ва қоронғи хонага олиб кирди-да, футу илкига кишан урди, бир оғиз сўз айтмай, ортига қайтаётганда, унинг дўппос-

лашидан хавфсираб турган Қазвиний дадилланиб, — чопон ва салламни бермайсизми? — деди чийиллаб.

Исқирт ортига қайрилиб, ваҳшатли ириллади-да, маҳбусга гурзидай муштини кўрсатди.

Қазвиний кўрқиб кетди, мажолсиз оёқлари миқти гавдасини ҳам кўтаролмай, ўтириб қолди. Кичкина пачоқ башараси баттар кичрайди.

— Ҳали маликам мени халос этурлар, — дея олди исқиртнинг ортидан ожизона овозда шивирлаб. — Маликам, у кишининг вазирлари Тож ал Мулк жаноблари мени бу аҳволда ташлаб қўймаслар... — Шуларни хаёлидан ўтказаркан, ўзининг айбсиз эканлигини қайта-қайта такрорлайверди. Бирдан Ҳасан Саббоҳга йўллаган мактуби ёдига тушдию сесканиб кетди. Наҳотки, чопарни тутиб олишган бўлса? Унда бу сирни ким сезиб қолдию ким-кимга ошкор этдийкин? Ахир, бу сирни малика, Тож ал Мулк ва мендан ўзга ҳеч ким билмасди-ку... Бу шубҳа-гумонлардан наф йўқ, бироз сабр этгани маъқул. Ҳадемай, Тож ал Мулк келиб уни озод қилади, ана шундан сўнгра ҳаммаси аён бўлади...

Филҳақиқат, Тож ал Мулк Қазвинийнинг ҳибсга олинганлиги ҳақида ўз ҳуфиялари орқали ўша пайтдаёқ хабар топди. Аммо, у дарҳол шоирлар амирини озод этмоқ учун чопмади, аксинча, маликанинг ҳузурига югурди. Малика вазирнинг сўзларини эшитиб, фитна барбод бўлганлигини фаҳмлади. Фаҳмладую кимнинг қаҳиву туфайли бўлди бу, деган ўй шуурига урилди. Сўнг бу сирдан воқиғлиги эҳтимоли бўлган кишиларни бир-бир хаёлидан ўтказди. Вазирдан кўнгли тўқ, Қазвиний эса ўзи куйиб турибди. Ким бўлиши мумкин?.. Уйининг охирига етолмади.

— Унда амирул шуаронинг ҳолидан хабар олмоқ зарур, — деди малика вазирга сирли тикилиб.

Вазир ненидир англагандек бўлди, бироқ, маликанинг мақсадини тўла фаҳмламаганлиги боис, унга савол назари ила боқди.

— Ҳа! — деди малика муддаомни тўғри тушундингиз деган оҳангда.

— Илло, шоиримиз шоирлигига бориб ортиқ сўз айтиб қўймасинлар тағин.

Тож ал Мулк маликанинг амрини тушуниб, таъзим қилди-да, хосхонани тарк этди.

Зиндон сирли бир маъво эди. Унда баъзан эшитилгучи ақчалар жангидан қайсидир шўрликнинг умрига интиҳо ясалса, яна кимнингдир умрига умр қўшиларди ёхуд уни озодликка чиқариларди. Узоқ йиллар шунда кўним топиб, дийдаси тошга менгзагулик алпозга келган зиндонбон ана шу тартиботга ўрганганди, кўникканди. Шунинг учун бу ерга келган Тож ал Мулк ҳам зиндонбон ила узоқ сўзлашиб ўтирмади-да, муддаога кўчиб қўя қолди. Унга нималарнидир шивирлаб тушунтирди ва Қазвиний ётган хонани сўради.

Оғир эшикнинг шақир-шуқуридан мудом қунишиб, хаёлчан ўлтирган Қазвинийнинг юраги ёрилаёзди. У ҳалиги исқирт кираётир, деб ўйлаганди, бироқ, қоронғуликка ўрганиб улгурган даҳшатга тўла кўзлари Тож ал Мулкни дарҳол таниди. Танидию шахд ўрнидан туриб, ўзини унинг бағрига отди.

— Келишингизни билардим, жанобим, билардим! Маликам мени ташлаб қўймаслигига ишонардим? — дея у ростмона йиғлаб юборди.

Вазир унинг елкасидан тутди.

— Ўзингизни босинг, шоир, — деди мулойим овозда, меҳрибон боқиб. — Сиз маликамизнинг садоқатли кишисисиз, илло, сизни бу аҳволда ташлаб қўймоғимиздин маъни йўқдур!

— Куллуқ, тақсир, қуллуқ! — дея бидиллади Қазвиний. — Мени бу ердан тезроқ олиб чиқиб кетинг, ҳазратим!

— Хўп-хўп, ўзингизни босинг! Ҳозир мен вазири аъзам ҳузурига бориб, сизни озод қилиш хусусида ижозат олиб келурмен. Маликам

шундай амр этдилар. Унгача сизни хотиржам қилиб қўяй дедим-да, эй шуаро амири.

— Ташаккур, жаноб!

— Сизни банди этаётганларида бирон ножўя... — Тож ал Мулк овозига сирли тус берди, — сўз айтиб қўймадингизми, мабодо?

Қазвиний унинг овозига ҳамоҳанг тарзда деди:

— Хотиржам бўлинг, жанобим, сиримиздан кимса воқиф эмас.

— Офарин, шоир, матонатингизга қойил. Энди гап мундоқ, мен вазири аъзам ҳузурига бориб қайтгунимча шу ерда хотиржам дам ола туринг, хўпми!

Қазвиний вазирнинг сўзларига ишонқирамай, унинг кўзларига қараб мўлтиради.

— Тезроқ қайтурмисиз?

— Албатта, — деди вазир унинг елкасига оҳиста қоқиб, меҳрибонлик ила. — Асло хавотир олманг.

— Хўп. — Қазвиний ёш гўдак мисол араз қилди. — Зарбоф чопоним ва салламни ҳам олиб қўйдилар. Айтинг, жаноб, қайтарсинлар.

— Ҳозир қайтарурлар. — Тож ал Мулк чарпахил гавдасини ўзига ярашиқсиз чаққонлик ила пилдиради зумда ғойиб бўлди.

Қазвиний ҳаловатли, хуш кайфиятда энгил хўрсинди-да, деворга туташ супачага ўлтирди. Хонанинг чоққина даричасидан тушиб турган нурга интиқ тикилди. Эрталабдан то ҳозирги фурсатгача вужудида кечган кўркув, таҳлика ва умуман руҳий зўриқув уни толиқтириб улгурганди. Шунинг учун Тож ал Мулкнинг ташрифи ҳамда меҳрибонлик ила қилган муомаласи туфайли юрагида ёна бошлаган умид учқуни унинг борлигини ҳузурбахш, бироқ, ожиз бир оромга йўғирмоққа тушди ва бу ҳаловатли онлар ортидан қорни очганлигини сизди. Азали шундай- эрталаб яхши нонушта қилса-да, чошгоҳга бориб қорни очади ва дарров энгил тамадди қилиб олади. Ҳозир ҳам нимадир егиси келиб, оғзи сўлакка тўлди, қорни гўлдиради. Тож ал Мулк тезроқ қайта қолсайди, дея бетоқатланди. Аммо, кўнглида пайдо бўлган ҳаловатга бу бетоқатлик асло таъсир этмади. Аксинча, янада фориғлик ила супачага чўзилди, шифтга термуларкан, тонгги тушини эслади. Ё тавба! Шунчалар ҳам баҳайбат илон бўладими-я?!..

Шу пайт, шақир-шуқир қилиб хона эшиги очилди. Қазвиний хайрияттей, дея сапчиб ўрнидан кўзголиб, ўлтирди ва эшик томон тикилди. Хира қоронғулик ичра исқиртнинг баҳайбат гавдаси кўринди. Бироқ, энди Қазвиний ундан кўкмади, ҳатто, анча дадилланиб, барзангига дўқ урди:

— Ҳа, келдингми, сен зулумот хожаси? Чопону саллам қани?

Исқирт ҳеч сўз демади, тебраниб унга яқинлашаркан, кир-чир тишларини кўрсатиб маъносиз тиржайди ва галати овоз чиқарди. Шу юришида келиб, Қазвинийнинг ёнига ўлтирди. Шоирлар амири ҳайрат ичра супачанинг нарироғига сурилди. Исқирт эса унинг кўксига кафтини қўйиб, оҳиста сурди, ётмоққа ундади. Бу манзара ҳудди онанинг ўз боласини эркалаб, уйқуга ётқизаётгани янглиғ эди. Қазвиний мудом ҳайрат оғушида ихтиёрсиз равишда чалқанча чўзилди. Рўбарўсидаги йиртқич маҳлуқнинг бақувват бармоқлари унинг бўғзидан аста тутиб, сиқа бошлаганида, кўксига ҳаво танқислашиб, кўзлари ярқ этиб очилиб кетди. Исқиртнинг муддаосини пайқади, лекин, энди кеч бўлганди. Кучли панжалар уни қимирлагани қўймас, мажолсиз илки филнинг футини тутган янглиғ унинг билакларига даҳл қилолмасди, фақатгина оёқлари жон талошида типирчиларди. Аммо бу фойдасиз эди. Унинг кичкинагина юзи баттар гижимланиб кетди. Шу бир неча лаҳза муддат ичида бутун ҳаёти кўз ўнгидан ўтди, охирида Тож ал Мулк сурати лип этдию, шуурида: “Ҳиёнат!” деган нидо яралди ва энг сўнгида тушидаги баҳайбат мори

сиёҳ¹ кўринди. Энди илон унинг танасига ўралиб, бўғзидан бўга бошлади. Бўгаверди-бўгаверди, кўзлари олдида турган улкан илон катталашаверди-катталашаверди... Ниҳоят, бутун олам зим-зиё бўлиб қолди...

2

Вазири аъзам Низом ул Мулк амирул шуаронинг хиёнатига ҳақида ўйларкан, ҳасад балосининг илки бағоят дароз, янаки, қамрови чексиз эканлигидан ҳайратга тушарди. Қазвинийнинг нега муҳтожлиги бор эдию бу қадар тубанликка илкени бериб, хиёнатга юз тутди. Не қилса ҳам қудратли салжуқийлар салтанатининг бош шоири, буюк султон Маликшоҳнинг назари тушган, катта маош олгучи амалдор эди. Хонадонни қаср бўлмаса-да, қай бировлар орзулаган, ҳавас қилган ҳашаматли бинода жойлашганди, ўзи эса, бир неча ожизага соҳиб эди. Шундай бўлгач, унинг бу қилмиши кўрнамакликдан ўзга нарса эмасди. Демак, унинг дили сиёҳига ин қурган ҳасад балоси шу қадар кучли бўлганки, ўзи туз еган тузлуғига туфлаган. О, хом сут эмган банда-я, бу ғаддор дунёнинг чолғусига қачонгача хиром этасен?! Вазири аъзам шундан доғда эди. Энди бу шум хабарни ҳукмдорга етказмоғи лозим эди, тагинки хаста ҳукмдорга. Оламдаги энг оғир ва мушкул юмушлардан бири ҳам шу-тождорларга салтанатда рўй берган мудҳиш ҳадисотдан хабар бермоқ. Хабардор қилинмаса, бир бало, айтилса, оқибати ноаён. Низом ул Мулк шу андиша ила кунни қаритди. Намози асрдан сўнг саройнинг хаста султон ётган хонасига кирди. Олампаноҳнинг дарди оғир эмасди, эҳтиётсизлик туфайли рўй берган одатдаги шамоллаш эди. Унинг бўғриқиб турган юзи мудом иссиғи борлигидан далолат берарди. Саройнинг бош табиби унинг ёнида қўл қовуштириб тик турар, бир чухра эса эшик томонда тек қотганди. Бу ерда бошқа парвона кишиларнинг йўқлиги ҳам султоннинг ҳаловат истаганлигидан эди.

Вазири аъзам султонга яқинлашаркан, хаёлидан шу ўй ўтди: агар олампаноҳнинг аҳволи жиддий бўлганида, албатта, Хайёмни ҳузурига чорларди, сарой табибининг ўзи билангина кифояланибдими, демак, дарди оғир эмас... Низом ул Мулк ожиз, бироқ мулойим товуш ила салом берди.

— Хуш келибсиз, вазири аъзам! — деди султон бошини у томонга буриб, хиёл энтикаркан. — Узр, ўрнимдан турулмадим. — Бу гап шунчаки айтилган бўлса-да, султоннинг кекса вазири аъзамни ниҳоятда ҳурмат қилмоғига далил эди. — Иситма тож тутса, ҳар не тождор ҳам ўсал қоларкан. — Султон ўз мутойибаси ила вазири аъзамга эркинроқ сўзламоққа изн берди.

Соҳиб девон таомилга биноан, аввало, ҳол-аҳвол сўради:

— Сихатингиз дурустми, олампаноҳ? Оллоҳ таборака таоло фуқаро гамини еб, дардингизга шифо ато этгай, иншооллоҳ! Илло, аҳли Ислоннинг танҳо ҳалоскори бўлмиш сиз олампаноҳ ҳазратларининг азиз жонин омондалиги жумла мўминларнинг бирламчи муддаоси ҳамда бахтидир.

Вазири аъзамнинг меҳрибонлик ва самимият ила айтган бу гаплари султонга хуш ёқди, шунинг учун у то сўзини адо этгунча жим турди. Ниҳоят, Низом ул Мулк сўзини тугатиб, таъзим қилгач, уни ўз ёнидаги юмшоқ ўриндиққа ўтирмаққа таклиф этди.

— Не мужда келтирдингиз, ҳазрат? — дея сўради султон жилмайиб ва шунинг ортидан бир ишорат ила ёнида турган табибга ижозат берди.

— Биз учун сиз соғ-омон бўлсангиз бас, олампаноҳ, — деди вазири аъзам шум хабарни тилига келтирмаққа безиллаб.

— Қуллуқ, жаноб... — Султон ўқчиб бир-икки йўталди. — Муддаога кўчинг!

¹Мори сиёҳ — қора илон

Вазири аъзам тараддудланди.

— Сизнинг азиз жонингиз хаста бўлган бир пайтда, дардингиз устига бу гапни айтгандан кўра тилим кесилгани маъқул эди, олампа-ноҳ!

Султоннинг юзи жиддий тус олиб, кўзлари вазирга қаттиқ қадалди.

— Сўзланг! — деди туркий лаҳжада ва бу унинг ғазабга ҳозирлигидан далолат эди.

Вазири аъзам қўнидан Қазвинийнинг ҳуфия мактубини чиқариб, не қилай, дегандай султонга қаради. Султон нигоҳи ила ўқимоққа ижозат бергач, аста томоқ қириб қўйди-да, хиёнаткорнинг номасини донадона қилиб ўқий бошлади. У мактубни ўқиркан, бир вақтнинг ўзида, уни битган кимсага бўлган нафратини ҳам сўз оҳанги ила ифодалашга уринарди ва бунинг таъсирини билмоқ учун султонга тез-тез назар ташлаб кўярди. Ҳасан Саббоҳ таъриф у тавсиф қилиниб, унинг шаънига ҳамду санолар битилган сатрларни эшитгандаёқ хаста ҳукмдорнинг юзи баттар бўғриқиб кетганди. Аммо мактуб соҳибининг салжуқийлардан нолиб, ҳасрат қилгани ва вазири аъзам ҳамда Умар Хайёмга ўлим тилагани барчасидан ошиб тушди.

— О-оо, кўрнамак!.. — дея ғазаб қилди султон вазири аъзам номани тугатиши биланоқ. — Итнинг боласи! Мен унинг ичи сиёҳлигини сезардим, бироқ, бунчалиқга борар деб ўйламаган эдим. — Сўнг вазири аъзамдан сўради. — Не чора кўрдунгиз?

— Банди этмоқликни буюрдим, олампа-ноҳ! Не жазо қўлламоқликни амр этурсиз?

— Юзи курсин ул итнинг! Ўлим ҳам хайф унга, токи, шаҳар четига савдойихонага ташласинлар. Қаттиқ назорат остига олиб, ҳар куни қамчиласинлар. Аммо ўлиб қолмоғига имкон бермасинлар. — Султон ўқчиб, кетма-кет йўталди.

Низом ул Мулк султонни уринтириб қўйганлигидан баттар хижолат тортиди, лекин ўзини оқламоққа уриниб, бирон сўз айтолмади.

— Энди мени ҳоли қўйинг! — деди султон гапни кесиб.

Вазири аъзам ўрнидан туриб, таъзим қилди-да, эшик томон йўналди. Шу пайт, ортидан султоннинг овози эшитилди:

— Умар Хайём не дейди?

Вазири аъзам қайрилиб жавоб берди:

— Ул ҳам сизнинг амрингизга мунтазир, султоним!

Султон индамади-да, толиқди шекилли, хорғинлик ила кўзларини юмди.

Низом ул Мулк ўз манзили сари бораркан, ўйларди: шўринг қурғур Қазвиний! Шайтони лаъин қўйига кирмоқликнинг оқибати шу эрур. Сен кўнгли сиёҳга не камлиғ бор эди-я?!..

Вазири аъзам хонасига қайтиб, Қазвинийни зиндондан олиб, савдойихонага элтмоқликни ўз кишиларига амр этди. Бунинг ортидан уни назорат қилгувчи кишини ҳам тайинлади. Шундан сўнг ўз юмушлари ила машғул турганида, зиндондан хабар келди. Қазвиний юраги ёрилиб ўлган эмиш. Суриштириб билдики, йўллаган кишилари унинг жасадини ўз кўзлари ила кўрибдилар.

Ё Оллоҳ! Бундан ҳам хиёнатнинг иси келадурми? Ёхуд ул нобакорнинг куни чиндан-да битганмиди? Қисмати не ила тугамоғига фаҳми етиб... Энди бу хабарни султон ҳазратларига қандай етказурмен, ё Тангрим?!.. Вазири аъзам ўйининг охирига етолмасди. Қазвинийнинг мудҳиш қисматию хиёнат ҳақида ўйларкан, кўз ўнгидан кўплаб кишиларнинг сурати бир-бир ўтарди. Ана ўша ўтишлар асноси кўз олдида ниҳоят малика Туркон Хотун сиймоси намоён бўлганида, нечундир вужудида ожиз, вале, сезимли эврилиш кечганлигини пайқади. Наҳотки, деган фикр урилди шуурига шунинг ортидан. У маликанинг Хайём иккисини унчалар хушламаслигини биларди, аммо, султонга

қарши бормоғи мумкинлигига ишаноламасди. Худди шу каби, нега энди айнан, ҳозир бу фикр хаёлига келиб қолганлигини англолмасди. Бу шайтон васвасаси эмасми, ўйларди вазири аъзам хаёлларига тўзим илинжида, ахир, не бўлганда ҳам ул аёл султон ҳазратларининг завжаси-ку!..

Донишманд вазирнинг шубҳаси, тўғрироғи, у кишининг қувваи ҳофизаси қилган башорат асосли эди. Чунки, бу пайтда малика Туркон Хотун кутилган хабар ила остонасига бош уриб турган ўз вазири Тож ал Мулкни интиқлик ва хавотир оғушида қаршилаётир эди. Вазирнинг аллозини, юзидаги ифодани кўриб, истаги бажо келтирилганлигини тушунганди, аммо, дилидаги хавотир дарров тарқамади. Таомили ҳам шу-да-сирли ва мудҳиш юмушларнинг, аввало, режаси тузилади ҳамда унинг ортидан кўнгил салтанати осмонида таҳликаю кўркувнинг илк нимтатир абрлари зоҳир бўлади, ундан кейин режани амалга оширмақликка амр этилади ёхуд бу борадаги маслакдошлар изланади ва хавотир, сўнг режа амалга оширилади-да, шубҳаю ваҳм ичида атрофдагиларнинг унга муносабати кутилади, кузатилади, сирдан воқифми-йўқлигини билмоққа уринилади, хуллас, ваҳм узоқ давом этаверади. Айни шу менгиз, малика ҳам бир хавф бартараф этилганлигини билиб турган бўлса-да, вужудидаги хавотир кучаймоқда эди.

— Хўш?!.. — деди у вазирга қаттиқ тикилиб, бир пайтнинг ўзида ҳам ичидаги таҳликани босмоққа, ҳам шу бир оғиз сўз ила борки фикру ҳисларини ифода этмоққа уринаркан.

Тож ал Мулкнинг кўзлари ёнди:

— Амрингиз бажо этилди, маликам, — деди у таъзим қилиб. — Шоирлар амири жаъми асрорни елкалаб, соҳибининг ҳузурига равона бўлди.

Вазирнинг мутойиба аралаш сўзи маликага хуш ёқди ва вужудидаги ваҳм тафти аста-секин пасая бошлади.

— Ёиров пайқамадими?

— Йўқ. Ҳатто шўрлик Қазвинийнинг ўзи ҳам сезмай қолди чоғи. — Вазир кулди.

Маликанинг ҳам лабида билинар-билинемас табассум жилва қиларкан, бир вақтнинг ўзида нигоҳига ўйчанлик инди. Хаёл ила ортига қайрилиб, ўрнига ўтирди ва вазирни ҳам ўтрисидаги ўриндикқа ўтирмаққа ишорат этди. Шуурида тақи эрталабдан буён уни тарк этмаётган савол пайдо бўлди: бу сирдан ким воқиф бўлдию ким уни анови қари шофеъинга етказди? Ахир, чопар ҳақидаги гап мана шу ерда, мана шу вазири Тож ал Мулк билан, у зимдан вазирга қараб қўйди, бошқа бирон-бир кимсанинг иштирокисиз бўлиб ўтган эди-ку? Унда чақув этган ким?! Қазвинийнинг ўзи бу борада бировга сўз айтмоқлиги айни маънисизлик. Чопар тасодиф туфайли нобуд бўлган дея ўйланса, ахир, у тил тортмай ўлган эмишки, бировга гап айтса. Мактубни излаш беҳабар кишининг хаёлига келармиди...

Шу пайт, бир канизак кириб келди-да, патнисда икки аёқ гулоб келтириб, таъзим ила малика ва вазир ўртасидаги мизга қўйди, сўнг таъзим ила ортига қайтиб, чиқиб кетди. Уни беихтиёр кузатиб тураркан, малика туйқус кеча хизмат қилган канизак-Лайлини ёслади. Ҳа-ҳа, у бўсағада бир нафас тўхталиб қолган эди. Аниқ-равшан ёдида, ҳатто илкидаги патнис тушиб кетаёзганди. Ҳойнаҳой, у вазирнинг гапларини ҳам, менинг гапларимни ҳам эшитган, эшитгану расадхона сари чопган. Унинг қилмишларини, Умар Хайёмнинг надими бўлмиш сангтарош ила тузган ишқ ўйинларини саройбекадан бир неча бор эшитган. Шундай экан, чақув ўшал канизакдан бўлганлиги аниқ. Бирон зарурат туғилса, ғанимга аксил зарба бермакда ёйга пайкон этмоқ умиди эҳтиётда унга бир сўз демай, ўз ҳолига ташлаб қўйганди. Мана, энди келди ўшал зарурат, ўшал он. Асли олов қонли бўлган малика-

нинг кўзлари ўч илинжида ёвуз чақнаб, юзи ёнди. Ул юлдузпарастнинг жони метин бўлса, энди унинг халоскорлари завол топгай.

Малика икки бора қарс урди. Остонада бир канизак пайдо бўлиб, амрингизга мунтазирман, дегандай таъзим қилди. Туркон Хотун унга саройбекани чорламоқликни буюрди.

Кўп ўтмай, хуснини аллақачон бой берган ўрта ёшлардаги саройбека кириб келди. Унинг юз-кўзидан ғоят тасқаралик ёғиларди. Бу малика учун айти муддао эди, шекилли, ҳеч қачон унинг юз-кўзига, юриштиришига эътибор қилмасди.

— Ҳалиги жазман тутган қулвачча қаерда? — дея сўради у дағал овозда.

Саройбека илкани кўксига қўйиб, таъзим ила деди:

— Хизматда эди, маликам!

— Чорла!

Саройбека чиқиб кетгач, вазирга юзланди.

— Бу зинокор канизакнинг қилмишини қаранг, — деркан, қўшиб қўйди. — Покиза даргоҳимизни булғаб!..

Вазир бош силкиб унинг гапини маъқуллади, аммо, бир ажиб сирдан воқиф кишидай билинар-билинемас жилмайиб ҳам қўйди.

Ниҳоят саройбека ва Лайли малика хузурида қойим бўлдилар. Лайли бош эгиб турар, унинг одми, аммо ранглари ёрқин либоси ўзига жуда-жуда ярашиқли эди, бели ва кўкси кўзга ёқимли тарзда сирилиб кўринарди. Бу Туркон Хотуннинг ҳасадини келтирди, канизакнинг айти дамдаги хуш суратини ишқ туфайли дея кўнглидан ўтказди. Қизни бир лаҳза девқоматли, қоя янглиғ сангтарошнинг кучоғида тасаввур этиб, тани жимирлади. У бир умр ана шундай мардни орзулаб келарди ва зарур бўлса, бутун бойлигини ўшал марднинг оёқлари остига ташламоққа рози эди. Умар Хайёмга ҳам вужудидаги шу ўт, шу ташналик боис, талпинарди. Надоматким, осмонга термулган нужумпараст заминдаги юлдузни кўрмади, пайқамади ёхуд пайқамоқни истамади. Энди эса дунёнинг ярмини эгаллаган буюк салтанатнинг маликаси бир зоти паст канизакнинг бахтига ҳам ҳавас, ҳам ҳасадда турибди. Бу ҳам бўлса башар феълининг ечилмас жумбоғи...

— Кеча оқшом қаерда эдинг? — дея сўради малика уни нигоҳи ила таъқиб этаркан.

— Шунда эдим, маликам! — деди Лайли бошини кўтармай.

— Ёлғон айтурсен! — Маликанинг овозига қаҳр оҳанги қўшилди ва сўзла дегандай саройбекага қаради.

— Кеча оқшом аллақаерга бориб қайтди. Назаримда, расадхонага борди, — деди саройбека тез-тез сўзлаб.

— Бунга не жавоб қилурсен?

Лайли сўзсиз тураверди.

— Сўзла!.. — дея ўшқирди малика.

Лайли бир қалқиб тушди, лекин индамади. У, чамаси, ўзини оқламоққа уринмоғи нафсиз эканлигини, қаҳри қаттиқ малика аллақачон ўз ҳукмини чиқариб бўлганлигини фаҳмлаб турарди.

— Сен зинокор табаррук даргоҳимизни булғадинг, илло, ўшал хушторинг ила сангбўрон этилмоққа лойиқсен! — Малика энди Тож ал Мулкгга ўтирилди. — Вазир жаноблари, буни банди этиб, ўз ҳибсхонамизга элтинг. Унинг тақдирини султон ҳазратларига ҳавола этурмен.

Вазир саройбека ва Лайлининг ортидан эшик томон юрганда уни малика тўхтатди.

— Эрта чошгоҳ маҳали амирул фузало Умар Хайём жанобларини саройимизга таклиф этсангиз.

Вазир “хўп бўлади”, дея таъзим бажо келтириб, чиқиб кетди.

Малика Туркон Хотун Хайём хонани тарк этгач, бутун вужуди титрай бошлаганини сизди. Миз устидаги май тўла қадаҳни илкига олиб: “Лаънати назмпараст!” дедию бир нафасда сипқорди ва лабларини қимтиб, кўзларини юмганча туриб қолди. Энди, бас, дея ўйлади шу кўйи, ҳаммаларингнинг кунинг битди! Сенлар қорахонийлар наслини ҳали билмас экансанлар. Сен ҳам, анови шофезий ҳам ва, ҳатто... Фикрини давом эттира олмади, у, айна дамда, бу ҳақда ўйламоқдан ҳам кўрқди. Менинг сўзимни рад этдия бу нужумпараст!

Хайём айтилган пайтда маликанинг ҳузурига кирди. Малика уни яхши кутиб олди, бироқ, шоирнинг кўнгли ғаш эди, чопардан топилган мактубга Туркон Хотуннинг ҳам дохиллиги бордек туюларди, наздида. У хонага кирибоқ, маликанинг юзига эътибор берди: ҳа, султоннинг суюкли хотини мудом гўзалдай туюлса-да, аслида, йиллар ўз ҳукмини ўтказаетганлиги унинг чеҳрасида яққол кўриниб турарди. Фақат асли эҳтирос бандиси бўлган малика бул ҳақиқатга ён бермасликка уринарди, холос. Филҳақиқат, унинг юзида ошқора сўлиш зоҳир эди. Аммо кўзлари!.. Унинг нигоҳида, либоси остидан ҳам балқиб турган танасида бир олов яшардики, у ҳар қандайин эрни куйдирмоғи тайин эди. Унинг кўзларига дош бермоқ бағоят мушкул эди.

Юзма-юз ўлтирдилар. Малика унинг ҳол-аҳволини, илм борасидаги ва расадхонадаги юмушларини сўради. Хайём ҳам одоб ва босиқлик ила жавоб қайтарди.

Малика суҳбат аввалида зимдан Хайёмнинг юзига эътибор қилди. Шоирнинг чеҳрасида ҳамиша собит бўлган шиддат ҳозир сезилмасди, унинг ўрнида ёқимли бир нур, мулойимлик зоҳир эди. Ё тавба, бу не эврилиш? Аввал-ку бу нужумпарастнинг шиддатли юзидан, эҳтирос ёғилган нигоҳидан умидвор эди. Энди эса...

— Амирул шуаро Қазвинийнинг хиёнатидан бохабар бўлсангиз керак? — дея сўради макқора малика суҳбат қаловини авжлантирмоқ ниётида.

— Албатта, — деди Хайём унинг кўзларига бепарво боқиб. Негадир энди у ўтрусидаги қудрат ва макр соҳибаси бўлмиш маликага ортиқ илтифот кўрсатмасди. Малика эса, унинг нигоҳидаги маънони уқмоқ ниётида ва ёки уққан бўлса-да, ундаги кутилмаган бу дадилликдан лол қолибми, бир муддат тикилиб қолди. Шоир буни ўзича тушуниб, нимадир демоғи лозимлигини хаёлидан ўтказди ва:

— Иншооллоҳ, ул хиёнаткор банди этилмиш, — деб қўйди.

Ана шундан сўнг малика Туркон Хотун хотиржам тортгандай бўлди.

— Ҳа, Оллоҳга шукур! — Энди маликанинг овози хиёл майинлашди ва, ҳатто, илтижоли тус олгандай туюлди. — Яхшики, онҳазрат султонимизнинг сиздек садоқатли хешлари, надимлари бор. Акси ўлса, ул ножинс нобакорлар олампаноҳнинг азиз жонларига ҳам даҳл қилган бўлурмидилар. Оллоҳ сақласин! — Малика кўрқув ила ёқа тутган бўлди.

Айна дамда, Хайёмнинг шуури бағоят ойдинлик касб этганди. У маликанинг шум ниётини, манов айёрона тадбирини аниқ-равшан фаҳмлаб турарди. Аммо сезгисини ташига чиқармади-да: “Хўш, не дейсан?” маъносида боққанча ўлтираверди.

Яна тагин малика тилга кирди:

— Султонимизнинг дўстлари бизнинг дўстларимиздир. Шундоғ экан, бизнинг саройимизда ҳам дўсту ёрларимиз жам бўлмоғини ихтиёр этурмиз, — малика шоирнинг юзидаги ўзгаришни кутди, бироқ муддаосига етолмади. — Қолаверса, валиаҳдимиз ҳам сиздек донишманд зотнинг тарбиясига мудом муҳтож. Эрта ўтиб индинга тахтга ўлтирса... — У

гапининг давомини айтмади, лекин оҳангидан султоннинг куни битиб қолди, ҳадемай, тахтга менинг ўглим ўлтиради, жонингдан умингдинг бўлса, тадоригингни кўр, деган таҳдидли фикрни уқиш мумкин эди.

Хайём бошини хиёл куйи эгиб, деди:

— Шавкатли шахзодамизнинг биз каби ожиз илмпарастрларнинг тарбиятига асло муҳтожлиги йўқдур. Улуғликда биз ул зотга муриддурмиз. Янаки, олампаñoҳимизнинг сояи давлатларида барпо этилган расадхонада ҳам бағоят юмушлар кўпаймоқда. Ниҳоят, маликамизнинг илтифотлари ва рағбатлари кўмагида фақатгина илм ила машғул бўлмоқлик ниятидамен.

Малика тагин унга қаттиқ тикилиб қолди. Тикилиб тураркан, сен қайси сирдан воқифсанки, бу қадар мағрурсан, деган маъно зоҳир бўлган нигоҳи аста-секин аслига қайтиб, ёвузона тусга кира бошлади. Аммо Хайём бундан хабарсиз эди, чунки унинг кўзлари ҳамон куйида эди.

— Ихтиёрингиз йўқ экан, начора!.. — Бу сўзлар тишлар орасидан айтилди гўё. Малика ўрнидан турди, Хайём ҳам унга эргашиди. — Илоҳи, омон бўлғайсиз! — Малика шу сўз ила хайрлашаркан, дўстлигимиз тамом, дегандай ҳам бўлди.

Аслида, улар ҳеч қачон дўст бўлмаганлар ва буни иккиси ҳам жуда яхши билардилар. Маликанинг узоқ йиллик бу уринишлари эса, шоирни аёлларга хос бир эҳтирос ила хушлагани, кейинчалик бўлса, ундаги тоқат қилиб бўлмас ғурур туфайли юзага келганди. У энди не амал ила бўлса-да, Хайёмнинг тик бошини эгмоққа, мағрур ва ўткир нигоҳини синдирмоққа саъй этарди. Ҳар сафар унинг кўзларига кўзи тушаркан, ўзини айбдордай ҳис этар, фарёд уриб, рўбарўсидаги шеърпарастрнинг оёқлари остига ўзини ташламоқликка тайёр эканлигини сезиб қоларди. Унга алам қиладигани ҳам шу эди. — У шоир қошида ўзини ожиз ҳис қиларди. Аслида, чинакам аёл учун бу янглиғ ожизлик фазилат ва бахт эканлигини у билмасди...

Қасос ўтида жизғанақ бўла бошлаган малика шоир чиқиб кетгач, бир шумликнинг режасини тузиб, ичида уни амалга оширмоққа қаттиқ аҳд қилдию нозик бармоқлари мушт бўлиб тугилди...

Султоннинг сиҳати анча яхшиланиб қолганди. Йўтали камайиб, иситмаси бутунлай тушганди. Энди юз-кўзи бўғриқмас, хийла мадорсиз бўлса-да, кайфи дуруст эди. Бош тарафида қойим турган қул хўтон¹ уни оҳиста елпир, нарироқда эса сарой табиби одатдагидек қул қовуштириб турарди. Бутун хонада кўнгилни аллаловчи осудалик ҳукмрон эди.

Малика тавозе ила салом бериб кириб келганида, султон бир кўзғолиб, рафиқасига мулозамат кўрсатган бўлди. Агар тани носоғ бўлмаганида маликани, албатта, тик туриб қаршиларди. Буни малика ҳам сездди, шунинг учун султон томон талпиниб, эрка бир овозда деди:

— Кўзғолмангиз, султоним! — У ҳукмдорнинг оёқ тарафига омонат ўлтирди. — Тузукмисиз, олампаñoҳ?

— Шукур, маликам, — деди султон хотинига биров ҳайрат ва меҳр ила тикиларкан. Чунки, унинг суюкли хотини, айни дамда, гул-гул очилиб кетганди. Эғнидаги ҳарир либоси эр зотининг вужудига ўт солгулик даражада унинг гўзал қоматини намойиш этарди, пуштига мойил юзи ловулар, гилос менгиз лабларидан эса шаҳват ёғиларди. Малика чиндан ҳам гўзал эди, акси бўлса, не-не навниҳол соҳибжамол канизакларни кўрган соҳиби тожнинг қонини бу қадар кўпиртира олмасди. Филҳақиқат, султон ҳар сафар маликанинг жодусига рўбарў келганида илон авраган жонзот ҳолига тушарди, бироқ бу кўйи ўзига жуда-жуда хуш ёқарди.

¹Кул хўтон — елпувчи

Малика тиллаю ёқут узуклар оғушидаги оппоқ, нафис бармоқлари ила султоннинг оёғини уқалай бошлади.

— Оллоҳ шифо берсин, соҳиби олам, соғинтирдингиз-ку!

Султоннинг жони ўртаниб, осуда қонига олов инди. У билинар-билинемас ишорат ила мудом ҳозир турган табибга ижозат берди, сўнг хотинига ҳирс ила тикилди. Ё тавба, бу беҳиштнинг қай гўшасидан чиқмиш ҳурки, он қадар малоҳатлидир?!

— Сизга шундайин бир кечани ҳозир этурменки... — деди малика овозига сирли тус бериб, кафти ила султоннинг қорни ва ёнбошларини силаркан.

Султон сапчиб ўрнидан турмоққа уринди:

— Ҳозир, жоним!..

Бироқ малика унинг кўксидан босди.

— Йўқ, олампаноҳим, ҳали камқувватсиз. Сиз менга фақат бугунгина керак эмассиз-ку, жоним. Аввал дарддан фориг бўлинг, мен эса ул дамни интизорлик ила кутармен.

Султон маликага итоат этиб, бошини ёстиққа қўяркан, бир ҳўрсиниб, ичидаги ўтнинг тафтини босди. Малика эса унинг юз-кўзини силай бошлади. Юзи эрининг юзига яқин келгач кўзида туйқус маъюслик зоҳир бўлиб, билинар-билинемас ҳўрсиниб қўйди. Султон буни дарров пайқади.

— Нечук ғамгин тортдингиз?

— Шунчаки ўзим... Парво қилманг, султоним!

— Йўқ, сўзланг. Нега бунча тез ўзгардингиз?

— Сизнинг бу дардингиз устига тагин... — Малика эрига андиша ила нозли боқди.

— Мен соппа-соғмен. Сўзланг, жоним!

— Сизнинг азиз бошингиз хиёнатчилар қуршовида қолганидек, менинг ҳам даргоҳимга нопоклик оралабдур. — Маликанинг кўзлари ёшланди. — Бундан хабар топганимдан буён сира-сира ўзимга келолмаётирмен. Ниҳоят, бу мудҳиш ҳодисотдан сизни бохабар этмасам бўлмаслигини тушундим. — Бу сўзлагувчи мушфиқ аёл ҳозир доимги қаҳри қаттиқ, шиддаткор маликага асло ўхшамасди.

Султон хушёр тортиб, деди:

— Йиғламанг! Хўш, не ҳодисот рўй берди?

Малика кўз ёшларини артиб, жиддий тус олди.

— Канизақларимдан бири расадхонадаги бир сангтарош ила бузуқлик қилибдур. — Маккора Туркон Хотун қаддини ростлаб, гўё уялгандай кўзларини олиб қочди.

— Не чора кўрдингиз?

— Ўз ҳибсхонамда банди этдим. Лекин...

— Хўш? — деди султон уни тезроқ гапиришга ундаб.

— Агар ул бетавфиққа оғирроқ жазо қўлламасак, ўзга қуллар ҳам кўнгиллари кўйига юра бошларлар.

— Дарра урдирайликми?

— Бу кам, олампаноҳ! Ул нобакор бузуқини тошбўрон этмоқликни сўрармен.

Султон бироз жим қолди.

— Шариатнинг ҳукмини билмоқ керак.

— Ахир, сизнинг шону шавкатингиз қошида шариат не, олампаноҳ! — Малика султоннинг кўксига суйкалди. — Бу тадбиримиз ила ўзгаларга ибрат кўрсатмоғимиз лозим. Акс ҳолда... Кейинги кезларда жудаям кўнглингиз юмшаб бораётир, султоним. Авом бу яхшилигингизни ўзгача тушунмоғи ҳам мумкин.

Ҳа, тобора кўнгилчан бўлиб бораётганлигини унинг ўзи ҳам жуда яхши билиб турибди. Мана шу қиличидан қон томган қаҳри қаттиқ султон Алп Арслон зурриёди эканлигига биров ишонмайди. Падари

бузруквори жинойткорлар қошида ўй суриб ўлтирмасди, дарҳол ё бошини узарди, ё осдирарди, ё бошқа жазо қўлларди. Бу эса, мана, бир неча йил бўлибдики, ҳали бирон марта бирон кишини ўлимга ҳукм этмабди. Шу дурустми? Йўқ, оламнинг ярмини забт этган ҳукмдор учун асло дуруст эмас. Эҳтимол хиёнаткорларнинг зиёда бўлиб бораётганлигига ҳам айни шу шафқатлилиги боисдир.

— Бошмайдонда авом кўз ўнгида тошбўрон этмоқ лозим, султоним. Маликанинг шивирлағудай айтган бу сўзлари унинг хаёлидан ўтаётган фикрларга ҳамоҳанг келди.

Султон бир нуқтага тикилиб қолди.

— Ҳукмингиз не, олампаноҳ? — Малика бу сўрови ила унга тағин рағбат берди.

— Буюринг, — деди султон ҳамон ўша нуқтага тикилганча, — қатлга ҳозирлик кўрсинлар.

Малика яшнаб кетди.

— Хўп бўлади, султоним!..

2

Умар Хайём эртаси субҳи содиқда вазири аъзам ҳузурда бўлди. У кишидан Микоил ва Лайлининг никоҳ тузмоқлари учун ҳукмдордан ижозат олиб бермоқлигини ўтинди. Вале кекса вазирнинг шашти паст, боши ҳам эканлигини кейинроқ фаҳмлади. Билсаки, зиндонбанд этилган Қазвиний туйқусдан жон берибди. Унинг ўлими бир хиёнат туфайли рўй берганлигини, бу хиёнат эса ҳар икки хиёнатни яширганлигини фикр этган вазири аъзам мазкур шум хабарни султонга етказишга етказибдию, аммо ўйлаганларини ташига чиқармабди. У ана шундан дилгир бўлиб турган экан. Шул боис, шоирнинг ўтинчи ўтинчилигича қолаверди, чунки Низом ул Мулк ҳозир султон ҳазратлари иккисининг орасига ўзга ҳеч бир гап жо бўла олмаслигини айтди. Аслида, султон ҳам кетма-кет юзага келган бу ҳодисотлар ортида адоват морининг ёвуз боши пинҳон турганлигини жуда яхши англаган эди.

Лекин Хайём чекинмоқни истамасди, чунки забардаст келбатли сангтароши, янаки, маҳрами Микоилнинг илтижоли ва мунглиг нигоҳи кўз ўнгида кетмас, агарки шу бугун олампаноҳга рўбарў келмаса, шўрлик йигитнинг арзи ҳолини ул зотга етказмаса, улар бошига бир шўриш ёғиладигандек туюлаверарди. Шунданми, вазири аъзамнинг таъқиқига қарамай, надимлик мавқеидан фойдаланиб, султон Маликшоҳнинг ҳузурига кирди. Бироқ ҳукмдор аллақачон дарддан фориг бўлган эса-да, уни хушламай, хаста киши янглиғ қовоқ уйиб қарши олди. Шоир бунга ҳам сабр қилди-да, арзи ҳол этди. Лекин Маликшоҳ ўзгармади, унинг гапини қўрс бир овоз ила бўлди:

— Салтанатнинг шунча муҳим юмушлари турганида икки қулнинг тақдири хусусида бош қотирмоққа менда на тоқат бор, на истак.

— Олампаноҳ!.. — деди Хайём илтижоли овозда неча бор яқин суҳбатларда орттирган ҳаддига суяниб.

— Янаки ул бузуқни канизак ҳукм этилган! — Султоннинг сўз оҳанги тобора ваҳшатга йўғрилиб борарди.

Хайёмнинг кўзлари олайиб кетди, аллақачон тез-тез ура бошлаган юраги қафасини ёрмоққа чоғланди.

— Не ҳукм?! — деб юборди у беихтиёр.

Султон унга газабкор боқди:

— Бу не адабсизлик, амирул фузало?! — деди ва юзини терс бураркан, қўшиб қўйди. — Сўзим тамом!..

Энди ҳеч бир гапга ўрин қолмаганди. Шоир мунгайган кўйи ортига қайрилиб, эшикка йўналди, футлари унинг жисмини зўр-базўр кўтариб тургандек оғир-оғир қадам босаркан, тождорларга чин ёронлик

бегонадир, деган қадим ҳикматга яна бир бора иймон келтириб борарди. Қани, шунча йиллик дўстлик ҳурмати?! Қани, қилган меҳнатлари ҳурмати?! Қани?!.. Қани?!.. Энди бечора Микоилга не сўз айтади? Суйганинг ҳукм этилибди, дейдими?.. Ҳукм?! Бу не ҳукм бўлди? Ё Оллоҳ, ҳукмдорлар қаҳридан хешларимни ўзинг асрагайсен! Ахир улар учун авом тақдирининг бир заррачалик эътибори йўқ экан-ку! Демак... Демак, оҳ уриб, исёнда осий бўлган не-не мардларнинг шаккоклиги, исёни Яратувчига эмас экан-да. Улар бу ғаддор дунёга, унда тангрилик даъво қилган шоху султонларга исён қилибдилар-да. Наҳотки шу оддийгина ҳақиқатни англамоқ учун бир инсон умрини яшамоқ лозим бўлса?.. Наҳотки, шунинг учунгина яшаб ўтилса?!.. Хайём расадхона дарвозасига яқинлашаркан, ичкаридан келаётган саросимали ғала-ғовур ва ожиз йиғи-сиғи овози қулоғига чалиниб, қадамини жадаллатди.

Расадхона саҳнининг рўбарўдаги бурчагида-ўтинхона ва Полвоннинг хужраси олдида бир қанча кишилар жам турардилар. Биринчи бўлиб Хайёмга кўзи тушган Исфазарий йиғламсираб унга пешвоз чиқди:

— Фалокат, устоз!..

Хайёмнинг келганлигини сезган аҳли расадхона икки ёққа айрилиб, ўртада “йўлак” пайдо бўлди. Ҳамон ўрнидан жилмай, хавотирдан карахтланган шоирнинг кўзлари лаҳзаларда вужудга келган “йўлак” адоғидаги қонга беланган жасадга тушди. Тушдию бутун жисмини титроқ қамаб олди. Ихтиёрсиз одимлар ила жасадга яқинлашуви асносида, нигоҳига кетма-кет урилаётган таниш нимарсалар-жасаднинг этиги, чакмони, катта бошию ва, ниҳоят, йирик гавдаси туфайли шуурда унинг ким эканлиги ойдинлашиб борарди. Бу Микоил эди. Унинг юзи, бўйнию кўкраги титилиб кетганди. Хайём ўзини тутиб қололмади, аввало, кетма-кет ўқчиркан, сўнг ошкора йиғлаб юборди. Жасаднинг ёнига тиз чўкди ва бармоқлари ила садоқатли биродарининг юзини ёки бошини силамоқчи бўлди. Бироқ, бу нияти ниятлигича қолди, чунки, ихтиёрсиз равишда ўнг илкини кўтардию Микоилнинг на юзида ва на бошида қон тегмаган жой тополмади. Қонга қафт босмоқликка эса журъати етмади.

— Бу не кўргилик? — дея олди аранг йиғи аралаш.

— Полвон... — деди унинг ёнбошига аста чўк тушган Риндоний ҳам ўртаниб.

Шундагина ёпиқ эшик ортида ваҳшиёна ириллаётган айиқнинг овози шоирнинг қулоғига кирди. У жуда ҳам безовта эди.

— Қутирибдурми? — дея сўради Хайём бунга ўзи ҳам ишонмаётган бўлса-да.

— Аломати кўринмайдур, — деди тақи Риндоний жавоб бериб. — Аммо қариб қолгани рост эди. Ахир... -гапининг уёғини айтмади.

Хайём эса унинг не демоқчи эканлигини дарров пайқади. Ҳа, эл оғзида ҳарки айиқбоз, ниҳоят, ўз айиғи чангалида жон таслим этмоғи ҳақида турфа ривоятлар юрарди. Ўргатилган айиқ борки, ўз хожасини, албатта, ўлдиради дердилар, демак, рост экан-да. Бечора Микоил! Уни шундайин мудҳиш ўлимга гирифтор бўлур, деб ким ҳам ўйлабди. Ғажиб ташлабди-я ул маҳлуқ ўз хожасини. Янаки Микоил шўрлик унга емиш олиб кирган экан...

Хайёмнинг амри ила Полвонга заҳар бердилар. Микоилга эса ҳурмату эҳтиром кўрсатиб, сўнгги манзилга кузатдилар. Хайём бош бўлган аҳли расадхона аза очди.

— Эҳтимол бу яхшилиқкадур, — дея ўйларди юрак-бағри ёнаётган шоир. — Агар Микоил тирик бўлсаю ўз Лайлисининг бошига ёғилган шўришдан хабар топса, янаки, иккисининг қовушмоқлари учун ижозат берилмаганлигини эшитса не кўйга тушарди?! Бу унинг учун ўлимдан ҳам оғир бўлмасмиди? Бунда ҳам Оллоҳнинг бир ҳикмати бўлса не тонг?!.

Микоилнинг қазосидан ўн кунча ўтиб, чаҳоршанбанинг чошгоҳ маҳали аҳли Исфаҳон шоҳмайдонга чорланди. Юракларга ваҳм солгулик даражада басма-бас чалинаётган довулноғоралар овози мудҳиш қатлдан дарак берарди. Анчадан бери бунақа маросимлар ўтказилмаганлигиданми ёхуд одамлар чиндан ҳам томошага шу қадар ўчмиди, ҳар ҳолда оломон шоҳмайдон сари ёпирилиб кела бошлади. Қатл этилгувчи ким эканлигидан хабарсиз бўлган Хайём ҳам султон ва вазири аъзамнинг истагига биноан шогирдларини эргаштириб қатлгоҳ сари йўл олди...

Ниҳоят, азадор шоир вазири аъзамнинг ёнида турарди. Низом ул Мулкнинг нариги ёнидаги супада тахт узра султон Маликшоҳ ва малика Туркон Хотун ҳамда уларнинг икки тарафида шаҳзодалар ўлтирардилар. Супа атрофидан эса, сарой аъёнлари жой олгандилар.

Майдон тевараги одамга лиқ тўлганди. Уртада бир одам сиггулик ҳандақ қовланиб, тупроғи ёнига уйиб қўйилганди. У ерда икки жаллод тош янглиғ қотиб турардилар. Майдон -доира четида қисилгудек ғуж-ғуж бўлиб тизилган оломоннинг рўбарўсига-уч-тўрт жойга тухумдек, муштдек тошлар уюб қўйилганди. Хайём англадики, маҳкум сангбўрон қилинур, демак, у зинокорлар аҳлидан.

Халойиқнинг ғала-ғовурини туйқус авж олган довулноғораларнинг дунёни ларзага солгулик овози босиб кетди. Барча банди олиб келинадиган томонга қаради. Ҳадемай, авомнинг нигоҳи қадалган ёқда маҳкумнинг шарпаси кўринди. У-Лайли эди. Унинг олдида зиндонбон ва ортида зиндондаги ўша дарранда менгиз исқирт келардилар. Лайлининг оёқ-қўлига оғир кишанлар қадалган, эғнида аслида оқ бўлган, айна замонда эса, кир-чир, доғ-дуғ ва гижим кўйлак. Сочлари паришон тўзғиган, ифлос. Юзу бўйни моматалоқ бўлиб кетганди. Ортидаги исқиртнинг кетма-кет “тезроқ юр” дегандай турткилашидан ва қизнинг ҳуркиб-ҳуркиб қўйишидан зиндонда уни роса азоблаб, хўрлаганлигини сезиш мумкин эди. Нозик қад қиз шўрликка илинган зил-замбил кишанларнинг шақирлаши ноғоралар овозига жўр бўлади ва бу жўрлик юракларга баттароқ ваҳму ғулғула солади. Лайли то майдон ўртасига ҳандақ ёқасига келмагунча ҳеч қакёққа алангламади. Ғоз турган жаллодлар ёнида тўхтагач, бошини тик кўтарди ва паҳмайган сочлари икки ёққа сурилиб, сўлғин нигоҳи ила атрофга назар солди. Четлари кўкарган, тақдирга тан бериб, бепарқлик чўккан кўзлари кимнидир изларди.

Ҳали довулноғоралар авж олиб, ўша томонга қараган Хайём зиндонбон етовидаги маҳкумани кўрибоқ, унинг ким эканлигини гумонлаган, сўнгроқ таниган эди. Лайлини таниган заҳоти бўғзига нимарсадир тиқилиб, киприкларининг ости ачишди. Не қиларини билмай, бевовталанди, Микоил ила Лайлининг қаро қисмати олдида ўзининг нақадар ожизу имконсиз эканлигини ҳис қилгани ва ҳатто, тан олгани сари ихтиёрсиз бўлиб, типирчилади. Ё гаддор дунё! Энди буниси не кўргилик, не шўриш?! Кечагина Микоил қазо қилган эди. У бечора Лайлини ўйлаб қанча оҳ урди, тақдирларини боғламоқликка уриниб, қанча саъй этди ва охири ўлимдан гофил қолиб, армонда кетди. Лайли эса унинг аччиқ қисматидан хабарсиз эди. Эҳтимол ўтган шунча кунлар мобайнида ёрини кўзлари тўрт бўлиб кутгандир, унинг айна замонда чорасиз турган хожаси кўмагида ўзини озод этмоқларига умид қилгандир. Аммо умиди бу фоний дунёни аввалроқ тарк этиб кетганлигини, гўё соҳиби имкондай туюлган унинг хожаси эса ҳозир кўз ёшларидан нажот кутаётганлигини қайдан ҳам билсин ул шўрлик! Ана, Лайли бошини кўтарди. Ё тавба, унинг сўлғин нигоҳини, орадаги анчайин масофага қарамай, Хайём аниқ-тиниқ кўрди. Бу нигоҳлар ким-

нидир изларди. Балки Микоилнидир? Ва, ёки... Наҳотки, маликани қидираётган бўлса?!..

Султоннинг ижозати ва муҳтасибнинг ишорати ила ҳалитдан буён ҳозир турган жарчи бирдан тилга кирди. Унинг жарангдор, шунинг баробарида қулоқларни тешиб юборгудай баланд овози уламолар жамоаси чиқарган мудҳиш ҳукм ҳақида хабар берди. Лайлига зинокорлик тамғаси босилиб, султон Маликшоҳ хонадони шаънини булғаганлик айби қўйилгани ва тошбўрон этилмоққа ҳукм қилингани. Аслида эса, шариат бундайин ҳукмга йўл бермасди, илло, зинокор эркак ҳам, аёл ҳам ўзга бир инсон ила никоҳ қилинмаган бўлса, дарра урилиши лозим эди. Лайлининг ихтиёрсиз қул-канизак эканлиги эса, ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, Ислом шариатида янада енгилик берурди. Ҳозирги ҳукм малика Туркон Хотуннинг хоҳиш-иродасига биноан чиқарилгани.

Ҳукм ўқиб бўлинди ҳамки, икки жаллод ҳаракатга тушиб қолдилар, аввало, кишанларни ечиб ташладилар, сўнгра унинг икки елкасидан тутишиб, ҳандаққа туширдилар. Ҳандақ қизнинг кўкрагидан юқори-роққача келарди. Лайли жаллодлар елкасидан тутгани ҳамоно ожиз бир талвасага тушгандай бўлди, энтикиб йиғлади ҳам, шекилли. Бунгача ўзини ғоят бепарво тутган эди, энди эса аёллигига борди ва ёхуд жони кўзига кўриниб кетди, чоғи. Жаллодлар ҳандақ ёнидаги тупроқни тортишиб, Лайлини кўма бошладилар.

Бу дам Хайём адои тамом бўлган эди. Юраги кўкрак қафасини ёриб юборгудай алпозда урар, бутун вужуди сим-сим оқиб, мадорсизланиб борарди. Кўзлари жиққа ёшга тўлган, тинмай энтика-эника: “Ё Оллоҳ! Ё Оллоҳ!” дерди, ўзининг иложсиз эканлигидан, суюкли биродарининг ёрига, ҳеч йўқ вафотидан кейин бўлса-да, кўмак беролмаганидан эзиларди. Ана, ҳар қанча эҳтиёт бўлмасин, жаллодларнинг бири кескинроқ ҳаракат қилиб юборди ва чуқурга суриляётган тупроқнинг навбатдаги бир қисми қизнинг бошига келиб тушди, унинг сочлари буткул тупроқ бўлди. Нафақат Хайём, балки халойиқ аро ҳам кўпчилик оқ уриб юборди. Уша жаллоднинг бир тўхталиб олиб, атрофга хижолатли назар ташлаб қўйганидан у жаллодлик ва ёки қатл одоби-қоидасини бузганлигини фаҳмлаш мумкин эди. Филҳақиқат, жаллодлар бояги исқиртга аксил ўлароқ, маҳкума ила ғоят эҳтиёткорлик ила муносабатда бўлмоқда эдилар.

Хайём ўша он ўртаниб оқ ураркан, бир замон Ғаззолий ила суҳбатда не сабабдандир эслаганлари Ҳазрати Умар воқеаси ёдига тушди: жоҳилият даврида араб қабилалари хонадонларида қиз фарзанд туғилса, уни тириклайин кўмиб юборар эдилар. Ҳали Исломга кирмасидан аввал, Ҳазрати Умар ҳам ўз қизини ана шундай қисматга гирифтор этган эди. Ушанда жажжи қизалоғи ўзи кўмилажак чуқурни ковлашда падарига ёрдамлашаркан, унинг соқолига тупроқ сачраганини кўриб: “Вой, отажон, соқолингиз тупроқ бўлди-ку”, дея эркаланиб, кичкинагина бармоқлари ила уни қоқиб ташлабди. Кейин эса жоҳил ота... Бу воқеа ҳар сафар Ҳазрати Умарнинг ёдига тушганида додлаб юборар экан. Хайём шуларни хаёлидан ўтказаркан, ўзи ҳам фарёд уриб, беихтиёр қиз томон ташланмоқчи бўлди. Яхшики, вазири аъзам уни кузатиб турган экан, силтангани ҳамоно билагидан маҳкам тутиб, анчагача қўйиб юбормади.

Лайли сочларини бир-икки силкиб, тупроқни қоқиб юборган бўлди ва бўйнини қийинчилик ила буриб, аллақачон нафрату ғазаб чўкиб улгурган нигоҳини ҳукмдорлар ўлтирган супа томон қаратди. Жаллодлар эса, ҳамон тупроқ тортишар ва унинг бирон зарраси маҳкуманинг кўзларига кириб кетишидан эҳтиёт бўлаётганликлари ҳаракатларидан яққол сезилиб турарди. Унга сайин Лайли бошини буриб, маликани, тўғрироғи, унинг нигоҳини қидирарди. Наҳотки, орада шунча масофа

бўла туриб, янаки, қарийб тупроқ остидан бировнинг нигоҳини, кўзларини кўрмоқ мумкин бўлса? Бунинг устига малика юзига ҳарир парда ҳам тортиб олган эди. Ҳа, агар кўнгил истаса, ўртадаги масофа ҳеч экан. Чунки бағри нафрату аламга тўлган Лайли ҳам Туркон Хотуннинг кўзларини топди. Ана, улар доимгидай ёвузлик ва макрга йўғрилиб боқиб турибдилар. Елкасигача тупроққа ботган Лайли бу кўзларга боқиб, уларнинг соҳибаси ўз музаффариятини тантана қилаётганлигини пайқади. Бу нимарса унинг вужудидаги оловни батарроқ авжландирди.

— Илоҳи, менинг ёш бошимга ёғдирган балоларинг ўз бошинга ўн ҳисса бўлиб ёғилсин! — дерди унинг нигоҳи. — Илоҳи, бутун танинг ириб, болаларинг ҳам ҳазар қилгулик аҳволга келиб, хор бўлғайсен! — Энди унинг бўғзига йиғи тикилиб, кўзларига ёш тўлди. — Ё Оллоҳ! Гуноҳларимни ўзинг кечир!.. Микоил, қанисиз, Микоил?! — Ёш туфайли хиралашган кўзлари жовдираб, одамлар орасидан севиклисини ахтарди. — Микоил!..

Бу пайт, маҳқумани қатлга ҳозирлаб бўлган жаллодлар ғоз туриб, муҳтасибнинг фатвосини кутмоқда эдилар.

Муҳтасиб султоннинг руҳсати ила қатлга фатво берди, халойиқ: “Омин!” дея наъра тортди. Сўнг у илкидаги кичкинагина тошни маҳқумага томон оҳиста отди. Тош кичкиналиги боис, қаергадир тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Бу ишорат эди. Икки жаллод ҳам муштдек-муштдек тошларни қўлларига олишиб, нари бордилар ва маҳқуманинг тупроқдан чиқиб турган бошига қарата отдилар. Улар бу юмушнинг ҳадисини олган эдилар ва уларнинг моҳирликлари маҳқумларни мислсиз азоблардан халос этмоғи ҳам аниқ эди. Мана, Оллоҳнинг меҳрибончилигиданми ёхуд кўрқувданми, аста ҳуши оғиб, шуури хиралашаётган Лайлининг оғзидан ихтиёрсиз учган “Оллоҳ!” каломидан сўнг жаллод отган тош келиб, унинг чаккасига тегди. Тегдию боши бир томонга оғиб қолди. Икки жаллодга бояги исқирт ва оломон ичидан ажралиб чиққан баъзи жоҳиллар ҳам эргашдилар. Улар ўлик бош узра тош ёғдирдилар.

Кўзлари жиққа ёшга тўлган Хайём бир силтаниб ортига бурилди-да, майдонни тарк этди. У ё тождорлар даврасидан, ёки қатлгоҳдан ва ёхуд ўзидан қочиб борарди.

Еттинчи боб

Елкасигача тупроққа кўмилган Лайли ва жаҳолат туфайли норасида қизини тириклайин кўмиб юборганлигини эслаб, оҳ ураётган Ҳазрати Умарнинг сувратлари Хайёмнинг хаёлидан кетмай қолди. Энди унинг ўзи ҳам оҳ урардики, оҳининг оташи етти осмонни куйдиргулик эди. У Лайлининг қатлидан сўнг бу каби ҳукмдорлар ва раият, яъники, халқ ўртасида ҳеч қачон яқинлик, иттифоқлик қарор топмаслигига яна бир бора иймон келтирди.

Агар адолат қилса, не-не олиму фозилларнинг, қанчалаб аҳли зиёнинг манглайини силаган, улкан расадхона, мадрасаю масжидлар қурган, мўминлар халоскори бўлмиш султон Маликшоҳ адолат қиларди. Лекин уни ҳам ҳалсиз соҳиб ихтиёрлилик маҳв этди. Йўқ, эҳтимол у ҳам ҳар кишида бўлгувчи лаҳзалик инсоний ожизлик туфайли хотинига-малика Туркон Хотунга ён бериб қўйди. Маккора малика эса, ганимат фурсатни бой бермади ва қасос шамширини шўрлик Лайлининг боши узра сермади.

...Кейинги кунларда Хайёмнинг юрагидаги аввалги тугёнлар тагин авж олди, у яна оромини йўқотди. Бироқ, энди бу тугёнлар пароканда ва ёхуд хира эмас, аксинча, шуурига ажиб фикрларни солгувчи ёлқинли ва ёрқин эдилар. Энди у барча рангларни аниқ-тиниқ кўра оларди ва ҳатто, уларни ҳис қиларди. Унинг ҳислари ҳам ранггин эди. Унинг

айни дамдаги туғёнлари ҳаловатли эди, гўёки қувваи ҳофизасининг иккинчи ҳаёти бошлангандек туюларди. Қалбида шеър завқи жўш ургани сайин ўзини, дунёни англашга уринарди.

У туну кун тоат-ибодат ва ижод ила машғул бўларди. Фикрлар тўлқини бағрини ёргудай жаҳд этардилар. Айни пайтда, у “Борлиқ ҳақида рисола” отлиғ фалсафий асарини ёзарди. Аслида, ҳозир фалсафага унча ҳуши йўқ эди, фикрларнинг мантиқлидай кўринган мантиқсиз чайналишларидан зерикканди. Бунга эҳтимол ёшининг улғайгани сабаб бўлди-ми ёхуд кўнглидаги кейинги эврилишлар боис, раван ва жимжимасиз сўзлашга ихтиёр сездими, ҳар тугул фалсафадан толиқди. Балки бисёр тоат-ибодат туфайли қалбида пайдо бўлган нур бунга монелик қилармиди? Лекин не қилиб бўлса-да, бу юмушини ниҳоясига етказмоққа саъй этарди. Ҳозир ҳам бармоқлари хома¹ тутганча нимарсаларнинг ўзаро муносабатлари хусусида бош қотириб ўтираркан, беихтиёр чалғиди. Кўз олдида кекса вазири аъзамнинг сўлғин чеҳраси намоён бўлди. У билан ўша мудҳиш қатл кунидан буён кўришмаган эди. Лабларида билинар-билинемас табассум зоҳир бўлиб, илқидаги хомага меҳр ила тикилди. Бу хома эмас, вазири аъзамнинг худди ўзидек эди, гўё. Чунки, бу қимматбаҳо хомани вазири аъзам инъом қилганди. Низом ул Мулк ҳам Хайём мисол хомага айру меҳр ва ҳурмат ила қарарди. Бу башариётнинг буюк кашфиёти дердилар иккиси ҳам. Зеро, қаламсиз сўз бадансиз жонга ўхшайди ва сўз қалам ила бирлашганидан сўнг жон ила бадан иттифоқи янглиғ абадиятга доҳил бўлади. У худди чақмоқ тош ва пўлатдан осонликча чиқмайдиган ҳамки учқундан дарҳол нурга айланмайдиган оловга қиёсдир.

Бир куни вазири аъзам Хайёмнинг арзон хомада қийнала-қийнала хат битаётганини кўриб қолди. Шоир жуда босиб ёзар эдики, қоғоз қаттиқ қитирлаб, хома учи букилиб ҳам кетарди. Шундан сўнг вазири аъзам суюкли шогирдига бир неча шамсулмаъолий дея аталувчи хома тортиқ қилди. Хайём ҳам хомаларни жуда яхши фарқлар ва улар тарихига оид хўп қизиқ ва ҳикматли ҳикоятларни биларди. Яъники, шамсулмаъолий хомасининг сифатларидан ҳам яхши бохабар эди. У Бағдод ёхуд Миср қамишидан ясаларди. Аслида ҳам қаламнинг хос хиллари Ироқ заминидан тайёрланарди ва турфа номлари бор эди... Хайёмнинг лабларидаги табассум янада чуқурлашди. Ё Оллоҳ! Ҳикматинг нақадар чексиз-чегарасизки, мана шу кичкинагина буюм боис, бир неча лаҳзада хаёлан дунёни кезиб чиқмоққа тўғри келди-я. Ана сенга нимарсаларнинг ўзаро муносабатини айру ҳамда узвийлиги. У фалсафий мушоҳадага шўнғиб кетишдан бездими, шахд ўрнидан турди-да, ошёнасидан ташқари чиқди. Тун бағоят осуда эди. Кўксини тўлдириб нафас оларкан, доимгидек юлдузларга интиқ тикилди. Шу он қулоғига таниш шарпа урилди. Ҳойнаҳой, Абул Музаффар бўлса керак, дея ўйлади у ва ўша томонга юрди. Сўнгги кунларда бу шум шогирди ҳам кам уйқу бўлиб қолганлигини, тунлари устурлоб ёнидан кетмаётганлигини сезиб юрарди. Филҳақиқат, ҳозир ҳам Абул Музаффар устурлоб ёнида не иладир машғул, тўғрироғи, ўз юмушига фарқ бўлиб турарди. Дам бир муддат устурлобдан самога тикилар, дам шитоб буриларди-да, олдидаги чизмаларга неларнидир белгиларди. У Хайёмнинг келганини ҳам сезмади.

Шоир уни ҳавас ила бироз кузатаркан, аввалига индамай қайтиб кетмоқчи ҳам бўлди. Бироқ, сўнг яна ўз хужрасига қамалишини ўйлаб, нияти ўзгарди. Жонсарак шогирдининг илҳомини бузганидан хижолат бўлибми, ожиз томоқ қирди.

Исфазарий “ялт” этиб унга қаради.

— Йе, устоз... Ассалому алайкум... — деди шошиб унга пешвоз чиқаркан.

Хайём ёқимли жилмайди. Устурлоб ёнидаги кенг хонтахтага яқин ке-

¹Хома — қалам

либ, унинг устидаги чизмаларга кўз ташлади. Уларнинг барида қуёш ва унинг атрофига поргор¹ ила қават-қават бир неча доиралар чизилган, доираларнинг беш жойига эса думалоқ белгилар қўйилганди Бу Қуёш теграсида ҳаракатланувчи сайёралар эди. (У замонларда фанга Қуёш системасидаги бешта сайёра маълум эди, холос.) Само ҳақида гап кетгудай ёки унга доҳил недир рўй берса, шоирнинг бағрида хуш ва лекин ҳаловатсиз этгувчи бир олов пайдо бўларди. Ҳозир ҳам қалбида ўша оловга уйқаш таниш завқ жунбушга келди. Шу асно, қизиқиш ила кезинган нигоҳи тагин бир ўзгача чизмада тўхтади. Ундаги белгиларга қараб, бу юлдузларнинг Сомон йўли туркуми эканлигини тушунди. Бироқ Сомон йўлининг қоқ марказига чизилган доираларнинг не эканлигини англолмади. Қатма-қат чизилган узлуксиз ва тобора кичрайиб боргувчи доиралар, гўё коинотнинг қаър-қаърига сингиб кетаётган нигоҳнинг тасаввурий ҳаракатига ўхшайди. Шоир дарҳол ўзини буткул унутиб, чизмага қаттиқ тикилиб қолди. Устозининг бу кўйидан Исфазарий не учундир билинар-билинемас безовталанди. Шоирнинг бир янгилликка ташна ва ёхуд ҳайрат илинжида: “Бу не?”, дея айтган сўрогидан сўнг, ҳатто, ошкора ўнғайсизланди. Ҳадеганда жавоб қайтаравермагач, у Абул Музаффарга синчков боқиб, саволини қайтарди:

— Бу ненинг белгиси эрур?

Исфазарий дудукланди:

— Афу этгайсиз, устоз! Мен... То ўзим буткул аёнлаштириб олмагунимча, буни сизга ошкор этмоқни истамагандим. Бундан ҳаттоки Воситий ҳам воқиф эмас.

Азали тезоб Хайёмнинг тоқати-тоқ бўлиб, зардаси қайнади:

— Тафсилотин мухтасар қилсангчи!

Шогирди сергак тортиб, бир сесканди-да, аниқ-равшан деди:

— Мен бир нур кўрдим, устоз!

— Қаерда?

— Сомон йўлининг қоқ марказида. — У шундай дея кўрсаткич бармоғи ила бояғи чизманинг қоқ ўртасига ишора қилди. — Бағоят олисдан келмоқда у, наздимда, бизнинг фалакдан ташқаридан... Аввал икки бор кўрган эдим, аммо кўзларимга ишонмадим. Бугун эса учинчи бор... Хайём шошиб устурлобга ёпишди.

— Қани, кўрсат менга! — Лекин ҳарчанд тикилмасин бегона нурни кўролмади. — Қани у?

Энди Исфазарий устурлоб орқали самога термулди, бироқ ўз кашфиётини тополмади.

— Ҳозиргина кўрган эдим...

— Нега аввалроқ хабардор этмадинг? -Хайём чинакамига хафа бўлди.

— Шундайин нимарсадан мени... Уни не деб тахмин этдинг?

Исфазарий торганиброқ деди:

— Фикримча, бизнинг коинот-фалакдан ташқари тақи бир фалак бордек.

Шоирнинг кўзлари чакнаб кетди.

— Билардим! — деди у бир ўт оғушида ва паришон тортиди. — Билардим!.. — деди энди гўё ўзига ўзи гапираётгандай ва Исфазарийни ҳам унутиб, ошиёнаси томон оҳиста йўл олди.

Вожаб, дея ўйларди у бутун вужуди жимирлаб, ахир Оллоҳ таборака таоло ўн саккиз минг олам ҳақида хабар берганида биз кўриб турган сайёраю юлдузларни назарда тутмаган-ку. Субҳоноллоҳ! Қудратинг бунчалар беқиёс, Танграм!.. Ҳа, Абу Ҳомид (Ғаззолий), сиз табиийунчи олимлар Оллоҳ таоло аллақачон мукамал қилиб яратиб қўйган борлиқнинг бир унсурини оз-моз англагач, уни кашфиёт атайсизлар ва ўз билимингизга бино қўясизлар, олимлик даъво қиласизлар, деганида минг чандон ҳақ эди. Аслида, ҳақиқий олим ёлғиз ўзи эмасми?! Ғаззо-

¹ Поргор — циркул

лийни эслаб унинг соғинч тўла кўнглига илиқлик инди, кейинги кунларда уни тез-тез хотирлайдиган бўлиб қолганди. Ё Абу Ҳомид, қайлардасиз? Тақи унинг сўзлари шуурига урилди: “Ибодатдан совиш шайтоннинг тузоғига илиниш, шайтоннинг ҳийласига алданишдир. Бу тузоққа мағрурлар илинади...” Яъни, мен каби ақлига, илмига бино қўйганлар. Хайём дўстининг сўзларини эсларкан, уларда ўз сувратини кўраётгандек бўлди ва яна хотиротига зўр берди: “Улар ўзларини басират соҳиби, сир-синаотдан боҳабар фатонат аҳлидан деб билишади. Истиффорга ўрганган тилга истеҳзо билан “қалб гафлатда экан, тинимсиз истиффор айтгандан не фойда”, дейишади. Бул хийлага муносабат жиҳатидан халқ уч қисмга бўлинади: нафсига зулм қилганлар, муқтасидлар (ўртача, меъёрида ҳаракат қилганлар) ва яхши ишларда пешқадам бўлганлар.

Яхшиликларда пешқадам бўлганларнинг ким эканлиги шундоқ ҳам кўпчиликка аён. Нафсига зулм қилган мағрур кишига келсак, у ўзини қалбга хос нозик жиҳатларни илғайдиган закий санаб, манмансирайди. Натижада унинг қалбида холислик йўқолади, тили зикрни тарк этади. Бу қилмишлари ила шайтонга кўмак беради, ғурур арқонига осилиб, тубан кетади. Шу билан шайтон ва у кишининг орасида тўла шериклик ҳосил бўлади”... Мен айни шу тоифага мансуб эмасманми? Гўё ўзимни қалб оламини англаувчи одам билиб, турфа ишорату ғайбга хосликларни кашф этгандек билмаганмидим ўзимни? Айни шундай! Ҳатто бир нимарсалар кўзимга кўришиб, башоратлар қилганим ва ўзимни барчадан айру сезганим ҳам рост-ку... Аслида эса, ҳақиқат ва чин бандалик оддийгина ибодатдаги собитликда, ихлосу кўнгилни асрамоқда экан. Ҳар банда хатокордир. Мен эса хатокорларнинг хатокоримен... У илқиға хомани олиб, ҳалигина бешиб, тарк этгани фалсафий рисоласининг ҳошиясига ушбу сатрларни битди:

*Афсус, умр беҳуда бўлмишдир барбод,
Бўлмадик ҳаромдан бир нафас озод.
Буюрганнинг қилмай юзим қародир,
Амрингдан ташқари ишларимдан дод!*

Шоир охирги сўзни ёзиб бўлиб, беихтиёр қайрилиб, рўбарўсидаги мойчироқнинг билинар-билинамас тўлғанаётган тилига тикилиб қолди. Кўзлари катта-катта очилиб, лаблари ҳозиргина битган шеърининг охирги икки сатрини пичирлади:

*Буюрганнинг қилмай юзим қародир,
Амрингдан ташқари ишларимдан дод!*

Бу унинг бир неча фурсатдан буён зимистон оғушида қолган қалбидан отилаётган оташ хитоби эди. Ўзи ҳам буни мана энди ҳис қилди. Ахир, шеър битмай қўйганига қанча бўлган эдию! У маломат аҳлининг унинг шаънига турфа тамғалар ичра шаккоклик отлиғ номни ҳам тиркаётганликларини орқаваротдан эшитиб юрарди ва гоҳо ўзи ҳам кўнглидаги, шууридаги бу исёни наҳотки Яратувчига бўлса, дея иштибоҳта бориб қоларди. Наҳотки, мен Оллоҳга исёнда бўлсам?! Ҳозир билдики, унинг бу исёни Тангри таолога эмас, ўзига, ўзининг ношудлигига нисбатан экан. У ўз амалсизлиги ила ато этилган ҳаёт аталмиш неъматни, илоҳий тақдирни ҳам булғаётганлигини, чинликни ёлғонларга тўлдираётганлигини пайқаб қолди. Йиллар ўтиб, кейинги одамлар буни тушунарикларми?..

Кимдир томоқ қирди. Шоир чироқ нуридан хиралашган нигоҳини эшик томон бурди. Остонада Риндоний турарди.

— Бирон егулик келтирайми, хожам? — деди у Хайёмнинг паришон кўзларидаги хаёл андишасида.

Шоир олислардан қайтгандек бўлди. Дарвоқе, кечки тановвулни ҳам истамаганди, бечора кекса Ринд оч қолди, деб ўйлаган-да.

— Зарурати йўқдур, Ринд, — деди у табассум қилишга уриниб.

Риндоний “хўп бўлади” деган маънода бош ирғаб, остонадан ғойиб бўларкан,

— Афу этгайсиз, — деб ҳам қўйди.

Хайём беихтиёр қорни очган ёки очмаганлигини ўйларкан, Ғаззолий ёдига тушди: бу Худонинг суюкли кули ҳамиша рўзадор юрарди. Ранги синиқ кўринар, озгин ҳам эди. Бир сафар Микоил раҳматли, ўша Хайём ила Ғаззолий узлуксиз мулоқотда бўлган кезлари, ҳайратини яширолмай шундай деганди:

— Хожам, бу одамнинг ҳеч йўқ бир қултум сув ичганини ҳам бирон марта кўрмадим. Қачон қараманг, рўзадорман дейди. Ҳойнаҳой фаришта эмасмикин?

Хайём бу гапга кулиб қўя қолганди. Энди билса, Оллоҳнинг ошиғи, илмпеша бўлган бандага емак-ичмак унчалик ҳам муҳим эмас экан. Кўнглини уйғотмоқ илинжида бўлган кишилар учун емакдан тийилмоқликда гўзал муждалар, хузурбахш файзлар мавжуд экан. Буни энди-энди фаҳмляпти.

Бир куни, Мансур Ҳалложнинг мақоми ҳақида суҳбатлашганларида, Абу Ҳомид айтган эди: Ҳаллож ҳар кеча-кундузда минг ракат намоз ўқирди ва ҳамиша рўзадор бўлардики, икки кунда бир ифторлик қиларди. Унинг вужуди шу даражотда нурга йўғрилиб, мисоли ҳарирлашиб кетган эдики, Куёшга орқа қилиб турган бўлса, олдида унинг нурларини кўрмоқ мумкиндек эди. Яъни, унда вужуд йўқ эди. Ё Оллоҳ, бу не мақом?!..

Ўша иккиси шаҳар томошасига чиқишган куни Шокир Талхнинг дўконида тўхташганида ҳам Ғаззолий шарбат ичмаганди. Шоир кейин билдики, у халқ назарида танаввул қилмоқдан ҳам тийилар экан. Аммо Хайём кишини мутаассир этгувчи тақиб бир воқеотдан хабарсиз қолганди. Яъни, Ғаззолий ўша кеч хонасига қайтиб, бир кунни ибодатсиз, зикруллоҳсиз ва илмпешаликсиз ўтказганлигидан бўзлаб, туни билан истиғфор айтиб чиққанди. Буниси не мақому асрор, ё Оллоҳ?!..

Ғаззолий бағоят танқис сўзларди ва гоҳо сўзламоққа ҳар қанча зарурат бўлмасин, сукут сақлай оларди. Ўша куни ҳам тақдир ва охират хусусида сўз кетди. У пайтлар Хайёмнинг ақлига бино қўйган даврлари эди. Ушанда берган саволини энди ўйласа, хижолатга йўғрилади.

— Хўп, жаннат яхшилар учун буюк ажр экан, — деганди у ўша суҳбатда, -жаннатий бандалар мангу хузур-ҳаловатга сазовор бўлар эканлар. Хўш, ўша мангуликдан кейинчи, ахир, унинг ҳам чек-чегараси бордир? Абадий хузур-ҳаловат зериктирмайдими?

Ғаззолий индамади. Бу қалтис ва шаккокона саволга жавоб тополмаганидан эмас, суҳбатдошининг шайтон домида эканлигини пайқаганлиги боис сукут сақлади.

Ҳа, Оллоҳ таоло одамни ўз муаккиллари-фаришталари орқали идора этади, тасарруф қилади. Яъники, ҳеч бир юмуш ёхуд ҳодиса тақдирдан айру ҳолда рўй бермайди. Агар одам ўз тақдиридан (фаришталар таъсиридан, Оллоҳ изнидан) чалғиса, уни Оллоҳнинг кўзга кўринмас мавжудотлари ўз изнига ола бошлайдилар. Мана шуниси ўта хатарли. Унда одамнинг шайтоний сифатлари кўпайиб бораверади.

Шоир бу ҳақда кўп ўйлади ва, ниҳоят, тақдир ҳақ эканлигига иймон келтирди. Ҳа, инсон умрининг ҳар бир лаҳзаси, они ва ҳатто унинг ҳар бир ҳаракати битиб қўйилган, у ўша битикдан ташқарига чиқолмайди.

Ёлғиз соҳиби қаламнинг битиги бўлмаганида, қалб тарбиятидан ғофил қолган одам боласи аксар ҳолларда ўз ақлига бино қўйиб, унинг изнида саъй этган бўларди. У ҳолда одам ҳеч кимарса ёхуд ҳеч нимарса ила ҳисоблашмайдиган, андишага бегона ва ўзгалар ҳаётини издан чиқарувчи таърифсиз маҳлукқа айланарди. (Шундоқ ҳам у бу сифатлардан

мосуво эмас.) Шу дам Хайёмнинг шуурига гўзал бир фикр урилди: филҳақиқат, ҳаётда барқарор узвийлик мавжуд, яъни, осуда умр кечи- раётган, ҳеч қандай амалсиз ўтирган икки кўшнининг ҳаёти ҳам бир- бирларига муқаррар боғлиқ. Бундан келиб чиқадики, ҳаракатсизликда ҳам ҳаракат бор ва у аввал ҳам мавжуд эди. Ҳаётда мантиқ-маъно бор- лиги ҳам шундан. Уларнинг ҳаракатсиз ўлтиришлари тақдирга сабаб, оқибат эса ўшал тақдирларидаги ҳаётлари, яъни, тақдирларининг ай- нан ўзидир... Хайём фалсафий мушоҳадага шўнғий бошлаганлигини пайқаб, бошини чангаллади, бу ила бошида галаён қилаётган ўйлари- ни ҳайдамоқчи бўлди. Лекин бунинг уддасидан чиқолмади, чунки, унинг боши аксарият ҳолларда фикрсизликдан толиқарди. Айни пайтда эса, кетма-кет туғилаётган гўзал ва асосли фикрлар, мушоҳадалар унга завқу ҳузур бағишларди... Ҳа, тақдир, қисмат Ҳақдан. Ҳақ, Ҳақиқат эса қаерда? Хайём айни шу ҳақда кўп бош қотирарди.. Ҳақиқат мавжуд нимарсаларнинг оралиғида, яъни, ораликда эмасми? Қиёски, тун ила кун оралиғида. Яъники, уларнинг бир-бирларига эврилишлари чоғида ҳар иккисининг ҳам бутун маъноси, моҳияти пинҳон. Бунинг учун тонг чоғини тасаввур этиш кифоя: кўнгил торлари ўзгача неқбинлик ила тортилади, созланади, олам тиниқ бир ҳикматга йўғрилади, гўё ҳамма нимарсани кўриш, англаш, тушуниш мумкиндек туюлади. Ёхуд уйқу ила уйғоқлик оралиғини эслайлик-не-не улуғларни олий мақом- ларга элтган улўғ башоратлар айни шу ораликда ошкор бўлмайди, ахир! Улим ила ҳаёт оралиғини илғай олган киши эса валийуллоҳга айланади. Босиқлик-ҳалиймлик ила оташинлик оралиғи ҳам худди шун- дай-ўшал жойда бутун маънолар-дўстлик ва ғанимлигининг чек-чега- раси, моҳияти очилади. Бу оралиқ уч қисмга тақсим этилади ва ўртада- ги иккинчи қисмда собит қолишга саъй қилинади. Мабодо, учинчи қисмга ўтиб кетилса ҳам мувозанат бузилиб, киши ғазаб сари одим- лайди. Агар биринчи қисмга ўтиб кетилса ҳам айни шу янглиғ-киши аста-секин босиқлик номи остидаги лоқайдлик, бепарволик, гурур- сизлик каби сифатларга бурканиб бораверади... Хайём қанча фурсат- лардан бери ўйлаб юрган фикрларига энди-энди таъриф бериб, ундаги сифатларни номламоққа эришмоқда эди. Ҳозир ўйлаганлари ҳов ўша англаб етгани меъёр тушунчасига уйқаш эмасми... Ҳа!.. Шул каби мас- тлик ва ростлик оралиғи ҳам уч қисмга бўлинади. Кутилган ҳақиқат эса ўшал иккинчи қисмда аён бўлади. Ҳарир пардани кўтармоқ ва фикрда тиниқликка эришмоқ учун бу қисм яна учга тақсимланадики, унинг иккинчи бўлагидега собит қолмоққа ҳаракат қилинади. Бунда изланган ҳақиқатнинг юзи янада ойдиндашади ва авлиёлик касб этилади. Бу ҳодисот чексиз-чегарасиздир... Ё чодирдўзнинг ўғли, қанотларсиз пар- воз эта бошламадингми? Тағин ақлингга бино қўйиб, кибр ҳавосида шишмаяпсанми? Донишмандлик даъвоинг шунчаликмики, авлиёлик хусусида бош қотирурсен?.. Бу оралиқ ҳаётнинг ўзагидир. Унда баҳоли қудрат қўним топмоқлик кишини камолот сари элтади. Ҳа, одамзот- нинг оралиқ ҳикматини англамаган аксарият жамоаси шунчаки тен- тираб умр ўтказади ва ёхуд, охир-оқибат ҳалокатга юз тутаяди.

Янаки, ғолибу мағлублар абас бўлгувчи оралиқ маъводир ул. Унда киши дунёга ўзгача боқиб, ҳар неки манфаат, таъма ва адоватдан юк- сакликка кўтарилса олади. Тирикликни, бани одамни инсоф ила тушу- на бошлайди. Бу ўша: "Қурбинг етганича инсоф қил", деган улўғ ма- қом маъвосидир...

...Хайём илқига хомани олди ва давотнинг ҳошиясига яна мисралар тиза бошлади:

*Гул баргила кунни тўса олмаймен,
Қисмат сирларини еча олмаймен.
Фикр денгизидан дур топди ақл,
Кўрқувдан бу дурни теша олмаймен.*

У сўнги сўзни ёздию тагин ўз ҳолидан ҳайратга тушди. Ахир қачонлардан буён шеър битмай кўйганди. Бу кунги дарёлиги, кўнгил селлиги недан? Аёнки, у энди ўзидаги қалб ҳаловатини, тафаккур тиниқлигини, фикр теранлигини тан олмоқни хоҳламаса-да, сеза бошлаганди. Шу он беихтиёр Адам Шайхни эслади. Нечундир бағри ўртаниб, кипиқлари остида олов уйғонгандек бўлди.

Ушанда Адам Шайх шундай деганди:

— Сенга бир гапни айтмай, ё Умар! Мадомики, ўзлигинг сари одил-ламоқни ният қилган экансен, аввало, ўзингдаги буюк, бироқ, шунинг баробарида, ўзинг учун тушунарсиз бўлган нимарсани топ!

— Хўш кейинчи? — деганди шошиб Хайём.

— Биласанми, шундайин солиқлар борки, улар фано ва уқбо аро нур бўлмоққа интиладилар. Иккинчи тоифа эса, ўлим ва ҳаёт ўртасида таранг тортилган расандан бағоят эҳтиёткорлик ила ўтиб борадилар. Ва ниҳоят, охирчилари эса, ўз ҳовлиси саҳнига ташлаб кўйилган арқонда қадам ташлайдилар.

Бу фикрлар уммони, ҳикматлар уммони Хайёмни сархуш этганди ўшанда. Бундайин залворли ва либосли сўзламоқ фақат ва фақат Адам Шайхга хосу ярашиқли эди.

Хўш, ундаги буюк ва шунингдек, тушунарсиз нимарса не? Қалби-ми? Албатта-да, ахир, жону жаҳонини оловларга солган шу қалби эмас-ми?! Унда у Адам Шайх айтган уч тоифанинг қай бирига мансуб? Қай бирига?!.. Буни аниқламоқ унинг зиммасида эмасдир...

Шу кунларда султон Маликшоҳ шаҳзода Маҳмудни тахт вориси дея эълон қилди. Бу хабардан сўнг Хайём султоннинг Туркон Хотун макри домига буткул банди бўлганлигига амин бўлди. Янаки, ташвишли кунлар ёвуқлашаётганлигини ҳам қалбан ҳис этди...

Саккизинчи боб

1

Яна кеч кирди. Маҳмуд ўз ҳужрасига қамалди. Ҳатто мойчироқни ҳам ёқмай, жойига чўзилди. Кўзлари беихтиёр даричадан мўралаётган юлдузли оқиш осмонга тикилди. Йўқ, унинг юраги ана шу бепоеён самога сингиб кетмоқни, ҳурлик огушида сархуш бўлмоқни истамасди. Йўқ! Энди у бурунги Маҳмуд эмасди. Унинг кўзлари ҳатто мана шу бағирни ёриб юборгудек улугворлик ва ҳайбат ила боқаётган осмонга ҳам нописанду лоқайд тикилиб турарди. У атрофидаги борки нарсаларга ана шундай алпозда қарар, нигоҳи ичи қорайиб турган гор оғзини эслатарди. Сал таъсирчан одамнинг унинг нигоҳидан кўркувга тушмоғи ҳам тайин. Ҳатто гўзал Райҳонанинг ёди ҳам унинг хотирасидан қарийб ўчиб улгурганди. У фақат беҳишт ҳақида, ундаги қиёссиз боғу чаманлар, ҳурлар ва улар туфайли сазовор бўлгучи орому ҳузур ҳақида ўйлардики, гоҳо-гоҳо шуурида юз кўрсатувчи Райҳонанинг сиймоси ҳам ўшал таърифсиз ҳилқатлар жамолига уйқошиб кетарди. Унинг юзини элас-элас эсларди. Аслида ҳам орадан кўплаб йиллар ўтганди. Маҳмуднинг истарали чехраси ҳам анча тундлашиб, жуссаси дағаллашиб кетганди. Энди у ёр ишқидан илҳом олиб, хат-саводга ва умуман, зиёга интилган ёш йигит эмасди. У иродасини, инон-ихтиёрини Оллоҳга ҳам эмас, ёвуз бир кимсанинг илкига топшириб, унинг мақсади йўлида қадам ташлаётган ва бу қадамларида қатъий собитлик бўлган нокас маҳлуқ янглиғ эди. Тинимсиз жисмоний тайёргарлик, яроғ санъати ила машғуллик, ғалати суюқликни мунтазам истеъмол қилмоқ ва емоққа ўчликунинг бор-йўқ давлатига айланганди. У ҳеч нени истамасди, яъни, истамасликни истарди. Унинг бутун дунё, борки борлиқ деб билгани мана

шу Аламит эди. На туғилиб ўсган юртини, на қачонлардир уни еру кўкка ишонмай, не-не орзу-умидлар ила катта қилган ота-онасини, на расадхона ва на ундаги дўстларию хожаси Умар Хайёмни эсларди. Ҳа, бор-йўқ жаҳони шу Аламит эди. Ёдини тарк этаётган яқинлари эса ҳов анови жимит юлдузлар ва умуман, оқиш нигоҳини лўқ қилиб қараб турган осмон каби тобора йироқлашиб борардилар...

Эшик мулозаматсиз тарзда очилиб, қоронғуда базўр кўринаётган одам шарпаси уни сардор -Аламит хожаси ўз ҳузурига чорлаётганлигидан хабар берди.

Атроф жавониб мамлакатларнинг ҳукмдорларига даҳл этиб, бўғзидан олаётган Аламит хожаси- Ҳасан Саббоҳ ўзини турли ҳашаматларни унчалар ҳам хушлайвермайдиган одам сифатида кўрсатишга уринарди. Ҳатто, аҳли қалъани идора этгувчи кўринишхонаси ҳам, ниҳоятда, фақирона жиҳозланганди, бирон-бир ортиқча дабаба сезилмасди.

Маҳмуд кириб борганида Ҳасан Саббоҳ одмигина эски хонтахта ортидаги анчагина уринган тўшакда букчайиб ўлтирарди. Хона нимқоронғу бўлганлиги боис, унинг юзидаги одатий рангпарлик қарийб билинмасди ва ҳатто, туси бир қадар важоҳатли кўринарди. Эҳтимол, нурсизликнинг мана шу “фазилати” сабабли ҳам хонасини қоронғуликда тутишга уринарди. Хира мойчироқ бу зимистонни ёритмоққа ожизлик қиларди ва ҳатто, бу хона даричасини ой ҳам тарк этганди. Унинг ортида- хонанинг янада зулматли бўлган бурчагида икки барзанги кўриқчиси қимир этмай турарди. Бир қараганда, уларни илғамоқ ҳам мушкул эди.

Маҳмуд эшик олдида тек қотди. Хожа уни кўрса-да, ҳеч сўз айтмай, жим ўтираверди. Шунда ҳам Маҳмуднинг ҳолатида бирон-бир ўзгариш бўлмади. Нимқоронғуликда гўё қоя янглиғ тураверди, қизғиш чироқ нурининг акси тушган маъносиз кўзлари совуқ йилтираб кетди. Аммо “базар” деган амрдан ўзга ҳеч нимарса бўлмаган шуурида на манови бенаф туришидан, на анови хожанинг беписанд ўтираверишидан ва на уйқу онидани безовта қилганликларидан норизолик аломати милтираб ҳам қўймади...

Ниҳоят, маълум фурсат ўтиб хонага тўрт фидойи кириб келдилар ва хожанинг рўбарўсида қатор тизилдилар. Ушандагина Ҳасан Саббоҳ уларга юзланди ва ўзининг хириллаган овози ила сўзламоққа тушди:

— Фурсат етди ё Алининг лашкари! Сиз Оллоҳ ризолиги йўлида фидойиларнинг улуғ ажрга мушарраф бўлгулик қутлуғ они келди. Сизнинг пойингизга беҳиштлар мунтазир!

Фидойилар бир тебраниб қўйдилар.

Ҳасан Саббоҳ эса давом этди:

— Сизларга ўғиз ўғли Калтакесак пешво бўлғай. Эрта тонгда Исфохон сари отланғайсиз. У ерда бизнинг кишилар ила топишиб, фурсат кутғайсиз. Фурсати етгач, жин қавмидан бўлмиш салжўқларнинг ялоқихўри, бизнинг бош ганимимизни қатл этғайсиз. — У хонтахта остидан бир нимарсани олиб, Маҳмудга қаради. Маҳмуд-Калтакесак унга ёвуқ келди. Унинг илкидаги ҳилол шаклли ханжар эди. У ханжарни қинидан чиқариб, бирров намойиш этди-да, яна қайта қинига жойлаб, Маҳмудга узатди.

— Буни ўшал қари таканинг сийнасига қадагайсен, — деди йигитга қаттиқ тикилиб. Сўнг фидойиларнинг барчаларига бир-бир кўз ташлади-да, қўшиб қўйди. — Сизларга Оллоҳ мададкор бўлсин! Барчаларингизни беҳишт боғларию ҳурлари кутаётир!..

Шу гапдан сўнг фидойилар Аламит хожаси ҳузурини тарк этдилар...

Исфаҳон нотинч эди. Салтанат аҳкомида ҳам, авом ичра ҳам парокандалик устувор эди. Фақатгина расадхона аҳли бундан мустасно. Уларнинг кўнгилларида ҳам бутун бошкент раияти қалбида бўлгани каби таҳлика хиёл сезилиб турса-да, барчалари илм ёхуд кунлик юмушлари ила банд эдилар. Улар асли илмпарвар, фузалопарвар бўлган султон Маликшоҳга ва унинг донишманд вазири Низом ул Мулкга ҳамон ихлос қалардилар, ишонардилар. Бу ишонч, эса Умар Хайём боис, қарор топган эди. Дилларида пайдо бўлган бироз таҳликага боис-султоннинг тобора лоқайдлашиб, малика Туркон Хотуннинг тобора нуфуз топиб бораётганлиги эди.

Филҳақиқат, қудратли салжуклар салтанатининг пойтахтида парокандалик авж ола бошлаганди. Бу, айниқса, шаҳзода Маҳмуд тожу тахт вориси этиб овоза қилинганидан сўнг яна-да яққол сезилиб қолди. Энди давлат ишларининг асосий қисми Маҳмуднинг илқига, аниқроғи, Туркон Хотуннинг ихтиёрига ўта бошлаганди, Унинг вазири Тож ал Мулк ҳам ҳукумату девон юмушларига даҳл қилмоқда эдики, бу ақли расо кишиларни хавотирга соларди. Султоннинг сурату ҳаракатларида эса аввалги шиддат, соҳиби тadbирлик кўринмас, у ўзини гўё зоҳид янглиғ, хонанишиндек тутарди. Эҳтимол, айни дамда, кучқудратга тўлиб, ғанимларининг ихтиёрини олаётган Ҳасан Саббоҳ ҳам ўзининг сон-саноксиз ҳуфиялари орқали султон Маликшоҳ ва салжуқийлар салтанатининг бундайин аҳволидан хабар топгандир ҳамда мана энди қасос учун фурсат етганлигига амин бўлиб, Калтакесак бошлиқ одамқушларини бошкент томон йўллагандир. Бусиз ҳам ҳозир Исфаҳонда исмоилийлар бағоят кўпчилик эдилар. Авваллари уларнинг аксарияти шаҳар теграсидаги қишлоқларда жон сақлаган бўлсалар, энди шаҳар қалъаси ичра турфа қиёфаларда эмин-эркин кезардилар. Фақатгина ўзларининг исмоилийлар эканликларини ошкора овоза қилмоқликдан тийилардилар, холос. Уларнинг асосий қисми Исфаҳон ҳунармандлари аро тирикчилик қилиб, кун кўраётган бўлсалар, тақи ўзга бир бўлаги дарвешу қаландарлар либосида дайдиб, хонақоҳларда, гоҳо қарвонсаройларда ётиб юрардилар ва шу тахлит кўзлаган режаларининг амалга ошмоғини интиқ кутардилар. Исмоилийлар ҳам салжуқийларнинг улугворлигига путур ета бошлаганлигини аниқ-равшан пайқаб турардилар.

Дарвеш либосидаги Маҳмуд-Калтакесак Исфаҳон бўсағасида қарвондан узилиб, ортда қолди. Унинг сўник нигоҳи расадхонанинг қир ортидан бўйлаган минорасига ва у жойлашган Бўйра қишлоғидаги сервиқор оғочларнинг девор оша мўралаётган одамнинг бошидек кўринган учларига қадалганди. Йўқ, унинг қалби ҳапқирмади, мижжаларидан ёш қалқмади. Чунки узоқ йиллик ёвуз тарбият таъсирида унинг юрагидаги башарий ўт сўниб улгурган, мижжалари эса қуриб-қақшаб, тошга менгзаб бўлганди. Энди балки зўр берилса, анови харсангдан нам чиқса-чиқардики, аммо Маҳмуднинг кўзларидан ҳеч қачон ёш чиқмаслиги аниқ.

У расадхона ёққа анчагача тикилиб турди. Шуурида ожизона хаёллар учқунлаб, ўз хизматини буткул унутаёзган хотиротининг қатларида алланечук воқеотлар ғимирлагандай бўлди. Танишдек туюлган бир неча кишиларнинг элас-элас сувратлари кўз олдига келди. Кимлар эди улар? Ним табассум ила ҳумор боқиб турган анови чиройли қиз ким? Таниш, шекилли?! Йўқ-йўқ, ҳатто... Ахир, у беҳиштдаги ҳур-ку! Бу ерда нима қилиб юрибди у?.. Йўқ, бу қиз ҳур эмас, Райҳона-ку! Райҳона-ку!.. Наҳот унутди?! Ахир, уни бир замонлар жону жаҳонидан ортиқ севмаганмиди? Бу ўша — Райҳона-ку!.. Бу киши ким бўлди? Дарвоқе, хожаси Умар Хайём ҳазратлари эмасми? Худди ўзи-ку! Мен қаерга ке-

либ қолдим? Бу ерда не қилиб турибмен?.. Райҳон!.. Рай... Унинг боши айланиб, кўзлари жимирлади ва ўнгидаги ҳалиги кишиларнинг сиймолари ҳам бир зумда ғойиб бўлди. Ҳаттоки ҳов ўша олисдаги минораю оғочлар ҳам кўринмай қолдилар. Энди кўз олди қоронғилашиб кетди. Шошиб қўйинини тимирскилаб, кичкинагина халтачадан ненидир олиб, дарҳол оғзига солди-да, белбоғига осилган идишдаги сувдан бир-икки хўплам ичди. Сўнг, ғужанак бўлиб қунишиб олди. Бироз вақт ўтиб бутун вужуди титрашга тушди. Маълум фурсатдан сўнг титроғи тиниб, қаддини тиклади, нигоҳида хиёл мамнунлик зоҳир бўлди. Яна ўша лоқайд ва совуққон алпозга кириб, шаҳар дарвозаси томон юрди.

Ҳамроҳлари уни дарвоза олдида кутиб турардилар. Ҳаммалари жам бўлишгач, бу сохта дарвешлар жазава ила зикр тушиб, шаҳарга кирдилар.

— Ё ху, ё Оллоҳ!

Ё ху, ё Оллоҳ!

Ё ху, ё ху!..

Энди бу исмоилий айғоқчиларнинг, таъбир жоиз бўлса, қотилларнинг вужудлари буткул қулоққа ва кўзга айланган эди. Ҳеч нимарсага парво қилмаётгандек туюлсалар-да, аслида, ҳар нени эшитиб, кўриб турардилар. Шаҳарни шу янглиғ кезишлари асносида, улар бошкентдаги таррорлар ила ҳам топишиб олдилар. Бироқ, ўзларининг зиммаларига юклатилган юмушни бирон кимсага сездирмадилар. Ҳар кун бу беш дарвеш шаҳарнинг ҳар тарафига тарқалиб, авом ичра сингиб кетардилар. Сарой атрофини, бозор ва расталарни кезишиб, вазири аъзамнинг юриши тахмин қилинган манзилларни ахтарардилар ҳамда ўша жойлардаги аҳволни, ҳуфия жойларни ўрганиб, хотираларига жо этардилар. Кечалари эса, барчалари йиғилишиб, кўргану билган, эшитганларини ўртага солишар, умумфикрларини жам қилардилар. Хуллас, маккор Ҳасан Саббоҳнинг қасос ўти қанот бўлган “фидойилар” ўз хожалари илқидаги яланғоч шамшир монанд жаҳд ила сермалмоққа қулай фурсатни интизор кутардилар.

3

Ҳижрий 471 (мил.1092) йилнинг ражаб ойи кирди. Куз ўрталаб, пишиқчилик авжига келди.

Хайём бомдод намозини ўқигач, ташқарига чиқди. Бир кун бурун шовуллаб ёққан ёмғир ва тонг таровати боис, олам бағоят чиройли ҳамда тиниқ, ҳаво эса мусаффо ва хушбўй эди. Бу хушбўйликни расадхона ортидаги тоғдан келаётган майин шабода олиб келарди. Бундайн хузурбахшликдан ёқимли таъсирланган шоир оромла энтикиб, бутун вужудини хуш кайфият қамраб олди. Аммо қалбининг бир буржига ғашлик соя ташлаб турарди. Бу ғашлик тунда кўрган тушини эслагач пайдо бўлганди. Орадан шунча йиллар ўтиб, турк-ўғиз сангтарош Маҳмуд тушига кирибди: кенг саҳнли расадхона биттагина хужрадан иборат эмиш. Саҳннинг ҳаммаёғини оппоқ қор қоплаганмиш. Хайём ана ўша қорни босиб, ёлғиз хужранинг эшиги сари борибди. Эшикни очиб қарасаки, хужра ичидаги улкан хумда Маҳмуд ўлтирган экан. Хум ичи тўла кип-қизил қон эмиш. Маҳмуд унга қараб қаҳ-қаҳ отиб кулар ва кўкраги қадар қалқиб турган қонни тинмай шопирармиш... Шоир бомдоддан сўнг шу туш ҳаққи учун ҳам икки ракат намоз ўқиди. Шундан кейин бу мудҳиш туш ваҳми бироз чекингандай бўлди, лекин кўп ўтмай, яна кўз олдига келди. Кейин ўзича бу бор-йўғи бир туш-да, деб ҳам қўйди. Шунда ҳам ором топмади. Янаки, Адам Шайх ила йўлиқувидан сўнг ва руҳониятидаги эврилишлар боис, кўрган тушларига эътибор қиладиган, уларни ўзича таъбирлайдиган бўлиб қолганди. Мантиқий таъбирлари гоҳо истиқболдан башоратли муждалар берарди. Шунинг учун бу кеча кўрган тушини ҳам таъбир этишга уринарди. Ҳар

тугул қонли хужрага қорли сахни босиб ўтиб боргани уни ўйга толдирарди. Кўнгли бир фалокатни сезаётгандек бўлаверарди. Устига-устак вазири аъзамнинг кечаги чорловига биноан, у билан учрашиб қайтганидан кейин, бу тушни кўргани уни батгарроқ хавотирга солмоқда эди. Чунки шоир ила анча вақт ҳамсухбат бўлган кекса вазири аъзам бу гал унинг кўзига ўзгачароқ кўринди. У Хайёмдан айрилмоқни ҳечам истамаётгандек туюлди...

Хайём кириб борганида вазири аъзам катта миз ортида ўйга ботиб ўлтирарди. Олдида бир талай қоғоз. Е бирон нимарса битмоққа ҳозирланарди, ёки давлат ишларига тааллуқли қоғозларни титкилаб, нелар хусусидадир бош қотирарди. У шоирнинг саломидан сўнг ўрнидан кўпиб, унга пешвоз юрди ва қучоқ очиб кўришди. Бу Низом ул Мулкдек машҳур ҳамда қатъиятли вазир учун ноёб ҳол эди.

Ултирдилар.

— Чорлаган экансиз? — деди Хайём унга зимдан синовчан тикилиб.

Вазири аъзамнинг соч-соқоли ва ҳатто қошлари ҳам буткул оқариб кетганди. Бу эса, унинг азали нурли юзига янада нуронийлик бахш этарди.

— Сени кўргим келди-да, болам, — деди вазир бағоят ҳалийм ва таъсирли товушда. — Тунда ёмғир роса қуйдими? — деб қўйди кейин гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлибми, гўё ўзига-ўзи гапираётгандай.

Хайёмнинг меҳри ийди. Бир лаҳза вазири аъзамнинг сафари қарийётганлигини ҳис этгандай бўлдию дарҳол бу мудҳиш фикрни бошидан қувмоққа уринди. Шундай одам-а?!..

— Иккимизни зиндонбанд этганлари ёдингдами? — дея сўради бирдан Низом ул Мулк билинар-билинемас жилмайиб.

— Такаш исёни куними? — деди Хайём ҳайратини яширолмай.

Вазири аъзам тасдиқ ишорасини қилгач, у ҳам “ҳа” деди.

— Ўшанда иккимизни алоҳида хоналарга ҳибс этдилар. Агар иккимизни бир хонада тутганларида бул хиёнатга, албатта, бирон чора топура эдик, шундай эмасми?

Хайём устозининг хотиралар оғушида сузаётганлигини ва бу унга ҳузур бағишлаётганлигини сезиб, хайрихоҳона жилмайди. Унинг сўзларига қўшимча қилиб, деди:

— Сиздайин буюк тафаккур соҳиби ила, албатта, ҳазратим!

Вазир уни кескин рад этди:

— Йўқ! Янглиш айтурсен, ё Умар! Сенинг тафаккуринг ва қувваи ҳофизанг қошида меники ҳечдир.

Хайём суҳбатдошининг гапини бўлмоқликдан сақланиб, бирон сўз демади.

— Сен бағоят тиниқ оинасен, — сўзида давом этди вазири аъзам. — Мен унда ўз сувратимни кўрурмен. Илло, оина ўзида оламини акс эттирар экан, оинанинг олам, яъни, акс этувчи сари бормоғи жоиз эмас, билакс, акс этувчи оина сари борур. Мен эса сенда ўзимни кўрдим ва сен томон бордим.

— Устоз муболага этурлар, — деди хижолатга тушган Хайём.

— Асло! — Вазири аъзам шоирга меҳрли боқаркан, надоматли оҳангда деди: — Мен эса хато қилдим. Оламини мукамал кўрмоқчи бўлдим, мукамал давлат барпо этмоққа уриндим. Вале, одамнинг номукамал эканлигини унутдим. Барча саъй-ҳаракатларим биргина зидди тадбир ва пича хиёнат боис, парокандаликка юз тутди... Мен ёш султони-мизга улкан умидлар ила назар қилгандим ва бу умидлар ижроси йўлидаги ўз тадбиру режаларимга қаттиқ ишонардим. Бироқ, бундайин туйқус эврилишларни кутмаган эдим!..-Низом ул Мулкнинг қадди тобора букилиб борарди.

— Ҳазратим!.. — деди шоир унга далда беришга уриниб.

Лекин вазири аъзамнинг аҳволида ўзгариш бўлмади.

— Исфаҳон парокандаликка юз тутмоқда. Султоннинг айна кунлардаги ҳолидан бохабар бўлган ғанимлар фурсатдан наъф топмоқдалар. Авомнинг кўзларида умид учкунлари сўнмоқда. -Вазири аъзам жим қолди.

Хайём ҳам унинг дилига озор етказмоғидан ҳайиқиб, индамай ўлтираверди. Анчадан сўнг кекса вазир яна тилга кириб, унга боқди.

— Эртага шаҳар айланмоқчимен. Юртдан кўтарилаётган файз ва барокотни қайтармоқ, авом кўзларига яна умид учкунларини жойламоқ ниятида шундай қилмоқчимен. Элнинг адолатпеша ва авомпеша бўлган салжуқийлар қудратига бўлган аввалги ишончини тикламоққа уриниб, уларнинг орзу нолаларига қулоқ тутмоқчимен...

Вазири аъзам Хайём ила жуда ғамгин хўшлашди. Уни бу кеча кўрган туши каби валинеъматининг аҳволи ҳам хавотирга солмоқда эди. Ё Оллоҳ, дея ўйларди у, наҳотки, шундайин улугвор салтанатдан путур кетган бўлса?!..

Субҳи содиқ сайридан қайтаркан, шоир расадхона дарвозаси олдида Марям ила тўқнаш келди. Аёл ожиз бир овозда салом берди. Унинг кўзлари қизарган, қароқлари сўлғин эди. Йиғлагани шундоққина сезилиб турарди.

— Нечуксен, Биби? — дея сўради Хайём меҳрибон оҳангда.

— Қуллуқ, устоз! — Марям нигоҳини ердан узмасди ва овозида аразланиш яққол балқиб турарди.

Шоир унинг арази боисини биларди: қачонлардан бери Марямдан узилиб, ўзини олиб қочадиган бўлиб қолганди. Не қилсин, кўнгил-да. Унинг юрагидаги эврилишларни бу аёл қаёқдана билсин. Ундан ҳеч ёмонлик кўрмади ва унга ҳам ёмонликни раво билмайди. Фақат бағрида унга бўлган аввалгидек талпиниш энди йўқ.

Марям мудом гўзал эди. Бироқ бурунги дуркунлиги йўқолиб, чеҳрасида улғайиш пайдо бўлганди.

Хайём не дейишини билмай, сўзсиз қолди.

— Отамнинг мозорини зиёрат қилдим, — деди Марям шоирни ноқулайликдан қутқариб. — Падаримнинг хокидан ҳам Ватаннинг бўйи келади. Тўйиб-тўйиб ҳидладим...

— Ва, тўйиб-тўйиб йиғладинг, — дея қўшиб қўйди Хайём.

Марям ерга қараб, йиғлагандай бош силкиди.

— Ўзингни қийнамагин-да, Биби!.. Ёлғиз эмассен, ахир мен бор...

— Йўқ, сиз бизни аллақачон тарк этгансиз, устоз! — Марям кўзларида ёш ила шоирга илтижоли боқди.

Шоир эса тақиб кўзларини яширди.

— Ана шундоқ!.. — дея афсус ила оғир хўрсинган Марям ўз ошёнаси томон кетди.

Дилхиралик бир келса, басма-бас келади-я, деган фикр ўтди Хайёмнинг хаёлидан. Не кун бўладир ўзи бу кун, ё Раббим?!

У нонуштадан сўнг бозорга тушмоқни ихтиёр этди. Азали бозорни хуш кўрмаса-да, янги китобларни сотиб олмоқ, шул баҳона кўнглидаги хижилликни унутмоқ ниятида шундай қилмоқчи бўлди. Ахир, Исфаҳон айна замонда қарийб дунёнинг пойтахтига айланиб қолган эди. Шундай бўлгач, унинг бозорларида турфа элларнинг тафаккур маҳсуллари бўлмиш турфа нодир китоблар учрамоғи оддий ҳол. Хайём кўп бор бунга гувоҳ бўлган. Бу кун ҳам китоб расталарини бир айланса, ажабмас, янги китобларга рўбарў келса. Айниқса, туркий олимларнинг олам, замин ва коинотнинг тузилиши ҳақидаги китобларини кўрмоқни анчадан буён орзулайди. Улар ҳақида кўп бор эшитган. Эҳтимол, шу бугун ўша нодир рисоаларни топмоққа мушарраф бўлар. Балки серкалом Шокир Талхга рўбарў келиб, бироз кўнгли ёзилар... У на Риндоний, на Исфазарийга ҳам бир сўз демай, ёлғиз ўзи шаҳарга йўл олди.

Энди шоирни шахри азим Исфаҳонда қарийб ҳамма танирди. Шунинг учун шаҳар ичра бораётган Хайёмнинг йўли унмасди: баъзилар саломлашибгина ўтиб кетсалар, бошқалар у ила астойдил кўришмоқ ва, ҳатто, қучоқлашмоқ ниятида беихтиёр йўлини тўсиб олардилар. Гоҳо гапга ҳам тутиб қолардилар. Аслида ҳам умрининг ўн саккиз йилини бошкентда ўтказган шоир бу ерда кўплаб дўстлар, мухлислар орттирган эди. Аҳли Исфаҳон уни бағоят қадрларди, севарди. Буни билганлиги боис Хайём ўзини ўша эҳтирому ҳурматга лойиқ тутмоқликка саъй этарди.

Мудом оҳиста одимлар ила бораркан, кулоқларига кетма-кет шундайин сўзлар эшитиларди:

- Ассалому алайкум, ҳазрат!
- Омонмисиз, ё шоири замон?
- Юлдузлар шоҳининг суҳбатига муштоқмиз!
- Кулбамизга қадам ранжида қилсинлар!..

У мазкур мулозаматларнинг барчасига муносиб жавоб қилмоққа уринарди ва бу анчайин мушкул юмуш эдики, дангалу ҳур феълли шоирни тез толиқтирарди. Шунданми, қадамини тезлатди ва тезроқ катта бозорга кириб олмоқчи бўлди. Чунки олағовур бозорда барча ўзи ила овора бўлади ва у ортиқча эътибордан қутилади.

Китобдорлар растаси бозорнинг нариги четида эди, унганча бозор ичра хийлагина юрмоққа тўғри келади. Майли-да, озгина айланиб, сўнг қайтади. Шокир Талхн ҳам қайтишда кўриб ўтмоқни ният қилди.

Бозор чиндан ҳам шовқин-сурон оғушида эди. Ҳамма ўз молини мақтайди. Ана, бир қоп-қора ажнабий маймун ўйнатмоқда. Дарвоқе, мардикорлар, саққо¹лар ҳам шу ерда турардилар, чоғи? Маймунни кўриб, Микоилни, унинг Полвонини эслади. Риндоний икковини илк бор шу ерда учратган эди. Энди эса содиқ надими Микоил бу фоний дунёни тарк этган. Микоилни ва Лайлини эслаб, унинг юраги сиқилди-да, бу ерни тезроқ тарк этмоққа ошиқди. Турфа матофурушлар растасидан ўтиб, мева-чева растасидан чиқди. Ана, қаторасига ҳурмофурушлар турибдилар. Ва, улар ҳам тинмай харидор чорлайдилар.

— Хурмодан олинг, бағоят ширага тўлганидан бу, — деди рўбарўсидаги афтидан ўғизга ўхшаган ҳурмофурушлардан бири.

Шу аснода ёғоч растанинг бир четида эзилиб ётган қип-қизил ҳурмога кўзи тушди. Қонга ўхшайди-я, деган гап ўтди ўйидан. Қон!.. Дарвоқе... Кечкурунги тушини эслади. Шу он соғидан кўз четига бир таниш чехра “лип” этиб урилди ва у кескин ўша ёққа бурилди. Ҳалиги таниш чехра ҳам у билан баббаробар терс ўгирилиб, нари кета бошлади. У қандайдир дарвеш эди. Ким бўлди у? Юзи ниҳоятда таниш. Ахир!.. Ҳа-ҳа, бу, ахир, Маҳмуд-ку. У бу ерда нима қилиб юрибди ва нега ундан ўзини олиб қочади? Балки танимагандир, дея ўзини овутмоқчи бўлди шоир. Балки...

Бозорнинг катта дарвозаси томонда жарчининг жарангдор овози эшитилди:

— Вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазратларига йўл беринг!.. — Бу овоз басма-бас бир маромда такрорланарди.

Хайём ўша томонга бўйлаганча қолди...

Маҳмуд Хайёмни таниди ва ўзини танитмаслик учун кескин ўтрилиб, икки дарвеш ҳамроҳи ила оломон ичига сингиб кетди. Лекин унинг на хиралашган хотирасида, на ҳис-туйғулардан мосуво бўлган қалбида бирон бир соғинч ёхуд изтироб сезилмади. Унинг боши биргина ўй ила банд эди. Яъни, у вазири аъзамни кутарди. Ҳа, исмоилийлар бугун соҳиби девоннинг шаҳарга чиқмоғидан, авом ҳолидан хабардор

¹Саққо — мешкобчи

бўлмоқликни ихтиёр этганлигидан воқиф эдилар. Шул боис ҳам қасос учун қулай фурсатни бой бермаслик тадбирини тузган эдилар. Бу тадбирни ихро этувчиларнинг бошида Маҳмуд-Калтакесак турарди.

— Вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазрати олийларига йўл беринг! — От устида ўлтирган жарчи тинмай ҳайқирар ва бозор ичидаги халойиқ унинг амрига ҳамоҳанг тарзда икки томон сурилиб, икки чети жонли девор бўлган йўлни вужудга келтирарди. Жарчининг ортидан яроғли соқчилар келардилар. Қўриқчи сарбозларнинг бир қисми ярим яланғоч ҳабаш қуллар кўтарган тахтиравоннинг икки ёнидан ҳам жой олгандилар. Усти соябонли тахтиравонда кекса вазири аъзам ўлтирарди ва ҳар нечук сезгир нигоҳ унинг бағоят маҳзун қиёфада бораётганлигини пайқаш мумкин эди.

Хайём вазири аъзамга айна пайтда кўриниб, ноқулай аҳволда қолмаслик учун ўзини четга олиб, оломон ичра сингди. Бироқ юраги нотинч урар, тушуниксиз бир мудҳиш хавотир вужудини қамраб, титроққа сола бошлаганди.

— Вазири аъзам жанобларига йўл беринг!..

Халойиқ энди тахтиравон узра бораётган вазири аъзамга эътибор қила бошлаганди. Филҳақиқат, донишманд вазир ҳозир ўз муддаосига эришиб, турли миш-мишлар оғушида кучсизланиб бораётган бошкентшаҳри азим Исфаҳон аҳлининг салжуқийларга бўлган ишончи тикланаётганлигини уларнинг нигоҳларида кўрмоқда эди. Халқ қудратли давлат идора усулининг асосчиси, турфа илмлар соҳиби бўлмиш улуг вазирга умид ва ҳурмат ила боқиб турарди. Одамлар тилидан кетма-кет:

— Хайрият, ҳали бардам эканлар!..

— Осойишталигимиз омонат дегувчиларга ҳайф!..

— Салжуқлар пири ҳали омон!..

— Исфаҳон ҳали омон тургай!.. -каби умидбахш сўзлар учарди.

Уч дарвеш бир-бирларига пинҳона қулоқ тутишиб, висир-висир ила неларнидир маслаҳатлашишди ва учови уч ёққа айрилишди. Бири вазири аъзамга очилган йўл четида тизилган оломоннинг аввалги қаторига ўтиб, нечукдир қаддини фоз тутиб олди. Иккинчиси эса ундан икки қадамча орқароқда бетартиб гимирлаётган одамлар орасида гўё ердан нимарсанидир олмоқчи бўлгандай энгашди. Маҳмуд бўлса ундан ҳам уч-тўрт қадам орқароққа ўтиб кетди.

Вазири аъзам ўлтирган тахтиравон саф аввалида турган дарвешнинг рўбарўсига келиб қолганди. Бир замон оломон ичра “Оллоху акбар! Е Али!” деган ҳайқирӣқ эшитилди. Ҳали одамлар не бўлганлигини англаб улгурмай, Маҳмуднинг гавдаси халойиқ боши узра кўринди. У бир сакраб энгашиб турган дарвешнинг устига чиқди, ундан эса олдинги сафдаги дарвешнинг елкасига оёқ қўйди. Кўз очиб юмгунча вақт ўтмай Маҳмуд қуллар елкасидаги тахтиравон устида-вазири аъзамнинг рўбарўсида пайдо бўлди. Кекса вазир ҳеч бир ортиқча ҳаракат қилмай, Маҳмуд-Калтакесакнинг кўзига хотиржам боқиб турарди. Маҳмуд бағоят тезликда қўнидан Ҳасан Саббоҳ берган ҳилол менгиз ханжарни чиқарди-да, вазири аъзамнинг кўксига урди ва шўрлик чолнинг оҳ уришига қарамай, ханжарни бир неча бор бураб юборди. Бу пайт, Маҳмуднинг белига ҳам ёнбошдаги соқчилардан бирининг узун найзаси санчилди ва у қаттиқ инграниб, ортига кулади. Ана шундан сўнг соқчилар уни тепкилаб, танини найза-ю шамширлари ила илма-тешик қилиб ташладилар. Ҳаммаёқ кип-қизил қон бўлди.

Бўрондай гувиллаётган халқ ичра қолган Хайём тезроқ вазири аъзамнинг ёнига ўтмоққа интилди. Аллақачон ерга қўйилган тахтиравонда боши бир томонга қийшайиб, кўзлари юмилган қўйи ўлтирган буюк вазир гўё пинакка кетгандай туюларди.

Маҳмуднинг жасади эса оёқлар остида қолди. Қон тегмаган бир кўзи очик бўлиб, унда мамнунлик акс этиб турарди. У бу аянчли дунёдан

кетаётганлигидан мамнунмиди ёки хаёлидаги беҳиштга етмоқ умидидан хушнудмиди-номаълум...

Хайём вазири аъзамнинг билагидан тутди...

Тўққизинчи боб

1

Вазири аъзамнинг қазоси бутун мамлакатни ларзага солди. Низом ул Мулк раиятнинг меҳрини ва ишончини қозониб улгурган эди. Шул боис ҳам бутун халқ-хунарманду савдогар, олиму шоир, соҳибқору мардикор ҳамма-ҳаммаси вазири аъзам учун аза тутди. Бошкент мотам оғушида қолди. Бу жудоликдан қаттиқ мутаассир бўлган султоннинг ўзи эл ичра кам кўринса-да, вазири аъзам ҳурмати ҳар куни жонлиқлар сўйдириб, худойилар бермоқликни амр этди. Бундан Исфаҳонда у қадар ҳам кўп бўлмаган бева-бечоралар, гадо ва камбағалларнинг куни туғди-тишлари эт, ичаклари мой кўрди. Аммо, тахт ворисининг тарафдорлари эса бу улуг мусибатдан ҳам бир манфаат топмоқ илинжида ҳаракатга тушиб қолдилар.

Аввало, Низом ул Мулкнинг вафотига ҳали ўн кун бўлмаёқ, малика Туркон Хотуннинг зўри ила унинг вазири Тоғ ал Мулк вазири аъзам этиб тайинланди. Бу фармони олийни султон не хаёлда тасдиқлаганлигини биров тушунолмади. Бироқ, аҳли расо кишилар, жумладан, Хайём ҳам, бу маликанинг навбатдаги мудҳиш қадами эканлигини фаҳмлаб турардилар. Энди қудратли салжуқлар салтанатининг тақдири ҳал этилганлиги ва чиндан ҳам унинг аввалги улугворлигига путур етганлиги маълум эди. Энди тахт вориси бўлмиш шаҳзода Маҳмуд, аниқроғи, унинг волидаси Туркон Хотун ҳал қилувчи қадамини қўйса, бас, хуршиди оламнинг ғарбдан чиқмоқлиги аниқ.

Ҳали донишманд Низом ул Мулк тириклигида, шаҳзода Маҳмуд тожу тахт вориси дея овоза қилинганидаёқ султоннинг салжуқий хотини Зубайда Хотун ва унинг ўғли Беркёруқ ҳамда канизақдан туғилган Муҳаммад ила Санжар ҳам жазавага тушиб қолган эдилар. Бунинг устига, шаҳзодаларнинг ёшлари қарийб бир хил эдики, айни шу нимарса ҳам Маҳмуддан ўзга султонзодаларнинг орини кўзгарди. Шунинг учун ҳам маликалар ва шаҳзодалар гоҳо ошқора, кўпинча эса, пинҳона ўзаро кураш бошладилар. Буни сезган кишилар шунча йиллар мобайнида буюк мамлакатни вазири аъзам Низом ул Мулкнинг ақлу фаросати, беқийёс тафаккури омонда сақлаб келганлигига амин бўлардилар. Ҳатто султон Маликшоҳга дилдан ихлос қўйган Хайём ҳам мазкур ҳақиқатни тушуниб етгач, ҳайратдан ёқа тутди. Сиёсату давлат юритиш юмушларининг мақтовларга лойиқ билимдони бўлган жаннатмакон вазири аъзамнинг ҳукмдорларнинг хотинлари ҳақида айтган, битган гаплари ҳам бағоят адолатли чиқди ва унинг ихтиёрсиз тарзда қилган башоратлари Исфаҳоннинг ҳозирги кунларидан хабар берган эди. Шоир айрилиқ изтиробига ботган қалби ила бу нимарсани ҳам ҳис қилиб турарди. Фақат у тожу тахт, бойлик илинжида на падарини ва на туғишган оғанисини аямайдиган, уларни бўғизлаб ташламоққа ҳозир шаҳзодаларнинг тутумларини, муддаоларини тушунолмасди. Тушунишни истагани сари бутун борлигини даҳшату нафрат қамраб оларди.

Барча шаҳзодалар ва уларнинг оналари султон Маликшоҳ ҳузурига ҳамда унинг кўнглига йўл излардилар. Фурсат ганимат эди, чунки султон меросхўр номини ошқор қилган ва ўшал шаҳзоданинг тахтни эгалламоғига фақатгина Маликшоҳнинг ўзи халақит берарди. Демак, имкон борида султоннинг фикрини ўзгартирмоқ учун саъй этмоқ лозим. Чунки, ҳадемай кеч бўлади. Ана унда султонзодалар аро қирғин-барот бошланур ва уларнинг кўплари жон қайғусида ҳар тарафга тирқирагай-

лар. Лекин, ҳозирча Туркон Хотундан ўзга маликаларнинг ёхуд шаҳзодаларнинг биронтаси султон томон йўл тополмасдилар. Туркон Хотун эса ҳал қилувчи одимни кўймоққа, тўғрироғи, сўнгги зарбани бермоққа шайланарди, чоғи, чунки у султон атрофида кўп парвона бўлмоқда эди.

Бу кун Исфаҳон осмони ҳам, аҳли Исфаҳоннинг диллари ҳам рутубатли эди. Бу худдики кўкламнинг чароғон куюшини туйқус булут қоплаган мисоли эди...

2

Вазири аъзамнинг вафот этганига роппа-роса бир ой бўлган куни Хайёмни туйқусдан Маликшоҳ ўз хузурига чорлаб қолди. Буюк қалб ва мурувват соҳиби бўлмиш Низом ул Мулкнинг бевақт мудҳиш қазосидан сўнг нечукдир хувиллаб қолганди. Расадхонадаги сокин, бироқ бир қадар зимистонлик оғушига тушган ҳаёт шу зайл давом этаётган айна дамда султон ҳазратларининг Умар Хайёмни йўқлаб қолмоғи расадхона аҳлини хавотирга солгандан ҳам кўра мўлроқ умидлантирарди. Аммо шоир қалбининг бир четида унинг ўзигагина аён бўлган шубҳаю ҳадик ўйларига соя ташлаб турарди. У кўнглидаги бу хавотирни дўсту ёрларига сездирмасликка уринди, шундоқ ҳам эртанги кунга бўлган ишончини тобора йўқотиб бораётган қисматдошларини аяди.

Хайём кун чошгоҳга етганда султон саройи сари йўл олди. Унинг феълида азалдан мавжуд бўлган хиёл бадгумонлик ҳозир фикру ўйларига хуруж қилиб бораётган эса-да, кейинги йиллар мобайнида руҳиятида қарор топган сокинлик ҳамма-ҳаммасида Оллоҳга таваккул қилмоқликка ундарди. Қадамларини оҳиста босар, шуурида эса саройга ёвуқлашиб боргани сари, нажот менга ёхуд аҳли расадхонаю илму ирфонга эмас, аввало, султон ҳазратларига лозимдир балки, деган ўй тобора ёлқинланаверарди. Унинг бедор қалби ҳукмдорнинг оғир аҳволини, айна кунлардаги кечмишини жуда яхши ҳис қилмоқда эди...

Султон шоирни ўз боғида қарши олди. У бағоят енгил ва одми кийинганди. Бошида така, эғнида юпқа гуллик чакмон, аммо, оёғидаги этикгина шоҳона эди. Шоирни, энг аввало, мана шу ҳол, яъни, фасли хазоннинг сарғимтир ожиз офтоби борлиқни илитолмай қолган, туну саҳарларда танни жунжиктиргувчи изғиринлар эса бошлаган бир пайтда, олампаноҳнинг бу қадар енгил кийиниб олгани ҳайрон қолдирди. Бироқ султон мутлақо совуқни сезмаётгандай қаддини тик ва мардона тутиб турарди. У боғнинг либосларини ечмоққа ошиқаётган маҳзун оғочларига тикилганча хаёл оғушида ғарқ эди. Вале, ушбу дамда боғни боғ дегулик ангори йўқ эди. Аввали куз ўз юмушини бажарган бўлса, қолаверса, бу ошёнда меҳрибон ва завқли бир назарнинг файзи сезилмасди. Яқинларда ҳам қийғос очилиб турган гулларнинг қуруқ шохларигина қолган, мевали ва мевасиз оғочлар эса ҳалиги аҳволда эди. Боғда на бирон-бир чечакнинг ранг-туси кўринмас, на бирон бир сайрагувчи қушнинг товуши эшитилмасди. Ҳозир чор атроф, яъники, гулзору боғнинг кўриниши султоннинг аҳвол руҳиясига, дил кечинмаларига уйқаш эди. Ҳаттоки бир замонлар Хайём султон ила ширин суҳбатлар қуриб, назмий лутфлардан завқланган шийпон ҳам буткул забун кўринар, унинг теграсидаги гуллардан-да, нишона йўқ ва томидан ипақдай жилдираб оқиб тургувчи сувлар ҳам кўзга ташланмасди. Коризлардан келгувчи тип-тиниқ сувлар оқиб турганида ҳам бу масканга ҳозир олдингидай файз бағишламаслиги аён эди. Чунки, бир томони кун совуқ бўлганидан сувнинг муздек таровати кишига хуш ёқмаса, яна бир ёғи ҳар иккисининг ҳам, айниқса, султон Маликшоҳнинг бунга эҳтиёжи йўқ эди...

Ҳозир бутун олам забун, боғ забун, ўйлар маҳзун, кўнгиллар изти-робли, хотиралар азобли эди.

Султон Хайёмнинг келганлиги ҳақидаги хабарни мулозимдан эшитганидан сўнгра ҳам тақи беихтиёр ўйга чўмган эди. Шоирнинг саломини эшитгач, хаёлларидан айро тушди ва содиқ надимига ўгрилиб, унга пешвоз юрди.

— Омонда бормисиз, ё юлдузлар ошиғи?! — деди султон ва негадир ҳозир илк бора Хайём ила қучоқлашиб кўришди.

Ё алҳазар! Султон анча қариган ва бу ёвқур туркий тождорнинг юзида бурунги шиддат ҳамда анча-мунча кишининг иродасини синдиргувчи сирли улуғворлик кўринмасди. Мана, ўша хотунлар макрининг улуғ донишманд вазири аъзам неча бор огоҳ этган мудҳиш оқибати, дея ўйларди Хайём султонга дил-дилидан ачиниб.

— Бир замонлар чаманзор бўлган бу макон кўп файзсиз кўринадур, шоир. Маъқули, менинг сайисхонаму ажойибхонамни томоша қила қолайлик, — деди султон ва ўша ёққа бошлади.

Лекин Хайём ҳукмдорнинг муддаоси не эканлигини англаёлмасди. Шундай бўлса-да, сўзсиз итоат ила султонга эргашди.

— Чорловимнинг боисини тушунолмайд ҳайронсиз, биламен, — деди султон бораркан. — Аммо, мен ҳам оддий банда эканлигимни ва гоҳо кимларнидир соғинмоғим мумкинлигини унутмағйсиз. — У тўхтаб, шоирга юзланди. — Ҳа, Абул Фатҳ Умар, мен сизни ва сизнинг суҳбатингизни соғиндим. — Султон яна йўлга юзланди.

— Қуллуқ, олампаноҳ, — деди Хайём ҳукмдорнинг ортидан бўлса-да, хиёл таъзим қилиб. — Сизнинг бу қутлуғ сўзларингиз менинг забун бошимни арш қадар юксалтирди.

Сайисхона дарвозасидан киришлари ҳамоно мирохур¹ султонга таъзим ила пешвоз чиқди. Аммо, димоғи сўлгин бир кўйда бўлган ҳукмдор бу мулозаматга эътибор ҳам, майл ҳам билдирмади-да, ўзининг суюкли отлари томон юрди.

Бу жойда киши кўп эди. Бири отларни ювган, бири емиш берган, бошқаси эса хос кўраларда отларнинг машқи ила банд. Отхонанинг бостирмасида бўлса бир неча синчилар бир-биридан гўзал арғумоқларни кўздан кечирадилар. Хуллас, барча хизматчилар ўз юмушлари ила банд.

Султон тўппа-тўғри бостирма томон юрди. У ерда бўйдор, ёллари ўсиқ оппоқ икки от турарди. Уларнинг адл қомати, ердан кўпчиётган янглиғ кўриниши ёз осмонида яхлит-яхлит бўлиб, турфа хил шакллар пайдо қилиб сузиб юрган улкан булутларни ёдга солади. Султон ўшал булут менгиз отлар ёнига борди. Одми ва енгил кийинганлиги ҳамда ўзгага ноаён бўлган зил-замбил кечмишлар туфайли ҳалигина жуссаси кичрайиб қолгандай туюлган султон энди бирданига ўсиб кетди, қомати алпларга қиёс қилгулик даражада улканлашди. От азал-азалдан эр кишининг, айниқса, тождорларнинг шавкати ҳисобланганки, у тагин ҳар эрга улуғворлик ҳам бахш этади. Бу олам не-не шоҳлару соҳиби давлатларни кўрмаган ва улар орасида шундайлари ҳам бўлганки, отга бўлган муҳаббатлари қошида ўзга кўнгил майллари ҳеч эди.

Султон бармоқлари ила от ёлини тараркан, беихтиёр пичирлади:

— Ҳа, жонивор, мени соғиндингму? Улуғ юришларни, биёбонда елдек учишларни кўрсатдингму?.. — Сўнг бир пас жим қолиб, юзини от юзига босди. — Мен ҳам ул ёвқур дамларни соғиндим, биродар!. — Унинг кўзлари мунглиғ-мунглиғ бўлиб кетди. Негадир ушбу дам от ҳам бағоят ғамгин боқмоқда эди. Ҳукмдор соғ илки ила отни қучоқлаб, юзини юзига босиб анча турди ва сўнг Хайёмга ўгрилди.

— Бир гап айтсам инонурмисиз, шоир? — дедию ҳамроҳининг хижолатли нигоҳига боқиб, жавобни ҳам кутмай, тилида туйқус пайдо бўлган

¹Мирохур — отбоқарлар бошлиғи

турк-ўғиз лаҳжасида давом этди. — Менинг энг бахтиёр онларим от устида кечган кунларимда қолмиш!.. — Ҳа, у ҳукмдор, бўлиб ҳамки, қудратли ҳукмдор эди. Бироқ, унинг томирларида ёвкур ва ҳур паҳлавонларнинг қони оқардики, мана бу саройлару кўрғонли шаҳарлар унинг эркак ташна қалбига торлик қиларди. Фақат унинг ўзи буни тўла англай олмасди.

— Олампаноҳ Оллоҳнинг бу гўзал маҳлуқига бағоят муҳаббат қўймишлар, шул боис... — Хайём айна пайт учун муносиб сўз тополмасди.

Маликшоҳ шоирнинг сўзини гўё эшитмагандай, сўзсиз бурилиб, отлардан йироқлашди. Йироқлашаркан, қадам босгани сари жуссаси яна кичрайиб бораверди. Энди у турфа жониворлар сақлангувчи ажойибхонаси томон йўл тутганди.

Бу ерда хизматкорлар озчилик эдилар. Ажойибхонанинг тош ётқизилган узун йўлагининг ҳар икки тарафига катта-кичик қафаслар қурилганди. Уларда ҳар турли даррандаю паррандалар сақланарди ва бу жониворларнинг қоришиқ овозлари паст-баланд бўлиб оламни тутганди. Ана йўлакнинг ўнг томонидаги қафасларда макон топган бўри, шоқол, қоплон, йўлбарс, тулки, шер ва яна ўзга маҳлуқлар кетма-кет ириллайдилар, хириллайдилар. Сўл ёқдаги қафаслар эса ихчамроқ бўлиб, икки қаватли эди. Уларда турли паррандалар-сайроқию сайрамайдиган қушлар сақланарди. Қушлар орасида тўтидан тортиб кумригача, кўзлари чақчайган бойўғлидан тортиб лочингача бор эди. Дарвоқе, лочинлар!.. Султон уларни бағоят севарди ва у ҳар сафар бу ёвкур соҳиби қанотларга боқаркан, ўзида ҳам мислсиз куч-қудратни ҳис этарди. Ахир, улар қушларнинг шоҳи эмасми? Бу эса башар ҳукмдори. Бу уйқашлик бежиз эмаски, лочинлардаги улуғворлик, ғурур ва шиддат султонларга ярашиқли эди. Лочинлардан бири-энг улкани қафас ичидаги қўноқда бошини тик тутганча тек қотган. У султонни танидимми ёхуд рўбарўсида турган инсон ҳам ҳукмдор эканлигини билганиданми, думалоқ кўзларини унга қадади. Султон ҳам тизгинсиз ички бир хоҳиш ила лочинга тикилди. Қаттиқ тикилди. Шу қадар тикилдими, унинг кўз олдида қушнинг яхлитлашган бир жуфт кўзи қолди. Во дариг! Йўқ, энди у улуғликка тимсол бўлмиш бу қушдан куч олмади, аксинча, елкалари баттар осилиб, жисми буткул шалвираб қолди ва лочиннинг ўткир нигоҳига ортиқ дош беролмай, кўзларини яширди. Ичдан хўрлиги келди ва совуқ қотганидан тани титраётганини сезди. Яхшики, нарироқда илқида қалин тўн тутганча турган, Хайём шу маҳалгача сезмаган мулозим, султоннинг аҳволини пайқаб, унга яқинлашди. Ҳукмдор сўзсиз итоаткорлик ила қайрилиб, мулозим ҳозирлаган либосни кийди ва ҳатто унга бир муддат бурканиб ҳам олди.

— Тождорлик сенга ярашур, ё соҳиби қанотлар султони! — деди Маликшоҳ ва Хайёмга ўтрилиб, аянчли жилмайди. — Тўғри эмасми, эй назм султони?

Хайём ҳозир ҳар не сўз ўринсиз эканлигини тушунди ва султоннинг алпозига боқаркан, буюк салжуқийлар ҳукмронлиги ҳам интиҳо топаётганлигини фаҳмлади. Чунки, султон Маликшоҳнинг забун аҳволи шунга ишорат эди. Бу шоирни ҳам бағоят мутаассир этди ва унинг бўғзига нимарсадир тиқилгандай бўлиб, энтикиб кетди. Бағрида бир улуғ наъра жунбушга келди. Қачонлардан бери сокинлик касб этган вужудида иккига айрилиш пайдо бўлиб, ичидан яна бир Хайём сидрилиб чиқа бошлади. Аммо у буни истамасди, ўзидаги кўп саъйлар ила топган буюк ҳаловатни бой бермоқликка ихтиёрсиз эди. Унинг бўғзидаги отилмоққа ҳозир наърага ва иккинчи Хайёмнинг зоҳир бўлмоғига эса илму маърифат улуғ вазири аъзам вафоти туфайли кўп азиятларга рўбарў келаётганлигини, энди бутун аҳли зиёнинг ҳомийси, паноҳи бўлмиш султон

Маликшоҳнинг инқироzi эса, фузалою шуаронинг буткул ҳалокати муқаррарлигини исбот этаётганлигини англаб етганлиги боис эди. Бу чин маънода ҳалокат эди ва оқибат шоир бағрида улуг наърага сингган исён бино бўлганди. Бироқ, у ҳар не оғир бўлмасин шайтонга хай бериб, аламини ичига ютди ва султонга далда бермоққа уринди.

— Мен бу жониворларни бир умр жам этдим. Оллоҳнинг ҳур маҳлуқларини тутиб, бандиликка маҳкум этдим, — дерди султон олдга қараб юраркан. — Мен бу маҳкумликдан қувондим, уни ўзимга эрмак қилдим! Энди эса... — У нечукдир сўздан тўхтади.

Одам табиати азалдан шундай. Бир тушкунлик чоҳига рўбарў келди-ми, тамом, ўзини ўнглаб олмоғи мушкул. Бу ҳам бўлса балки шайтони лаъиннинг найранги чиқар. Султон ҳам ўшал чоҳ оғзида бир оёғи муаллақ, бир ёғи эса титраган ҳолда қолган эди. Бир замонлар, ҳатто кеча яқинда ҳам унга завқу шавқ, билакларига куч, юрагига мадор бахш этган манови турфа жониворлар энди ўз қисматлари боис унинг бағрини эзиб, жонини ўртай бошлаганди.

Султон тагин олдга юрди. Анчагача бирон сўз демади. Сўнг тўхтади ва Хайём сари ўгрилди.

— Шеър айтинг, шоир, ўтинамен, — деди бағоят мулойим овозда.

Хайём чиндан-да шеър хаёли ила бандмиди ёхуд бул рубоийни аввал битиб, ҳозир шуурида айланаётганмиди, султонни узоқ куттирмай, дарҳол унинг ўтинчини ижобат этмоққа тушди:

*Жаҳон ишин алвон-алвон кўрамен,
Оламни тез ўтар бир он кўрамен.
Худо ҳаққи, қайга назар ташламай,
Шунда бахтсизлигим аён кўрамен.*

Султон олис-олисларга тикилиб тураркан, шеърнинг охирги икки бандини пичирлаб такрорлади:

— “Худо ҳаққи, қайга назар ташламай, шунда бахтсизлигим аён кўрамен”! Валий сиз, шоир, валийсиз! Баайни топиб айтдингиз!.. — деди ва яна йўлида давом этди.

Ана, ёнма-ён икки қафасда икки баҳайбат шер турибди. Маликшоҳ уларга яқин келди ва қаттиқ тикиларкан, Хайёмдан сўради:

— Буларни танидингизму, шоир?

Хайём шошиб Султонга бақамти келаркан, деди:

— Афу этгайсиз, олампаноҳ, танимадим.

— Сўнгги шикори кабирни эсланг. — Султон бироз сукутда турди. — Булар ўша онасиз қолган икки шерваччалардур.

— Ҳа-ҳа, эсладим, олампаноҳ! Ё Оллоҳ! Улар шу қадар улғайдиларму? — деб юборди Хайём ҳайратини яширолмай.

— Ҳа, улар улғайдилар, — деди султон мудом ўйчан ва тили яна турк-ўғиз лаҳжасига кўчаверди. — Онаси эса болалари учун ўзини қурбон қилди. Бу даррандалар шоҳи бўлмиш шер модасининг тутими. У манов шерваччалар учун ўз жонидан кечди. Одамийзот онаси эса ўз фарзандининг омонлиги йўлида мени қурбон этмоқчи. — Султон бу гапларни гўё ўзига-ўзи айтаётгандек сўзларди.

Хайём аввалига унинг бу гапларидан лол қолди. Тушунмади. Сўнг султоннинг бу кунги аҳволини ўйлаб, гап не хусусда бораётганлигини тушунгандек бўлди. Асли унинг хавфи ҳам шундан эди.

Султон етовида ортга қайтдилар. Ҳукмдор энди ўктам бир овозда сўзламоққа киришди:

— Одам ўзидан ортиқ яшолмас экан, ё Абул Фатҳ Умар, яшолмас экан. Қанча куйиб- ёнмасин ёзуқ ҳақ ва у ўзгармасдир. Бу ҳукм шоҳу гадога баробар эканлигини англадим, ё дўст! Оллоҳ таборака таоло шу

қадар раҳим ва шафқат соҳиби эканки, у ҳар банда бошига келгувчи балони, қазоси сабабини унинг ўзига аввалдан аён қилиб кўюр экан. Аммо ғофил одамийзот буни ҳамиша ҳам англайвермас экан. Билакс, минг бир ишоратга қарамай, ўша бало ёғдиргувчи кимарса ёхуд нимарсага меҳр қўйиб, унга интилиб яшайвераркан... — Султон бир пас ўйчан борди, сўнг, — Худо менга ҳам ишоратлар берган эди, — деди ожиз товушда.

Унга ошно бораётган шоир эса ушбуни хаёллаб борарди: инсон вужудидаги ихтиёрсиз кўркув кўп ҳолларда уни алдамас экан. Ахир, одам ҳамиша кўркув ва умид пинжида яшайди-ку. Башар фарзандини соҳиби қудрат қилган ҳам шу икки туйғу эмасми? Ҳукмдор эса энди на кўркув ва на умидга ошнодир...

Саройга етишгач, султон Хайёмни бирга танаввул этмоқликка таклиф қилди. Бу ҳам амр, ҳам истак эди ва у ҳукмдорга доҳил эди. Уни рад этмоққа шоир имконсиз ва ҳам ихтиёрсиз эди. Чунки у султонга далда бермоқни, кўнглини кўтармоқни ва, айни, дамда таназзулга юз тутаётган буюк бир салтанатни омонда сақламоқни истарди. Бунинг учун сўниб бораётган султоннинг юрагида олов ёқмоқ лозим эди.

Султоннинг ҳордиқхонасига кирдилар. Ҳукмдор анчагина совуқ еганди. Шунинг учун у ўтиргани ҳамоно икки қул келиб, пойабзалини ечдилар. Бирини идишда иссиқ сув келтириб, унга қандайдир гиёҳнинг талқонини аралаштириб, султоннинг оёғига тутди. Оёғини иссиқ сувга солгач, у ҳузурланиб кўзларини юмди. Қул султоннинг сув ичида турган оёқларини бармоқларига қўшиб уқалади. Маълум фурсат ўтгач, унинг оёқларини сувдан олдилар ва иккинчи қул юмшоқ сочиқ ила уларни обдон артди. Ниҳоят, жун мато ила оёқлари ўраб қўйилган султон ўнг ёнига ёнбошлади. Аёқларга қўйилган илиқ майнинг бирини ўзи олиб, иккинчисини Хайёмга ишорат этди. Ичдилар. Бироздан сўнг иккаловлари танаввулга киришдилар. Бироқ султон май ичганига қарамай, иштаҳасиз эди. Шоирнинг наздида, номигагина тотиниб ўтиргандай туюлди. Унинг май оташи таъсир этган юзида баттароқ забунлик зоҳир бўлди. Бундан шоирнинг юрак-бағри эзилиб кетди. Султоним, сизга не бўлди? Қаддингизни кўтаринг, олам эли сизнинг шижоат ва ҳимматингизга муҳтож турурки, бу ҳолингиз нечун?! Сиз шерзодасиз, олампаноҳ, илло, шерлик қилинг, дея ҳайқиргиси келарди унинг. Бироқ рўбарўсидаги зотнинг тождорлик мақоми бунга изн бермасди.

— Яхшики сиз борсиз, шоир, — дея ниҳоят тилга кирди султон. — Анча енгил тортдим. Оллоҳимнинг назаргоҳида бир ком умид кўрингандай бўлди. — Сўнг сузилган кўзларида ва лабларида билинар-билимас табассум жилва қилди-да, деди. — Энди шатранжга қалайсиз, дўстим?

Хайём тараддулланди.

— Олампаноҳнинг шер панжасида сайд янглиғ ожиз қолмоқликдан кўрқадурмен, — деди лутф қилиб.

— Бундайин муболағага ҳожат йўқ, илло, сизнинг панжангиз заҳрини ҳам унутмаганмиз.

Кулишдилар.

Шу асно, бошқа хонага кўчиб, шатранж сурмоққа киришдилар. Султоннинг хаёли паришонлигиданми ёхуд чиндан ҳам шатранж майдо-нида унинг омад тулпори чопмай қолганмиди, Хайём уни ҳарчанд танг аҳволга солмасликка уринмасин, барибир, имконини бой бериб қўяверарди. Аслида, шоир ҳозир султоннинг ғалаба қозониб, шодланмоғини дил-дилдан истарди, бироқ, бу истаги сира-сира амалга ошмасди. Султон эса, буни ҳам ўзича тушунди, яъни ўз тақдирига ишорат деб билди. Эҳтимол, шул боисданми ёки бошқа сабаби бормиди, нечукдир у Хайёмни қўйиб юбормоқликни асло истамасди.

Рўбарўда мулозим пайдо бўлиб, малика Туркон Хотун султон ҳаз-

ратларининг ҳузурига кирмоққа изн сўраётганлигини маълум қилди. Маликшоҳ туйқус шоирга ўгирилди. Шоир эса фурсат етганлигини англаб, ўрнидан кўпди ва таъзим ила кетишга ижозат сўради. Султон ноилож ижозат беришга бердию, аммо, хонани тарк этаётган суюкли надимига шундайин нигоҳ ила боқдики... Бу нигоҳни Хайём бир умр эслаб ўтади ҳали.

У бўсағада малика Туркон Хотун ила тўқнаш келди. Малика унга мағрур ва таънали боқди, ҳатто саломлашмади ҳам. Нигоҳи унинг кўзларини тарк этаётган сўнгги лаҳзаларда эса юзида кинояли, шунингдек, тантанавор бир табассум пайдо бўлди.

Ўнинчи боб

1

Султоннинг кўнглини овлаб, унга бетакрор бир кечани ваъда қилиб қайтган Туркон Хотун ўзининг ишончли кишиси бўлмиш, айти дамда, унинг инон-ихтиёри ила вазири аъзамлик мақомида бутун салтанатни сўраб турган Тож ал Мулкни ҳузурига чорлади. Бағрида буюк бир қасос олови ёнаётганлигини энди унинг ўзи ҳам тан оларди. Бу олов бутун салжуқийлар сулоласини, биринчи галда, султон Маликшоҳни куйдирмоққа тайёр эди. Ахир, шу қавм эмасми, қорахонийлардек олий насаб ҳукмдорлар сулоласининг илдизига болта уриб, уларнинг сарҳадларига даҳл қилиб, ожизлашувига сабаб бўлган? Албатта, шулар. Зеро, Бухородек азим ва шавкатли шаҳар уларга тобе бўлди, қорахонийлар яратган илму маърифат ҳамда гўзал меъморий иншоотлар ўшал ёввойиларнинг соясида қолиб кетди. Оқибатда, қорахонийлар сулоласининг қудратига путур етди. Ҳадемай улардан ном-нишон қолмаслиги ҳам мумкинки, илло, бу кўргуликларнинг барчасига мана шу салжуқийлар сабабчидир. Унинг чексиз орзу-умидларига, гўзал ёшлигига раҳна солганлар ҳам ана шулар. Уни файзли ошени бўлмиш Бухородан айру этиб, Исфаҳон зиндонида банди қилганлар ҳам ўшалар. Бухоронинг асир олиниб, Исфаҳон сари жўнатилган ҳукмдори, Туркон Хотуннинг жияни Аҳмадхоннинг қисмати ҳам мудом ноаён. Агар тирик бўлса, қаерларда хору зор юрибди экан ул манглайи шўр?.. Мана, энди қасос они келди. Мана, энди қудратли Маликшоҳ ибн Алп Арслоннинг аҳволи танг бўлғай. Энди унинг раҳнамоси, уни ҳамиша раият ила яқин тутиб келган устози, борингки, ҳимоячиси Низом ул Мулк йўқ. Эҳтимол, у ҳам султонини кутиб ётгандир. Анови шоирвачча эса нажотга муҳтож, зеро, эртага малика кўптиргувчи тўфон улкан тева-ни, яъни, султонни осмонга учирмоққа қодир экан, бир кичкина така-Хайёмни ердан узолмасми? Ҳа, узади, учиради. Учирганда ҳам чирпирак қилиб учиради. Унинг расадхонасию фузалосига, назму илмига ва ҳатто юлдузларига ғорат солади. Ҳар кун султон Маликшоҳга ҳамду сано ўқиган аркони давлатлару амирларнинг бир таҳдидли ҳоли борки, эртага тахт вориси шаҳзода Маҳмудга-унинг ўғлига тиз букадилар. Агар бундан бош тортсалар жаллод шамшири бу кераксиз бошларни чолиб ташлагувсидир. Энди у қасос шамширини яланғочлаб, буларнинг барчасини удалайди. Исфаҳон тахтига ўғлини ўтқазиб, бутун оламга даҳл қилгувчи маликага айланади.

Вазири аъзам Тож ал Мулк ҳузурига кириб келганида малика Туркон Хотун чуқур ўйга ботиб ўлтирар эди. У вазирни кўриб, ўрнидан турди ва:

— Фурсат етди, ё вазири аъзам! — деди кўзлари ёвуз чақнаб.

— Оллоҳга шукур! — дея Тож ал Мулк хушомадгўйларча таъзим

қилди. — Мана энди шавкатли шаҳзодамизнинг қутлуғ манглайида музаффарият қуёши балқгай, иншооллоҳ!

Малика содиқ кишисининг бу ёқимли гапларига мулойим табассум ила жавоб берди-да, муддаога кўчди:

— Бу кеч бошкентимиз Исфаҳон сизнинг инон-ихтиёрингизда бўлмай. Шом кириши ила барча дарвозаларни беркитиб, соқчиларни кўпайтиргайсиз. Биронта тирик жон шаҳарга кирмасин ва ундан чиқмасин. — Малика неларнингдир мулоҳазасида бироз жим қолди ва сўнг деди: — Жамики шаҳзодаларни, малика отлиғ насл-насабсиз ожизаларни ўз қароргоҳларида ҳибсда тутгайсиз, токи, мендан бир фармон бўлмагунча. Бизларга ганим бўлмиш амирларни эса ўзингиз яхши билурсиз. Уларни ҳам банди зиндон этурсиз, итоатсизларини эса қатл этмоғингизга ижозат берурмен.

— Арслон Тошни ҳамми? — Бетоқатларча маликанинг сўзини бўлди вазири аъзам. Чунки у султон Маликшоҳнинг садоқатли лашкарбошиси бўлмиш амир Арслон Тошдан ҳам кўрқарди, ҳам ана ўша кўрқув ордан туғилган ўч алангасида ёнарди. Шунинг учун ҳам имкон туғилди дегунча амирлар амири Арслон Тошни бўғизлаб ташламоққа ҳозир эди.

— Энг аввало, ана ўша тўнғиз мижозни даф қилгайсиз, — деди малика таъкидлаб. — Лашкарнинг асосий қисмини ҳам ўз итоатингизга олмоққа саъй этинг. Аммо, барча уринишларингиз авомга асло зиён-заҳмат етказмасин.

— Расадхонани, унинг аҳлини не қилурмиз, маликам?

— Ул нужумпарасту китобпарастларнинг илкидан не ҳам келарди, вазири аъзам, — деди Туркон Хотун ва Хайёмнинг суяқдор юзи ҳамда жуссаси кўз олдига келди. — Аммо уларни ҳам назарингиздан қочирмагайсиз. Қани, омин! — Малика кафтларини очди, — Оллоҳнинг ўзи бизларга мадакор бўлсин, Оллоҳу акбар!

Тож ал Мулк хонани тарк этди. Малика у чиқиб кетгани ҳамано саройбекани ҳузурига чорлади. Унга бу кеч султон ҳазратлари ташриф буюришини айтиб, хобхонани энг қимматбаҳо матолар ила безатмоқни, энг танқис мушқу анбарлар ила бўйлатмоқни буюрди. Токи, ҳукмдор бугунгидек ҳузур-ҳаловатни, орому лаззатни ҳеч қачон бошидан кечирмаган бўлсин, дея уқдирди.

— Энг ҳалийм ва лаззатли майлардан, таомлардан ҳозирлагайсен. Илло султонимизнинг қалбида ҳеч қандайин шубҳаю гумонларга ўрин қолмай, бизнинг оғушимизга сингиб кетсин, — деди Туркон Хотун сўзларини тугатаркан.

Филҳақиқат, шундай ҳам бўлди. Малика султон Маликшоҳга бетакрор бир кечани, висол лаззатини ҳадя этди. Ниҳоят, султон барча шубҳаю гумонлардан мосуво бўлиб, ҳузур оғушида қолди. Сўнгги лаҳзаларда ҳамма-ҳаммасини унутди...

2

Хайём тун бўйи Исфаҳонда мудҳиш бир безовталиқ ҳукм сурганлигини сезиб ётди. Султоннинг хайрлашув онидаги нигоҳи, ундаги маъно сира-сира кўз ўнгидан кетмади.

Чиндан ҳам Исфаҳон бу тунни ғоят бедор ўтказди. Энг олдин шаҳзодалару маликаларнинг ва сарой аъёнларининг, амирларнинг товонларига чўғ тушди. Сон-саноксиз, бунинг устига, тез-тез хожасини ўзгартириб тургувчи ҳуфияларнинг, айғоқчиларнинг оёқларию тиллари тиним билмади. Бир пасда уни бунга, оқни қорага ёхуд қорани оққа сотиб ташлашди. Кечагина оёқларини ўпиб, илкидан емиш егани хожасининг нон-тузи ҳурматини ҳам унутиб, уни нажасга қориб юбордилар. Бу кеч бунда ҳар тилда чақув, маломат, ҳар дилда нонкўрлигу хиёнат соҳиблик қилди, садоқат, фидолик отлиғ башарий туйғулар бўзлаб-бўзлаб қолдилар.

Султоннинг салжуқий малика Зубайда Хотундан бўлган ўгли Беркёруқ бир неча содиқ кишиларини, волидасини олиб, биринчилар қатори Исфаҳонни тарк этди. У омонлик истаб ва ҳаммаслақларини излаб кўҳна Балх сари юз тутди. Амирларнинг бир қисми у билан кетган бўлсалар, бир қисми султоннинг канизак хотинидан туғилган ўғиллари бўлмиш шаҳзодалар-Муҳаммад ва Санжар ила қолдилар. Бироқ, бу икки шаҳзодани бир фурсат гафлат босди. Улар ё падари бузрукворларининг қорахоний хотинидан бўлган ўғлини валиаҳд қилиб кўтарганлигидан аразлашиб, султоннинг ўлимини кутдилар ва ё салжуқий бўлганликлари боис ҳар қандай ҳолатда ҳам Маҳмудга бас келиб, уни янчиб ташламоқликларига ишондилар. Не бўлганда ҳам улар ўз қасрларида банди этилдилар. Амир Арслон Тош ва бир қанча амирлар, сарой ҳамда девоннинг нуфузли мансабдорлари зиндонбанд этилдилар. Халқ эса, не қиларини билмай ва бу фитналарнинг кўпидан гофил ҳолда ўз кулбасида ўз қора қозонига арзи ҳол айтарди. Ҳатто, аини дамда, эҳтирос оғушида фарқ бўлган султон ҳам бу воқеотлардан беҳабар эди.

Умар Хайём ўз ошёнасида нотинч тунга қулоқ тутиб, ўй суриб ётаркан, беихтиёр раҳматли падари бузруквори сўзлаб берган савдогар ва қул ҳақидаги ривоятни эслади. Ҳа, бу оламда ҳамма нарса фоний, мана шу фонийликни англаб етган одамгина улуғликка етишгай, мақоми юксалгай. Шоҳлик, кучу қудрат, бойлигу шон-шухрат ҳам бу илоҳий ёзиқ қошида ҳеч экан. Худдики Уқлидуснинг икки ёндош чизиги ҳеч қачон бир-бири ила туташмаслиги каби оламнинг мангу ва ўзгармас ақоиди бу ҳам. Акс ҳолда подшоҳликка эришган ҳов ўша қул ва ёки дунёнинг ярмига соҳиблик қилган султон Маликшоҳ бирон нимарсага сазовор бўлардилар. Аммо, уларнинг бор-йўқ топганлари адамлик бўлмадими? Дариғоким, аини шундай. Магарам султон Маликшоҳ чексиз-чегарасиз салтанатига ва ёки беадад бойликларига инонганмиди? Энди улар кимларнинг илкида қолур ва ёхуд ўшал нимарсалар унинг бир бора тортган надоматли оҳига малҳам бўла оладиларми? Балки у ўз пушти камаридан туғилган фарзандларига умид боғлаганмиди? Ахир улар бу кун бир-бирининг бўғзини пойлаган даррандалар мисоли эмасми?! Улар ҳатто падари бузруквори бўлмиш султонни ҳам гажиб ташламоққа ҳозир турурлар-ку! Бу не кўргулик?! Бу не шўриш?! Ахир, у отаси султон Алп Арслонга хиёнат қилмоқ тугул кўзига тик боқмаганди-ку? Буни Хайём Низом ул Мулкнинг тилидан неча бор эшитган. Унда Маликшоҳнинг бошига тушаётган бу кунги хорликларга боис не? Қайси гуноҳлари учун бундайин забунликка юз тутди?.. Хайём бунинг сабабини тушунгандай бўлади. Яъни султон Маликшоҳ ҳам ўша сирли оралиқни унутиб қўйди, чоғи...

Ниҳоят тонг отди. Бироқ у қаро-қаро бўлиб отди. Не-не давру давронларни бошидан ўтказган кўҳна Исфаҳон осмонини сиёҳ булутлар қоплаб олгандай бўлди. Энди бошкентни осойишта ҳаёт бутунлай тарк айлагани аён эди.

Бомдод намозидан бир соатча фурсат ўтиб, расадхонага ҳам ўша совуқ хабар етиб келди. Уни бу ерга ким олиб келганлигини ҳам биров пайқамай қолди. Аҳли расадхона бу хабарни ваҳима ичра оҳ-воҳ ила кутиб олган бўлса-да, Хайёмнинг ҳолатида ҳеч қандай ўзгариш рўй бермади. У гўё бу воқеа содир бўлишини билгандек эди...

Султон Муҳаммад Жалолиддин Маликшоҳ ибн Алп Арслон оламдан ўтибди...

Хайём ўйчан ва хомуш ўлтираркан, султоннинг хайрлашув онидаги нигоҳи кўз ўнгидан нари кетмасди. Шунчалар тенгсиз қудрат соҳиб бўлмиш бир ҳукмдорнинг бу қадар ожизу нотавон аҳволда қолганлигидан надомат чекарди. Шу билан бирга, энди Исфаҳонда илму маърифат ва тинчликнинг ҳам кунни битганлигини сезиб турарди. Энди унинг ҳам Исфаҳондан ризқ-насибаси узилади, чоғи.

Ҳали султоннинг жанозаси ўқилмаёқ шаҳарда миш-миш тарқалди: ҳукмдорни кимдир заҳарлабди. Барча ул кимсанинг ким эканлигини яхши билса-да, исмини овоз чиқариб айтолмасди... Жанозада султоннинг ўғилларидан валиаҳд Маҳмуд қатнашди, холос. Орадан бир неча кун ўтиб, ҳали султоннинг тупроғи совумай пойтахтда талотўп ва, ҳатто, қатлиом бошланди. Ака-ука шаҳзодалар ўз тарафдорларини йиғмоққа тушдилар ва, шу тариқа, ўзларига ғаним билганларини қиличдан ўтказардилар. Шаҳзода Маҳмуд Исфаҳон тахтини эгаллаган бўлса, Муҳаммад ва Санжар ҳам лашкарнинг бир қисмини олиб, бошкентни тарк этдилар. Энди султонзода оға-иниларнинг ҳаммалари ўзаро жангга ҳозирлик кўрардилар. Бир томонда гоҳо-гоҳо исмоилийларнинг фитналари ҳам сезилиб қоларди. Расадхона юмушлари, мадрасалар, хусусан, Низомиядаги сабоқлар ҳам аста-секин тўхтатилди. Исфаҳонга қиш совуғи кириб келиши билан бирга уни мудҳиш бир рутубат ҳам эгаллаб борарди.

Бу орада шаҳар бўйлаб Туркон Хотун оғир дардга чалиниб, тўшакка миҳланиб қолганлиги ҳақидаги гаплар тарқалди. У бир неча бора Хайёмни ўз ҳузурига чорлади, бироқ шоир уни кўрмоқни истамади. Барча ёвузликлари учун тақдир маликадан бешафқат қасос олмоғини Хайём яхши биларди...

Хайём буюк салтанатдаги бу кунги эврилишлар ҳақида ва одам боласининг гуноҳга нақадар ўчилигини ўйларкан, беихтиёр Ғаззолийни эслади. Илло, алкимёгарлар кибратул аҳмарни кашф этиб, мисни олтинга айлантирмоқнинг ҳадисини олганликлари аён. Аммо, Хайём чинакам кибратул аҳмар авлиёлар, аҳли дониш суҳбати деб билади. Ахир, ҳар одамнинг гўзал суҳбатлар туфайли топган кўнгил дурлари қайси олтину жавоҳирлардан кам? Зеро, бечора султон Маликшоҳ учун донишманд Низом ул Мулкнинг суҳбатлари чинакам кибратул аҳмар эди. Хайём эса ҳали шу вақтгача Абу Ҳомид каби ҳамсуҳбатни учратмади. Энди эса, у туфайли қалби нечоғли зийнатланганлигини англаб турибди. У аҳли замона ҳақида ҳам ҳўп гапларни айтгувчи эди. Эҳтимол, унинг ўшал гаплари малика Туркон Хотунга ҳам тааллуқли чиқар...

Гуноҳларнинг оқибати қалбнинг ўлими ила натижаланади, дерди Ғаззолий суҳбатлар асносида, лекин бу ўлимни бу дунёда бу кўзлар ила кўриб бўлмайди. Қилмишларининг гуноҳ эканини билсалар-да, камдан-кам инсон гуноҳдан тийилади. Шунинг учун уларнинг қалб хасталигини Оллоҳга ҳавола этиб, ўзлари фақат баданий хасталиклар муолажаси ила банд бўлиб қолаётганини кўрасан. Зеро, қалб хасталигининг муолажаси оғирдир. Бу хасталикни табибсиз даволаб бўлмайди. Табиблар ким? Албатта, олимлардир. Афсуски, асримиз олимларининг ўзлари хасталикка чалиниб, ўзлари давога муҳтож бўлдилар. Олимларнинг бу нуқсони умум тус олган қалб хасталиги орасида кўринмай қолди. Ҳатто бу уларга тасалли бўлди. Натижада, олимлар халқни чалғитдилар, уларга дардни зиёда қиладиган дориларни буюрдилар. Чунки ўта ҳалокатли бўлган “ҳуббуд-дунё”¹ деб аталган ўлат чор тарафни эгаллаган эди. Бу дард табибларни ҳам тўла мағлуб қилди. Энди улар халқни бу касалликдан огоҳ этмоққа қодир эмас эдилар. Нега? Чунки ўзларига нисбатан ҳақли равишда шундай гаплар айтилмоғидан чўчирдилар: “Сизга не бўлди? Узингиз бу дарддан кутулолмай туриб, яна бизга ундан қандай халос бўлмоқ йўлини ўргатмоқчимисиз?” Қачонки, табиб нодон ва хоин бўлса, беморни ҳалокатга судрайди. Чунки унинг дориси заҳар, даволаш йўли ундан ҳам баттар... Нақадар топиб айтарди бу Абу Ҳомид. Унинг бу гапларида ўз аксимиз худди кўзгудаги каби аниқ-равшан намоён эмасми, ахир?!..

Уша кеч шоирнинг хомасидан ушбу сатрлар тўкилди:

¹«Хуббуд-дунё» — дунёни яхши кўриш

*Жаҳон сири бўлсин дил дафтариди,
Очсанг, бошга бало эл назариди.
Дилдаги ҳар гапни айтиб бўлмайди,
Сен бу нодонлардан турғил нариди.*

*Кошки, тинч жой топиб, кетиб бўлсайди,
Ё бу узоқ йўлни ўтиб бўлсайди.
Юз минг йилдан кейин орзу-умидлар
Тупроқдан кўкатдек униб, кулсайди.*

Ниҳоят, Абул Фатҳ Умар ибн Иброҳим Исфаҳонни тарк этмоққа аҳд қилди.

Ўн биринчи боб

Хайём Нишопурга боргувчи карвоннинг йўлга чиқмоғини кутарди. Жамики анжомларини йиғиштириб, сафарга тахт қилиб қўйди. Аслида, унинг юк бўлгулик нимаси ҳам бор эди: бир неча сандиққа жо бўлган китобларию қўлёзмалари бор холос. Ҳаммаси йиғилиб икки туя ва бир отга юк бўлар. Буёғи энди Нишопур карвони йўлга тушса, бас.

Бу кун ҳам бомдод намозини ўқиб бўлгандан бери вақти кутмоқ ила ўтаётган Хайём чошгоҳга бориб зерикди. Ҳаво совуқлигига қарамай, бир пас сайр қилиб, расадхона атрофини сўнгги бор айлангиси келди. Яна қайта бу ерларни кўрмоқ насиб этадимми-йўқми, номаълум. Ҳар тугул бу гўзал маъвода, тоғнинг сўлим бағридаги бу жаннатий ошёнда умрининг салкам йигирма йилини ўтказди. Бу айтишгагина осон. Эҳтимол, тақдиридаги энг баракотли йиллар ҳам ана ўша йигирма йил ичра қолгандир. Ахир бу йиллар давомида не-не яхшию ёмон кунларни бошидан ўтказмади, не-не одамлар ила йўлиқмади. Айниқса, бу ерда топганидек азиз дўстларни, эҳтимолки, умр бўйи қидириб ҳам қайтиб тополмас: вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазратлари ўз падари янглиф қадрдон ва меҳрибон эмасмиди? Бундаин донишманд зотни олам қайта кўрадимми-йўқми, Яратганга аён, холос? Ул мўътабар инсон энди бу дунёнинг армонига айланди...

Хайём расадхона дарвозасидан чиқиб, ўнгга қайрилди. Девор бўйлаб то расадхона қалъасининг адоғигача юрди. Муюлишда тўхтаб, нарироқдаги қир пойида бир ҳовуч бўлиб кўринган Бўйра қишлоғига тикилди. Қиш бўлганлиги боис, қишлоқ ўз кўркини анча йўқотган эди. У баҳорда, айниқса, бағоят гўзал бўлиб кетарди. Бўйранинг соддадил ва сахий одамлари Абу Ҳомидга ҳам кўп манзур бўлган эди. Дарвоқе, Ғаззолий!.. Шоир Исфаҳонга келиб топган азиз кишиларидан яна бири эди у. Нақадар дилбар ва парҳезкор зот! Ғаззолий дини Ислоннинг истиқболи эканлигини Хайём жуда яхши англаб турарди. Мусулмон олами ҳали ундан фахру ифтихор қилмоғи, шубҳасиз. Абу Ҳомидни яна кўрмоқ унга насиб этармикин?!..

Ҳа, Оллоҳ таборака таоло Ғаззолийга беқиёс ақлу тафаккур инъом этган эди. Уни аввалига унча хушламаган ва, ҳатто, турфа фикрларидан кўнглида ғашлик ҳам сезган Хайём буни кейинчалик фаҳмлади. Ғаззолийнинг фавқуллода ақл ва истъодод соҳиби эканлигини тушунди, тушунди унинг сўхбатларига маҳлиё бўлди. Унинг дил сезгиси ниҳоятда теран эди. Хайём, айниқса, Абу Ҳомиднинг уч олам ҳақидаги фикрларидан мутаассир бўлган эди. У илоҳиётга хос барча талқинларини ҳам ишонарли қилиб асослай оларди. Қаранг, уч олам мавжуд, дерди у, қуйи-жисмоний олам, ўрта-нимарсалар маъно касб этувчи руҳий олам ва юқори олам-Илоҳнинг макони. Оламни аниқ-равшан қилиб бундан ортиқ таркиблаб бўлмас. Унда Абу Ҳомиднинг ўзи қайси оламга мансуб эди?

Албатта, Илоҳ оламига-да. Чунки унинг ўзи, тоза руҳли кишилар Илоҳ оламига мансубдирлар, дегувчи эди. Зеро, улар Илоҳдан яралганлар ва унга қайтадилар. Хайёмнинг бағри ҳапқирди, соғинч ила ҳўрсиниб кўйди.

У ўнг ёққа қайрилиб, расадхонанинг орқа томонига юрди. У ер тоғнинг пойи, айна дамда, либосларини буткул ечган қип-яланғоч оғочзор. Оғочзор ичра Марям иккиси яхши кўрган ва бўйида нечалаб висол онларини ўтказган булоқ ҳам бор. Марямни эслаб, Хайёмнинг қалбида уят ҳисси пайдо бўлиб, ўзини айбдордай туйди. Мен уни бахтсиз қилдим, дея ўйлади у юраги ўртаниб. Ахир, у гўзал бир тақдирга лойиқ эди ва уни, яъни, шоирни жону жаҳону ила яхши кўрарди, эҳтимол ҳозир ҳам севар?! Аммо, бунинг девона кўнглига эр-хотинлик можароси деймизми, кишанларими, асло сўғмасди. Шунинг учун ҳам Марямни икки ҳисса бахтсиз қилмоқни истамади. Ҳозир Марямнинг ёши улғайган, падаридан айрилмоқ изтиробни, Ватан соғинчи ва йиллар солган излар туфайли юзи салқиган, ҳаттоки, сочларига бир-иккита оқ ҳам оралаган эди. Мана, ўша қадрдон булоқ, қишда ҳам тўхтамай, илиққина бўлиб оқиб ётибди. Аммо, бу ер анча совуқ, изғирин елиб тургувчи эди. Шундай бўлса-да, шоир тошга ўтирди... Ҳа, гўзал Марям анча улғайди. Унинг кўзига кўзи тушганда ҳар сафар Хайёмнинг юрак-бағри эзилиб кетади. Шул боисми, Нишопурни ихтиёр этганидаёқ, Марямни ўзи билан бирга олиб кетмоқчи бўлди. Бироқ, фурсат етиб, бу ниятини Марямга айтганида, у рад этди. Кўзлари жиққа ёшга тўлиб, падарининг қабри шу ердалигини, уни ёлғиз ташлаб кетолмаслигини билдирди. Шундан сўнг шоир шаҳардаги ҳовлисини Марям ила ҳозирда ўша ерда яшаётган канизаги Пармудага инъом қилди.

Филҳақиқат, у Исфаҳонда кечган йилларида кўплаб яхши одамларга ошно бўлди. Суюкли Марямнинг отаси донишманд Амадеус, соҳиби ғайб пир Адам Шайх, садоқатли хизматчиси Микоил, унинг шўрлик суюклиси Лайли, забони талх, вале, ёқимли бўлган Шокир Талх, Воситий ҳамда Исфазарий ва, айниқса, девона дил қария Юсуф Риндоний, эҳҳе-е, буларнинг ҳар бирлари ўзи бир олам инсонлардир. Агар улар бўлмаганларида Умар Хайём отлиғ шухратли шоир ва олим ҳам бўлмаслиги аён эди. Мана энди бу азиз дўстлари ила видолашув онлари ҳам яқинлашмоқда. Энди у Исфаҳонни бутунлай тарк этади.

Хайём хаёлчан нигоҳини расадхона деворларига тикди. Ана, расадхонанинг баланд ва ҳайбатли минораси, улўғвор гумбазлари ҳам энди мунглиғдай кўринадилар. Балки улар ҳам шоирнинг кетаётганлигини сезганликлари боис шундайин турарлар. Донғи узокларга кетган “Фахрий судс”нинг тоқи ҳам гумбазлар ила бўйлашгудек. Эҳҳе-е, бу иншоотни қанчалар завқу шавқ ила бунёд этгандилар ва бу атрофда унга қиёсли судс ҳали қурилмаганидан фаҳру ифтихорга тўлгандилар. Буларнинг барига Хайём бош-қош бўлганди. Ҳатто султон Маликшоҳ ҳам бу судсни кўриб, ўз ҳайрату ифтихорини яширолмаганди ва аҳли расадхонага кўплаб инъомлар берганди. Ул бахтиёр дамлар шамолдай ўтди-кетди. Вазири аъзаму султон Маликшоҳ ҳам қаро ерга кетдилар, буюк мамлакат эса торожга маҳкум бўлди. Азим бошкенту расадхона ҳам бағрида қанча одам бўлмасин буткул ҳувиллаб қолгандай. Улуғ инсонларнинг қазосидан сўнг илму маърифат ҳам етим қолди, таназзулга юз тутди. Энди ул давру давронлар қайтадимми-йўқми, ёлғиз Яратгувчига аён.

Хайём бу одамлар ичра яшаб, илм излаб, тағин бир мангу ҳақиқатни англаб етди. Яъни, насроний бўлган ўшал роҳиб Амадеус ҳам, ҳов саҳродаги вайрона аро ҳаёт кечирган зардуштий мубод ҳам, Исломга бахшида Ғаззолий ҳам ёлғиз Худо деб, Ҳақ дея ёнган эдилар. Уларнинг ҳаммалари эзгулик, яхшилик дея яшайдилар ва бани одамга ҳам шуни соғинадилар. Улар яхши одам деган номга сазовор эдилар. Лекин

динлари турфа, эллари турфа эди, ҳар ёқдан келардилар ва ҳар ёққа тортардилар. Бир-бирларини тушунмоқни истаганлари ҳамано, гўё бир тилда сўзлай бошлардилар, муродлари ҳам бир эканлиги аён бўларди. Демакки, Ҳақ одамлар бир-бирларига инсоф қилган, бир-бирларини аяган жойда экан, яъни, ораликда экан. Шоир шуурига урилган бу фикрдан ҳузурланиб, ўрnidан турди ва йўлда давом этаркан, дилидан шу сўзлар ўтди:

— Хайр энди, қадрдон макон! Шаҳри азим Исфаҳон, алвидо! Донғи оламга дoston расадхонам, хуш энди! Сенинг ҳар бир гиштингда, ҳар қарич ерингда менинг қалб кўрим, кўзларим нури ва азиз хотираларим бор. Хайр энди, хайр!..

У расадхонанинг ҳали битиб улгурмаган биносини айланиб ўтаркан, кўнгли баттар изтиробга тўлди. Қанча орзулар, тузилган режалар, илмга оид юмушлар армон бўлдилар энди...

Хайём дарвозадан кириб, совуқни ҳам писанд этмай, расадхона ҳовлисида жам турган ўз кишиларига рўбарў бўлди. Шокир Талх ва унинг ҳов ўша ҳамроҳи ҳам шу ерда эдилар. Улар бирин-кетин шоир ила саломлашдилар.

— Карвон эрта тонгда йўлга чиқаркан, устоз, — деди Исфазарий хомуш.

Барча айрилиқ онининг яқинлашаётганлигидан аламда эди.

— Ким айтди буни? — дея сўради шоир беихтиёр.

Аҳли расадхона бирваракай ўртада турган йигитга ишора қилди. Филҳақиқат, орада бир бегона одам бор эди. У Хайёмга ёвуқ келиб, тавозе ила бағоят самимий кўришди. Шоир унга бир муддат тикилиб қолди. Унинг бу ҳолатини кўриб, йигит ёқимли жилмайди.

— Ҳазратим кимгадир ўхшатдилар, чоғи?

— Ҳа-ҳа, чеҳрангиз танишдек кўринадур, — деди Хайём ҳамон ундан кўзларини олмай.

— Янглишмадингиз, ҳазрат! Камина сизни Исфаҳонга олиб келган ва сиз ўлимдан сақлаб қолган карвон хожасининг ўғлидурмен!

— Ё фалак! — деб юборди шоир эҳтирос ила. — Кўзларингиз бағоят таниш кўринди. Отангизга жуда-жуда ўхшар экансиз, иним. Қалай, падарингиз омонми?

Йигит ғамгин тортди.

— Отам қазо қилганлар, — деди сўнг хазин овозда.

— Оллоҳ раҳмат қилсин. — Хайём юзига фотиҳа тортди. — Қачон?

— Уч йил бўлди. Сахрода шерлар ҳамласига рўбарў келиб...

— Ҳе, аттанг!.. — Шоир не дейишини билмай, жим қолди.

— Отам сиз ҳақингизда жуда кўп гапирардилар. Шул боис, сизнинг Нишопурга кетаётганингизни эшитиб, бу томон елдим. Хизматингизда бўлиб, дуоингизни олсам дея орзулаймен, ҳазрат!

— Оллоҳ рози бўлсин, иним! — Хайём қирқ тўрт ёшда эди, аммо, айни дамда, унинг юзи, сўзлари ниҳоятда улугворлик касб этганди.

Энди у ўзига ўкинчли термулаётган дўстлари томон қайрилди. Ҳадемай кеч киради ва жуда тез фурсатда тонг отади. Шу билан шоирнинг Исфаҳондаги сафари қарийди. У Исфаҳонда топган барча дўстларини қаттиқ кучиб, хайрлашади. Эҳтимол, кўз ёшлар ҳам бўлар, Хайём шунисига чидолмайди. Кейин уни карвон ила Нишопурга узатиб қолишади. Яхшики, Ринд унинг ила кетмоққа аҳд қилди, ҳар тугул дўстларнинг тафти унга ҳамроҳ бўлади-ку. Аммо, Ринд анча кексайиб қолган, сафар риёзатларига бардош қила олармикин?

Бир замон индамайгина турган Шокир Талх тилга кириб қолди:

— Ҳазрат, узоқ йўлда оёқларингизни малоллантирмагувчи этик ҳозирлаб қўйган эдим... — У этикни Хайёмга узатди. — Оёқларингиз мудом елкамда қолсин, дедим-да. — У ҳазил ила хазин жилмайди.

Шоир мутаассир бўлди.

— Мендайин вафосиз бир дўст учун бунчалар заҳмат не даркор, аё, Талх?! — деди кўзлари ёшлангудай боқиб.

— Агар Исфаҳонда қолсангиз ҳар куни бир этик тикиб бермоққа тайёрмен! — дея лутф қилди сўзамол косиб ўртаниб.

Улар қучоқлашдилар.

Карвонбошининг хизматчиларига корфармо бош бўлиб, Хайёмнинг ҳозирлаб қўйган юкларини икки туя ва бир отга юклашиб, олиб кетишди. Хувиллаган, шип-шийдон ошёнада шоирнинг танҳо ўзи қолди.

...Хайём хонада димиқди, ташқарига чиқгиси келди. Тоғдан эсгувчи тунги изғирин баданни жунжиктирарди. Аммо, ҳаво ниҳоятда мусалфаф эдики, чуқурроқ нафас олинса, бўғизлар ачишиб кетарди. Шоир сўлга қайрилиб, минора томон юрди. Қишнинг тиниқ ва юлдузли осмони уни ўзига чорлади, чоғи. Минора тарафга буриларкан, хонтахта устидаги қоғозлар ва устурлоб атрофида уймалашаётган Абулмузаффарга кўзи тушди. Унинг ҳаракатларидан завқлана-завқлана минорага кўтарилди. Минора даричасига етганда, аввалига, осмонга боши тегиб қолаётгандек туюлди, гўё. Бағрини тўлатиб нафас олди. Изғирин димоғию кўзларини ачиштирди. У эса, бунга парво қилмай осмонга интиқ тикилди. Бунчалар чарақламаса бу юлдузлар? Ана “Банат ан-наъш” (Катта Айиқ юлдузлар туркуми), яъни, “Тобут қизлари” шуъла тушган кўз ёши томчиси сингари ёқимли жимирлайди. Энг ёрқин юлдузлар булар. Яна шоирнинг кўнглида эврилиш пайдо бўлди. Аё, юлдузлар, юлдузлар! Сиз ҳамиша ошкорасиз. Дилингизу тилингиз бир, дилингиздаги тилингизда акс этади. Сизда мунофиқлик, риё йўқ. Эҳтимол, шунинг учун ҳам сизни севарлар ва ўз тақдирларини сизга боғларлар!.. Аммо, одамлар эса!.. Улар Раҳмондан сўзлаб, Шайтоннинг юмушини қиладилар, меҳр-шафқатлар ҳақида лоф уриб, қон ичадилар, кўзларингни ўйиб, турфа зиёлар ҳақида ҳикоятлар тўқийдилар. Мен одамизотнинг феълени асло тушунолмадим ва, балки, тушунолмасман ҳам. У, Одам! Одам-а! Ёвузлигу эзгулик, яхшилигу ёмонлик, савобу гуноҳ хусусида сенчалик мўл аҳқомлар тўқиган мавжудот бўлмаса керак. Аммо, ҳали ҳануз уларни ўзинг ҳам фарқлай олмай ҳалаксен. Эзгулик куёши балқиб, унинг тафтида бир муддат оламини илму урфонга тўлдирасен. Кейин эса, узоқ бир фурсат жаҳолат тулпорига миҳасан-да, барча тузганларингга ғорат соласен. Бу не ёзиқ, бу не феъл?! Ўзинг ҳам билмасен? Мен ҳам билмасмен!..

Шоирнинг тилида яна шеър айланди:

*Кўплар донишманд деб билдилар ўзни,
Худонинг зотидан очдилар сўзни.
Ҳеч бири билолмай азал сирларин,
Алжираб-валжираб юмдилар кўзни.*

Мен ҳам ўшаларнинг биримен, дея хаёлидан ўтказди Хайём.

Шу пайт, қуйидан Исфазарийнинг хитоби эшитилди:

— Устоз!.. Устоз, қанисиз? Кўрдим!.. Кўрдим яна ўшал нурни!..

Хайём билинар-билинемас жилмайди. Одам уча олади, деган гап хаёлидан ўтди ва қаршисидаги дарича кенгайгандек бўлди...

2001-2004 йиллар.

Мақсуда
Эргашева

ОЛАМ ШАРАФЛАБ ШАРАФЛАБ
ҚИЗГА

Юрагимда...

Юрагимда хушрўй бир ишқ бор,
У ишқ фақат сизга аталган.
Сизга менинг ўша ишқим чин,
Менга ўзга севгилар ёлғон.

Сиз кетдингиз ул ишқдан тониб,
Ишқ эмасдир, энди у - оғриқ.
Маҳзун чехрам, маънос кузларим,
Энди ўшал оғриққа боғлиқ.

Энди ўшал оғриқни асраб,
Сизга эса тилайман дармон.
Ишқ тангриси ўшал оғриқдан
Узгаларни сақласин омон.

Қизгалдоқ

Яшил нимча кийиб қирмиз кўйлакка,
Катта йўл четида ўсди қизгалдоқ.
Кувёшни шарафлаб, феруза кўкка
Хиноли кўлларин чўзди қизгалдоқ.

Бу гул тирикликни шарафлаб чиққан,
Кўтариб қирмизи байроқларини.
Эй довдир шамоллар, узиб кетмангиз,
Шу гулнинг хиноли бармоқларини.

Шом келди

Шом келди судраганича
Изғиринли этакларини.
Олиб кетар аччиқ, аёзли
Қора туннинг даракларини.

Оҳ, бу тунлар, ялдо тунлари
Менинг дардларимга қоришгай.
Бу қора тунларнинг тонглари
Менинг юрагимда ёришгай...

Рўмолча

Халқона

Фарғонадан Тошкандга кира қиламан,
Рўмолчамга атир сепиб шира қиламан.
Менга етар рўзи — азал ишқи илоҳий,
Ўтар — кетар дунёсини нима қиламан.

Рўмолчамнинг учига шакар бойладим,
Рўмолчамда сиз томон сафар айладим.
Рўмолчамнинг учигаги шакари сизга,
Рўмолчамга шеър битиб, асар айладим.

Рўмолчамнинг четида каптари бордир,
Каптарининг тумшугида дафтари бордир.
Каптарининг дафтарини очиб ўқисам,
Орасида Навоийнинг байтлари бордир.

Рўмолчамнинг чеккасига мушкул тикилган,
Мушкул билан қалбимдаги ишқим тикилган.
О, мунча ҳам мушкул экан, мушқули курсин,
Ипагига юрагимнинг қони қўшилган.

Рўмолчамнинг четларида гажимлари бор,
Гажимлари орасига беркинган баҳор.
Мени мунча йиғлатмагил, эй дўсти нодон,
Рўмолчамни бир силкитиб, кетишларим бор.

Умр

Ой нурида кумушланган йўл,
Чорлаб турар мени олисга.
Сояларга тўлган ўнгу сўл,
Олам тўлган шуълавор ҳисга.

Юрак тепар бамисоли от,
Умр чалар кумуш қўнғироқ.
Ой ва юрак қиладир пойга,
Умр менга панд берар, бироқ...

Мен армон қилмайман...

Мен армон қилмайман агар йўлингда, Чунки, сен-хаёлдан яралган сиймо,
Кузги гул сингари сарғайиб сўлсам. Нодира куйлаган ўтли қўшиқсан.
Бахтлиман, бир умр сенинг кўлингда, Сенинг армонингдир — армонли дунё,
Ҳаётинг безатиб кўз юмар бўлсам. Сен — баҳор кўйида куйган ошиқсан.

Ҳаёт...

Ҳаёт, сенинг алдоқларинг кўп,
Ҳаёт, сенинг доғингда куйдим.
Мен ишониб эртақларингга,
Гуллаб турган боғингда куйдим.

Яйрай десам, яйловларим бор,
Қишлай десам, қишловларим бор.
Яйраб туриб яйловда куйдим,
Қишлаб туриб қишловда куйдим.

Яшнаб туриб чаманларингда,
Оқиб кетдим туманларингда.
Куйди кўнглим, куймай кўйлагим,
Айроликнинг гулханларида.

Кўксим аро экиб қизил гул,
Очилмасдан ўзинг суғурдинг.
Ўзинг бериб чашму зилолни,
Юзимни ёшимга йўғурдинг.

Ҳаёт, сенинг алдоқларинг кўп,
Ишонаман алдоқларингга.
Ҳаёт, сенинг доғингда куйиб,
Йиқиламан кучоқларингга.

Олтиариқ

Комил Аваз

...МУХАБАБЛАШ НАРМИДИН БОРЛИК
УЗЛА...

* * *

*Ажиб мушк эсди туфроғдин покиза субҳи азон,
Гўзаллик касб этди тонгдан пайки сабодин осмон.*

*Нечоғ хушлуғ замон ўлди, ёғилди эрк нурлари,
Бу нурдан бўлди равшан жамики зиндаи жон.*

*Аждодлар руҳи шод бўлди авлодларнинг бахтидан,
Муяссар бўлдиғидин биз орзиқиб кутган замон.*

*Муслимо мўмин дилида қибласи — иймони бор,
Эътиқод гар бўлса бут, дерлар ки, шу олий нишон.*

*Ўзлиғидин мосуво қилмоққа ҳам жаҳд этдилар,
Ўтди юртим кўп тўсиғу кўп довлардан омон.*

*Неча юк зил бўлса ҳам, зорланмас халқим, аслида,
Чун Ватан меҳри анинг арконидаур кудсий иймон.*

*Заминим тафтидан диллар олар қувват, муҳаббат,
Муҳаббатни дилга солган азал мозий, турк забон.*

*Чайқалиб тургувчи дунё мисли уммон мавжлидур,
Беҳудуд уммон эса, билмас тиним, тинмас тўфон.*

*Бу беором уммон аро бизлар эркли кемамиз,
Покдамон сарбон билан манзилига етгай равон.*

*Хар қисим туфроғ юракда, ундадур жисму жаҳон,
Бу жаҳон ичра маним Ўзбекистоним бир жаҳон.*

*Дер, Ватан ишқида ёнгум бир умр, Комил Аваз,
Бу табаррук ишқ ила васфини этгимдур баён.*

* * *

*Оразин гулгунлиғидин бормикан армони ҳеч,
Толеъи юксаклиғидин кетмагай дармони ҳеч?*

*Кўз қамашгуси нигоҳидин, ажаб, тилсим эрур,
Кўрмадим, умрим биноким, бул қадар нишони ҳеч.*

*Қиймариб боққанида нурланар мардумлари,
Тоабад, шўх кўзлари кўрмагай гирёни ҳеч.*

*Нурли ҳам олам мунаввар сарвиқадлар бор учун,
Аё, Тангрим, этмасун тарк гулчирой дунёни ҳеч.*

Бир париким дилрабо, ўшамас маҳвашлара,
Ўзи якто, сўзи якто, йўқдурур шоёни ҳеч.

Беададурким таҳайюр, бир назар этса малак,
Бўлмагай Комил Авазнинг шодлигин поёни ҳеч.

* * *

Не қилай, нур ичра мен нур истасам, нур истасам,
Қалбида — уммонда мен дур истасам, дур истасам?

Кулгичи кулган сари қоши қанотлар қоқибон,
Хурлиқолар ичра хур-хур истасам, хур истасам.

Чехраси гулгун ёниб, бергай камалақдек жило,
Ранг ёруғ, сур ичра мен, сур истасам, сур истасам.

Кўп кезиб шайдолиғ этдим шу ниҳон оламда мен,
Вожаб, сир ичра мен, сир истасам, сир истасам.

Ҳажрида қон бўлди дил, чиққум ишқ майдониға,
Борми монанди жунбуша — қур истасам, қур истасам.

Ишқ тиёғин яросин тиккали мўр сўрди табиб,
Фасли хозонму экан, мўр истасам, мўр истасам?

Эҳтиёж недур тирикликка висолингдин йироқ,
Ураин бош қай тараф, тийр истасам, тийр истасам?

Бир муқим жойда топмас, ажаб, гоҳ ложарам,
Кўнглум озари мақом — шўр истасам, шўр истасам.

Ўқми ул мужгонолариким, қарочигларда ёй,
Ичра мен — Комил Аваз, умр истасам, умр истасам.

* * *

Сани ишқинг мани олам аро девонавор қилди,
Дамодам фикри ёдинг бу ғаму озора ёр қилди.

Берай десамки, хуш ишқнинг чигал сиртмоғида жонни,
Бу не ғамза буйим етмас, олис юксақда дор қилди.

Ҳажр васлида эй дилбар, риёзат ҳикматин туйдим,
Нигоҳингга гадо кўнглум сабрни ихтиёр қилди.

Сабрда эътиқод илми жам эрса ҳамки, эй ошиғ,
Ки, бардошим назар бирлан отиб ўқ тору мор қилди.

Кима-ким бермади дардни, юпанчға муттако бўлмас,
Муҳаббат завқидан они суво, лаззатга зор қилди.

Анинг меҳри била кўзим очилгай олама ҳар тонг,
Дилим ишқ зикрини такрор, нетайки, бешумор қилди.

Дегум, Комил Аваз, кетмас бесамар нолаи оҳинг,
Фақат ёлғиз сани ёдинг кўйингда барқарор қилди.

* * *

Раббил, эй мулки хусн, боққил талабгоринг томон,
Мулки борлар боққуси ё рабким, бор мулки жаҳон.

Менда меҳру ҳам вафодин бошқа мулк йўқдур, нетай,
Озми шу бир кул учун хизматга тайёр ҳар замон?

Бир хиромонинг учун бермоққа йўқ менда шаҳар,
Бари зийнатдан баланд, бор менда, лек, покиза қон.

Гар кураш бўлса вужудим найзаи ўқдир маним,
Бир табассумингга зор, интиқ яшарман, ман, ҳамон.

Нола ожизликми сенга, дилин тўқди Комил Аваз,
Балки, кулман дегандан, безътибор қоши камон?!

* * *

Рухсори раъногул пари, оқшомда осмон Хулқари,
Эй барча гуллар сарвари, сансан кўзимнинг жавҳари.

Ёздим «Феруз»ни ман тинглаб, етгил розимни сан англаб,
Кўйдимми ё душвор талаб, тушгайми нигоҳ ман сари?

Кўйингда ман кўп куйларам, куйласам ҳам хўб куйларам,
Етгайми сенга куйларим, бўлмадими ё таъсири?

Сани ўйлашдир ишларим, ўнг келмайдир тушларим,
Ҳолимни кўриб хешларим, кулмакка айланди бари.

Кўриб жамолинг гул узор, кетгай юрагимдан ғубор,
Қолдирма сан безътибор, хўблиқ тахтимнинг дилбари

Кўнглим шабистон бул замон, бедодлиғ ҳамким бегарон,
Этмиш гарангу безабон, андуҳи хижрон сарсари.

Йўқдур қалбга андозалар, домиданман гар ёзсалар,
Солгай жаҳонга ларзалар, туйғум тошибким шаршари.

Умр нечунким, кам сийлов, бир кўриб қалбда олов,
Қолмиш ягона бежилов ҳис-ҳаяжон асплари.

Ишқдан бўлакни дил демас, токай яшар диққинафас,
Маъзур тутинг метин эмас, Комил Аваз асаблари?!

* * *

Хурлиқо шайдо этар, қайрилма қош-оҳу экан,
Лек, мен учун ишқ бобида э воҳ, ажаб, оғу экан.

Ким яхши кўзларни суюб, Кубро қадим тўғри демуш,
Кулгич кўзи титроқ солур, жон офати, жоду экан.

«Ушшоқ элин бахтин қаро ёзмиш азал котиблари», —
Шоир замонлар оҳидан ишқ дурмуши ғулу экан.

Бироқ, бежиз эмас, ишқий розлар мумтоз наволарда,
Бу не, қувватми ё дилга таъсир соний чолғу экан?

Беишқи вақт, Комил Аваз, олам қоронғудир сенга,
Билҳақ, муҳаббат нуридан борлиқ гўзал, ёғду экан.

Содиқжон Иноятлов

ХАТО

Мухтасар қисса

Газета муҳаррири Нодир Қурбон муҳарририятта яқиндагина амалиёт ўташ учун келган талаба Ўктам Расуловнинг мақоласини ўқиётиб, вужудига алланечук ёқимсиз ҳис ўралаганини сезди: Боши ғувиллаб, назарида, аъзойи баданига тегирмон тошидай оғирлик инди. "Тавба, нималар бўлаяпти ўзи, ҳеч нарса ёқмайди-я?". У асабийлашаётганини билиб, стол устидаги "Родопи"га қўл чўзди. Босиб-босиб тутун тортгач мияси тиниқиб, сал энгил тортгандай бўлди. Лекин ўқишга тушаркан, яна асаби ўйнади. "Минг лаънат, намунча пишиқ-пукта ёзмаса бу хумпар". У сўнгги пайтларда атрофидагиларга ғайирлиги келаётганлигини рўйи-рост тан олади-ган бўлганди. "Мен икки дунёда ҳам бу боладай ёзолмайман. Эртаминдин бу мақола Ўктам Расулов деган имзо билан газетада чиқади. Одамлар ўқигач, «баракалла, қотирибди», деб қойил қолишади. Лекин газетанинг бир бурчагидаги "муҳаррир Нодир Қурбон" деган ёзувга ҳеч ким эътибор ҳам бермайди. Ҳеч ким. Чунки ўн беш йилдан буён Нодир Қурбон бирор арзигулик нарса ёзган эмас. Ёзолган эмас..."

Нодир Қурбон деганимиз бир пайтлар Нодир Қурбонов эди. Оддийгина, қишлоқнинг тупроқ чангитиб юрган боласи эди, сизу биздек. Тўққизинчи синфда ўқиб юрганида нимадир бўлди-ю, у туман рўзномасига мактабда Ватан ҳимоячилари кунига бағишлаб ўтказилган кеча тўғрисида хабарча ёзди ва почта орқали жўнатмай, ўзи муҳарририятга олиб бормоқчи бўлди. Муҳаррири у ёқда турсин, хатто фаррошини ҳам танимайдиган ўспирин пештоқига "Матбуот уйи" деб ёзилган қўш қаватли бино олдида меровсираб турганди, оппоқ "Волга" келиб тўхтаб, ундан балаңд бўйли, ораста кийинган хушбичим бир йигит тушди. Тушди-ю, сипо юриш билан муҳарририят сари йўналди. Йигитнинг иккинчи қаватга кўтарилиб, "муҳаррир" деган ёзув осифлик хона эшигидан кириб кетганидан билдики, бу ернинг каттакони шу одам. Дадиллик десак нотўғри бўлар-у, андак фаросатсизлиги сабаб бўлиб, у муҳаррирнинг олдига тўппа-тўғри кириб борди. Ҳар тугул салом берди. Муҳаррир ҳам уни самимий қаршилагандай бўлди.

— Мақола ёзувдим, — дабдурустан унинг оғзидан шу гап чиқди.

— Мақола... Жуда яхши-да, — хона эгаси ним табассум билан унга жой кўрсатди, — ўтиринг, қани мақолангиз?..

Такрор бўлса-да айтамыз; Хабарча хийла яхши ёзилган эди. Муҳаррир-га маъқул бўлди. Мамнунлигини яширмади. Попукдеккина котиба қиз келтирган чойдан бир пиёла қуйиб Нодирга узатди. Сўнгра эски танишлардай ҳол-аҳвол сўраб, ўқишларини суриштирди. Ёзиб туриши лозимлигини айтди. Келиб тулинг, деб илиқ хайрлашди.

Тўрт-беш кундан сўнг хабарча босилиб чиқди. Хўш нима бўпти, дерсиз. Йўқ, Нодир учун кўп нарса бўлди. Донғи чиқди. Аввал, адабиёт ўқитувчиси ҳовлиқмароқ Тўрабоев синфдошлари олдида уни табриклади. «Нодирбойдан ҳали зўр ёзувчи чиқади», деди. Шу кунлар ичида у анча ҳаволаниб юрди. Назарида, бутун мактабдагиларнинг, ҳатто синфдош қизларнинг ҳам унга бўлган муносабатлари ўзгаргандай эди. Бир ҳафта ичида Нодирбой узил-кесил қарорга келди: "Ёзувчи бўламан!"

"Ёзувчи бўламан!" у шундай деб ўйлаганида кўз олдига энг аввал оппоқ "Волга"дан тушаётган салобатли муҳаррир келарди. Унинг сипо юриб кабинетга кириши, чиккабел котибанинг таманно билан чой келтириб қўйгани хаёлидан кетмасди.

Яхши ният — ярим давлат. Ҳар қалай Нодир интилди. Туман газетасига серқатнов бўлиб қолди. Қимирлаган қуруқ қолмас, деганлар. Худо қобилиятдан озгина берганми ё ёзиб чизавериб қўли келишиб қолдимиз, бундан беҳабармиз-у, ишқилиб тўртта-бешта мақоласи газета юзини кўрди.

Мактабни тамомлаб ўқишга кетар чоғи отаси унинг қўлига нақ бир ҳўкизнинг пулини тутқазаркан, ўзича ўғлига насихат қилган бўлди:

— Ўқишга кирасан, ёзувчи бўласан, — деди у боласининг ёзувчи бўлгач ўзининг гердайиб юражагидан ҳалиданоқ қувониб, — билсанг замон ёзувчиники. Қаерга борса иззат-ҳурмат ўшаларга. Айтишларича, жуда кўп пул топишармиш.

Нодирбой Тошкентдай шаҳри азимга келиб, университет даргоҳига қадам босиб билдики, ҳолва дегани билан оғиз чучимас экан. Тўрттагина мақолани кўтариб журналистика факультетига кирмоқчи бўлган болапақир сездикки, аҳволи хийла танг. Журналист (Нодирбойнинг тили билан айтганда ёзувчи) бўламан деб узоғу-яқиндан келган йигитларнинг ичида ҳар бир шоввозлари борки, ўттизталаб-қирқталаб мақола чиқарган, баъзилари шеърлар, ҳикоялар эълон қилган. Яна марказий нашрларда денг... Шунда ўзини салкам ёзувчи санаб юрган Нодирбойнинг кўнглига илк марта гўлгула кирди. Ҳафсаласи пир бўлиб, тарвузи қўлтигидан тушиб кетди. Хўжжат қабул қиладиган кексагина аёл унга боласига куйинган онадай ачиниш билан боқди.

— Ўғлим, балки бошқа факультетга топширарсиз?

Нодирбойнинг феъли-атворида ўжарлик деган бир хислатми (иллатми) бор эди. Ўша тобда шу нарса ўзини кўрсатди. Кўз олдига "Волга"дан тушаётган муҳаррир келди. Ўйланиб ўтирмади. Зотан ўжар одам ўз билганидан қолмайди.

— Йўқ, — деди у кўзини лўқ қилиб, — мен ёзувчи бўлмоқчиман!

Ҳар қалай унинг омади чопди. Кечки бўлимга талабалар етишмай қолди-ю, имтиҳонлардан аранг "уч"га илинган Нодирбой ўқишга кирди...

Уч кундан сўнг оғзи қулоғида қишлоғига кириб келса, отаси бир қўйни сўйиб ўзича бир талай режани ҳам пишириб қўйган экан.

— Хуллас ўқийсан, — деди у Нодирбойнинг ўқишга киргани шарафига чошгоҳдан бошлаб арақхўрлик қилган улфатларини кузатгач, чорпояда ён-бошлаганича ҳўрилатиб кўк чой ичаркан, — Ўқийсан, ёзувчи бўласан! Ўқишни тамомлагач, энг ками Тошкентда ишлайсан. Сен бу ерда оғзингдан сувинг оқиб мақтаб юрган редактўринг ҳам аслида ёзувчиликни би-

тирмаган экан. Суриштирдим, бор-йўғи адабиётчи муаллим экан. Сен чи-ста ёзувчиликнинг ўқишига кирдинг. "Вечерний" ўқишнинг армия деган даҳмазаси бўлармиш. Қисинма, худо хоҳласа тоғанга айтиб бу ёғини бир бало қилармиз. Ҳа, айтгандай, тоған уйимда хоҳлаганча яшайверсин, деб айтди. Сен бўшашма, маҳкам тур энди.

Нодирбой маҳкам турди. Маҳкам тургани шу бўлдики, аввал бошданок ҳамма фанлардан яхши ўқиб сабоқдошларининг олди бўлишига интилди. Назарида яхши ўқиган талабадан яхши ёзувчи чиқиши лозим эди. Аммо, сал фурсат ўтгач кўрасаки аҳвол ўйлаганидан бошқачароқ, Курсдошларининг аксарияти аъло ўқишга эмас, аъло ёзишга интиладиган болалар экан. Кўпчилиги газета — журналлар муҳарририялари-ю, нашриётлар билан алоқада, ишга шўнғиб кетишган. Демак, Нодирбой ҳам шундай қилиши керак. Бироқ, бу борада унинг ҳа деганда иши юришавермади. Қайси муҳарририятга иш сўраб борса "бўш штат йўқ" деб қайтаришди. Шаҳарда ўқиб юрган бир ҳамқишлоғи ўзининг ёнига қурилишга ишга киришини маслаҳат берувди, Нодирбойнинг ори келди. Бўлажак ёзувчи энди келиб-келиб ғишт кўтариб, лой-тупроққа беланиб юрсинми? Нуфузли бир газе-тада мусахҳихлик ўрни бор экан-у, бош муҳаррир ланжлик қилди.

— Бизга қўлидан ёзиш келадиган одам керак, — деди у йигитчага кўзой-наги устидан синчиклаб боқиб. — Умр бўйи мусахҳих бўлиб қолиб ке-тишни истамассиз, ахир? Туман газетасидан нарига ўтолмаган экансиз, ёзганларингизни ўқидим.

Муҳаррир "бари бир пулга қиммат" демоқчи эди-ю, шайтонга ҳай бер-ди.

Хайриятки, бахтига Тоға бор экан. Шу орада хўжалик раисларининг алақандай йиғилиши сабаб бўлиб Тошкентга келди-ю, Нодирнинг муш-кули осон кўчди. Тоға жияни учун сарфу харажатни аямади. "Зарафшон" ресторанидаги қуюқ зиёфатнинг эртасига тармоқ газеталаридан бирида мусахҳих бўлиб иш бошлади.

Нодир Қурбон ёзувчи билан шоирнинг фарқини шу ерга келиб билди. Ва яна англадики, шоир дегани дарвешнамороқ, ёзувчи дегани ўйчан ва бир оз инжиқроқ бўларкан. Аввал бошданок шеър масаласида ўзининг алифни калтак дея олмаслигини сезди. Унинг ҳамма нарсани ўз қаричи билан ўлчайдиган одати, "менга маъқул нарсаларнинг ҳаммаси ўзгалар учун қонун" деган ғалати ақидаси бор эди. "Ёзувчи ҳикоя ёзиши керак. Ҳикоя дегани ҳар қалай мақолага ўхшаб кетади, — деб мулоҳаза юритди у, — қизиқроқ бир воқеани ўйлаб топасан-у, бадийроқ қилиб, яъни, чиройли сўзлар билан безасанг, ҳикоя дегани шу-да".

Нодир Қурбон ана шундай кайфиятда жадал ишга киришди. Икки ой ичида иш орасида ўзича беш-олтита ҳикояни ёзиб ташлади. Уларни шоша-пиша шу газетанинг адабиёт ва санъат бўлими мудирини, "Чинорлар" деган китоби чиққан ёзувчи Неъмат Муродга тутқазди. Бўлим мудирининг "фа-лон ҳикоянгиз яхши экан, газетада чиқарамиз" деган бир жумла каломини роса бир ярим ой интиқ бўлиб кутди. Ундан ҳа деганда садо бўлавер-магач, ниҳоят, бир куни юрак ютиб ўзи ёрилди:

— Устоз, ҳикояларимни ўқиб чиққан бўлсангиз...

— Ҳа, дарвоқе, ҳикояларингиз, — эрталабдан ишга кўмилиб ўтирган Неъмат ака қаламини чеккага қўйиб, Нодирга ўйчан тикилиб қолди. Бу ҳол бир неча дақиқа давом этди. Агар Нодирбой сал зийрак ва андак фаросатлироқ одам бўлганида борми, адибнинг юзу-кўзидаги ифодадан: "Ука, сен бошқа касбу корнинг бошини тутиб, насибангни терганинг яхши эмасми?", деган маънони ўқиб олган бўларди. Начора, Нодир Қурбонда бу фаҳм-фаросат йўқ. Неъмат Мурод эса, ниҳоятда, андишали одам бўлгани-

дан бировнинг кўнглини оғритай демасди. Шу боис, жавобини яхшилаб андавалади:

— Кўп ўқинг, кўп машқ қилинг, ўрганиш — изланишдан чарчаманг. Устозлар "Талантнинг тўқсон тўққиз фойизи меҳнат" деганлар. Худо хоҳласа ёзувчи бўларсиз...

Во дариф! Устозлар "ўша тўқсон тўққиздан қолган бир фойизини худо берган иқтидор тўлдирсагина" демаган экан-да! Хуллас, Нодир шу гапга маҳкам ёпишиб олди. Ўзича ўқиди, ўрганди, ёзди, чизди ва яна ёзди. Лекин...

Вақт ўтгани сайин у ўзидан ёзувчи чиқмаслигини, умуман, адабиёт олаmidан йироқ одам эканлигини, бу даргоҳда ўзига ўрин йўқлигини тан олмасдан иложи қолмади. Айтганимиздек унинг феълдаги ўжарлик сира ортга чекинай демасди, билъакс, кундан-кунга, ойдан-ойга кучаяр эди. Нега энди Нодир Қурбон ёзувчи бўлмаслиги керак экан? Нега? Бошқалардан унинг қаери кам?

Отаси қассоб эди. Шунинг баробарида ҳўкиз боқишга ҳам устаси фаранг эди. Қизиқ, ҳар гал қишлоққа борганида, отасининг сўқимга боққан, семизлигидан бўйни гавдаси билан бирлашиб, қорни ерга тегай-тегай деб турган, оёқлари бир қарич бўлиб қолган ҳўкизларни мириқиб томоша қиларкан, тавба, бу ишга ўзида англаб бўлмайдиган бир рағбат ҳам сезарди. Сезарди-ю, яна ўз-ўзидан уялиб ҳам кетарди.

"Йўғ-э, — ўз хаёлларини ўзи чалғитарди у, — ҳўкиз қаёқда-ю, адабиёт қаёқда?"

Бу орада курсдошларидан ёзувчилик йўлини танлаган баъзи тиришқоқларининг битта-иккитадан китоблари нашр этилиб айримларининг номлари катта-кичик адабий давраларда илиқ сўзлар билан тилга олина бошланди. Нодир Қурбон айнан шу нарсага чидай олмас эди. "Менинг улاردан қаерим кам, — ҳам ҳасад, ҳам нафрат (ё тавба) билан ўйларди у, — ахир, мен ҳам жон-жаҳдим билан интилдим, ўқидим, ёздим, чиздим. Ёзувчи бўламан деб заҳматлар чекдим. Шунча йил Тошкентда тентирадим. Менинг хатоим нимада ўзи?"

Нодир Қурбоннинг "Тошкентда тентирадим" дегани инсоф билан айтганда, адолатдан эмас. Ҳамсабоқлари эски шаҳарнинг зах босган ижара уйларида, хонадон эгаларининг юзига сарғайиб, бир сўмни минг тутиб умргузаронлик қилганларида, у пойтахт марказидаги, тўққиз қаватли уйнинг, Тоғанинг номида бўлган уч хонали квартирасида бойваччалардай яйраб-яшнаб яшади. Э, Тоғанинг умри узун бўлсин, илойим. Унинг қилган ҳотамтойликларини Нодир икки дунёда ҳам қайтара олмас. Иккинчи курсда ўқиб юрганида бир куни "лоп" этиб ҳарбий комиссарликдан аскарликка чақирув қоғози келди-ю, у оёғи куйган товукдай ҳовлиқиб қолди. Энди нима бўлади? Шаҳар ҳавосини олиб тегманозик бўлиб қолган Нодирбой армиянинг икки йиллик машаққатларига қандай қилиб чидайди? Бу ёқда ўқиши-чи? Ҳамсабоқларига ҳайронсан. Аскарликни ўташ хабарини индамайгина, ҳатто баъзилари қувониб кутиб олишди. Нима эмиш, армия одамни чиниқтирармиш у ерда ҳаётни яхшироқ ўрганар эмишсан. Йўқ, Нодир Қурбон аҳмоқлардан эмас, ҳаётни эғнига солдатча шинел-у, оёғига кирза этик кийиб Тошкентнинг оромбахш боғларида ҳам ўрганаверади. Хуллас қишлоққа телефон қилгач, отаси билан Тоға оёғини қўлига олиб етиб келишди. Гапни чўзиб ўтирмай индаллосини айтиб қўя қолайлик. Нодир Қурбоннинг "зрениеси паст" экан-у ўзи ҳалига довур билмасдан юраверган экан... Зудлик билан "горбольница"га ётқизиб бир ой "даволашди". Яна алақандай текширишлардан "ўтди". Натижа шу бўлдики, "ҳарбий хизматга яроқсиз" деган ҳужжат Нодирнинг қўлига тегди. Ана энди бемалол ўқишини хатм қилиб, ёзувчи бўлиш йўлида жавлон уриверади.

Отаси ой сайин бўлажак ёзувчига мўмай пул жўнатиб турди. Тоға ҳам арзанда жиянини сийлашда давом этди. Унинг ҳар сафар шаҳарга (мажлисга ё маишатга) келиши йигитча учун байрамдай эди. Чунки раис тоға-

нинг қўйни-қўнжи тўлиб бир келгани Нодирбойнинг нақ икки — уч ойлик харажатини тежаб қоларди. Шу боис, ўқишни тамомлаш арафасида отаси "биз онанг билан маслаҳатлашиб Тоғангни қизини кўз остимизга олиб қўйдик" деганида йигитнинг юраги севинчдан (севгидан эмас) бир энтикиб кетди. Сал эркатойлиги-ю, тилининг заҳарлигини (кўпчилик бойваччаларнинг фарзаңлари каби) ҳисобга олмаганда, Холидахон бинойидек қиз, ахир. Тўй ҳам номдор раиснинг ва бўлажак ёзувчининг обрўсига монанд қарс-бадабанг бўлиб ўтди. Хуллас, мундоқ дўппини бошидан олиб ўйлаб қараса, Нодир Қурбоннинг ҳамма нарсаси тўкис, пойтахтда уйи (келиннинг номидалиги сал кўнгилини хира қиладида.) қўйнида офатижон хотини, чўнтагида пули, эплаб кун кўрса бўладиган иши бор. (Вақти-соати келиб Тоғани бир авраса машина ҳам бўлиб қолар, иншоолло). Энди талашиб-тортишиб бўлса-да, ёзувчилар даврасидан жой олишгина қолган эди, холос. Лекин...

Ёзувчи бўлиш, жилла қурса бир жуфтгина ҳикоясини нуфузлироқ журнал ё газетада чиқариш учун сал қалтисроқ йўлларни ҳам қилиб кўрди. Э-э-э. Шу воқеани эсласа ҳали-ҳануз Нодир Қурбонни хижолатдан совуқ тер босиб кетади. Қандай қилиб юраги дов берди-я, шунга, тавба?! Одамнинг боласи янглишар эканда...

Ўзига зўр туюлган етти-саккизта ҳикоясини яхшилаб машинкалатиб, номдор адабий журналнинг бош муҳаррири, машхур ёзувчига берганига ҳам икки ой вақт ўтди. Қай куни юрагида минг бир илинжу-ҳадик билан журнал муҳарририятига борса ёзувчи алақандай делегация сафида Покистонми, Ҳиндистон томонларга чет эл сафарига кетган экан. Тирноқларига ҳафсала билан оро бериб ўтирган соҳибжамол котиба қиз, бош муҳаррирнинг уч кундан сўнг қайтишини, бироқ келгани замон таътилга чиқиши сабабли ҳали-бери ишга тушмаслигини айтди. Демак ҳафта ўн кун уйида бўлади. Хўш, уйига борсачи? Бу фикрини шу кунларда Тошкентга (маишатга) келган Тоға (энди ҳам қайнота) га айтган эди, у гапни лўнда қилди:

— Мана бу ўғил бола гап! — деди у чиройи очилиб. — Энди ўзингга келяпсан, шекилли. Аввалроқ қаерда эдинг? Уйига борадиган бўлсанг совға-салом билан бор! (Нодирнинг нияти ҳам шу эди, аслида) Совғанинг ҳам унча-мунчаси бўлмасин, пулдан ҳам ема. Ҳозирги замонда олмайдиган одам борми? Ўша ёзувчинг фаришта бўлса ҳам, мана мени айтди дерсан, совғани кўрса жон дейди. Бу ёғига имиллама энди.

— Ёзиш узоқ давом этадиган жараён, — деди ёзувчи рўпарасида кўзларини мўлтиратиб ўтирган думбул қаламкашга ҳорғин ва ўйчан тикилганича. — Мен бунда фақат асарни қоғозга туширишни назарда тутаятганим йўқ. Илло, шунгача бўладиган ўйлаш, мулоҳаза юритиш, воқеаларни хаёлан пишитиш, қисқа қилиб айтганда ёзишгача бўлган жараён жуда кўп нарсани белгилайди. Бу жараённи ёзувчининг истак ихтиёри билан сунъий равишда тезлаштириб бўлмайди. Эҳтимол, менинг бу фикрим хатодир ёки бўлмаса унчалик тўғри эмасдир. Аммо ўз тажрибамдан келиб чиқиб айтаяпман. Сиз менинг олдимга маслаҳат олиш учун келдингизми, демак, билганларимни айтишим лозим. Қабул қиласизми, йўқми сизнинг ишингиз. Зеро, биров бировга ёзишни ўргата олмайди. Чунки, бу содда қилиб айтганда лойсувоқ қилиш ёки кетмон чопишдай жўнгина нарса эмас, ахир. Фақат биров-бирова у ёки бу масалада йўл-йўриқлар кўрсатиши, маслаҳатлар бериши мумкин: Тўғрими? Лекин бир нарсани эсда тутинг, ёзувчи ёзувчидан, шубҳасиз, ўрганади. Бу энди ёзилмаган қонун ёки исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат.

Орага бир неча дақиқалик жимлик чўқди. Адиб хаёлларини жамлаб

олиш учунми шошилмай сигарет тутатди. Очиқ деразадан кўриниб турган сокин боққа тикилганича сўзида вазмин давом этди.

— Ҳикояларингизни ўқиб сизда бетизгин бир жадаллик борлигини сездим. Сиз негадир жуда шошиласиз. Қаҳрамонларингиз ҳам шошилишди, воқеалар кутилмаган тарзда тезлашиб кетади. Оқибатда кўп нарсалар мантиқан бир-бирига боғланмайди. Боғланган тақдирда ҳам ўқувчи унга ишонмайди. Назаримда бу сизнинг кам ўқиганлигингиздан, ўзингиз қаламга олган нарсани муфассал билмаганлигингиздан. Абдулла Қаҳҳорнинг шу тўғрида айтган бир зўр гапи бор, ўқиганмисиз шуни?

Нодир Қурбон юраги "шув" этиб кетди. Абдулла Қаҳҳорни ҳамма мақтайвергач бир-иккита китобини чала-яримроқ ўқигандай бўлувди. Лекин ёзувчининг сўраётгани қайси гапи экан? Хайриятки, уни бу ўнғайсиз ҳолатдан адибнинг ўзи қутқарди. Ўрнидан туриб жовондан қалингина китоб олди. Узоқ варақлаб Нодирга юзланди.

Мана қаранг: «Яхши асар ёзиш учун энг катта, энг муҳим нарса материални билиш, турмушни билиш, турмуш тажрибасига эга бўлишдир. Турмушни билмаган ёзувчи нақадар билимдон, нақадар таланти, нақадар меҳнаткаш бўлмасин муваффақият қозонолмайди». Уқдингизми? Домланинг бу гапларини яхшилаб эслаб қолинг. Тил масаласига келсак, ҳали сиз...

Адибнинг бундан кейинги сўзлари йигитнинг қулоғига кирмади. Ёзувчи "сиз негадир жуда шошиласиз" деб ҳақ гапни айтган эди. Чиндан ҳам Нодир Қурбон тезроқ ёзишга, китоб нашр эттиришга, ёзувчи деган ном олишга, шухрат қозонишга, айна дақиқаларда эса рўпарасида номдор адибнинг "фалон ҳикоянгиз яхши экан, бизнинг журналда чоп этса бўлади" деган гапини эшитишга шошилаётган эди. Хом сут эмган банда эмасми, кўнглида "совғамни олди, энди озгина қўлаб юборса керак?" деган илинж бор эди. Аммо... Ёзувчи ҳаётда ҳам ўзининг ёзганларига собит одам экан. Қайтаётганларида дарвозага етмасданоқ осмондан тушгандай бирдан Нодир Қурбон олиб келган қимматбаҳо совғани қўлида авайлаб тутганича адибнинг ўғли пайдо бўлди.

— Манави совғангизни эса олиб қўйинг, — деди ёзувчи хайрлашар чоғи рад этиб бўлмайдиган даражада кескин ва айна пайтда беозор оҳангда. — Худога минг қатла шукурки, бизда мана шу нарса расм бўлмаган, иншоолло, бўлмайди ҳам. Совға-салом билан иш битганда эди кўп одамлар ёзувчи бўлиб кетган бўлар эди. Яхши боринг, омон бўлинг.

Шунда Нодир умрида илк даъфа журъат билан бир иш қилди. Совғани жаҳл билан шарқираб оқаётган анҳорга улоқтирди. Озроқ фурсат сувга қараб ўйланиб турди. Назарида, совғага қўшилиб ўзининг орзу-умидлари ҳам оқиб кетгандай бўлди, ўшанда.

* * *

Тоғанинг бу галги Тошкентга ташрифи ҳам яхши, ҳам ёмон бўлди. Яхши бўлгани шуки, эрталаб шаҳар айлангани чиқаётиб жияни (куёви) нинг чўнтагига бир даста (одатдагидан анча кўп, камида Нодирнинг уч ойлик маошига тенг) пул солиб қўйди. Ёмон бўлгани шуки, тушлиқда ресторанда кавказча кабобни еб, француз коньягини ичиб кайф қилиб турган Нодирнинг неча йиллик орзу-умидларини икки оғиз сўзи билан чил-парчин қилди.

— Булмайди, жиян, бўлмайди, — тоғанинг узлуксиз маишат нуқси урган гўштдор юзида ачинишми, афсусланишга ўхшаган ифода акс этди. Бировга аччиқ қилгандай қадахни тўлдириб сипқоргач, газак ҳам қилмай сигарет тутатди. Бошини чайқаб сўзида давом этди. — Нима бўлмайди, деб сўра, ахир? Сенинг бу юришларинг, бу ишларинг, ростини айтсам, ҳаммаси копейка. Хафа бўлмагин-у, итнинг кейинги оёғи бўлиб Тошкентда беҳуда судралиб юрибсан.

Менинг-ку бу ишларга ақлим етмайди, далада юрган одамман. Лекин очиги сендан ёзувчи чиқмайди. Бўладиган бола ...дан маълум.

Тоға ҳеч қачон Нодир билан бундай оҳангда гаплашмас эди. Ҳар доим ёш боладай авайлаб, эркаларди. Бугун-чи? Наҳотки шу одам, умрида бирорта китоб ўқимаган, ҳамма нарсани пул билан ўлчайдиган, маишатдан бошқа нарсани билмайдиган раис ҳам ундан ёзувчи чиқмаслигини сезган бўлса? Ё муштдайлигидан зебу-зийнатларга кўмилиб, яхши еб-ичишга ўрганиб қолган оқбиллак арзандасининг эрта бир кун ҳаёти номи улуғ, супраси қуруқ, бир мухбирчанинг қўлига қараб қолажагидан ташвишга тушдими? Мабодо, у Носир Аҳмад (ноумид шайтон, сўнгги пайтлар Нодир "ётиб қолгунча отиб қол" қабилида иш юритиб, мана шу ёзувчининг этагидан тутган эди) билан тил бириктирмаганмикан? Яқинда, сал аввалроқ, бериб келган ҳикояларининг тақдирини билай деб бу кекса адибнинг олдига кирган эди. У оппоқ сочли бошини чангаллаб, столга мук тушганича кимнингдир қўлёмасини берилиб ўқиётган экан. Нодирга ўтиришга жой кўрсатиб, ҳол-аҳвол сўради. Унинг чеҳраси очиқ эди, кўзлари чақнаб турарди.

— Мана ёзувчи, — деди у қувонч билан қўлёмасига ишора этиб, — адабиётимизга шундай ёзувчилар керак. Ҳар бир сатридан туғма истеъдод нафаси уфуриб турибди. Ўқиган сайин ўқигинг келади, гўё ўзинг ҳам воқеалар ичига кириб кетгандай бўласан. Фақат бир нарсадан хавотирдаман, атрофидагилар уни тўғри йўлдан чалғитишмаса, бирон зиён-заҳмат етказиб қўйишмаса бўлди. Ахир, бизда ҳалигача бировнинг оёғидан чалишга уринадиганлар бор. Худо хоҳласа, бу йигитдан Чингиз Айтматовдай ёзувчи чиқади.

Нодир Қурбоннинг бағрини ўшанда ҳасаднинг аччиқ тиғи беаёв тилимлаб юборди. Йўқ, тилимлаб юбордигина эмас, устидан бир сиқим туз ҳам сепди. Аламдан, ўкинчдан юзи қизариб, алланечук бўғилиб кетди. Бироқ сир бой бермади, устозининг сўзларини маъқуллаб ўлганнинг кунидан кулимсиради. У Носир Аҳмад оғзидан бол томиб мақтаётган ёзувчини яхши биларди. Ўзидан учми-тўрт курс қуйида ўқиган, қайси бир олис қишлоқдан келган озғингина, индамас бола эди.

— Сенинг дардинг менга аён, — бирданига нимадандир кўнгли қолгандай сал оғриниб сўзида давом этди, ёзувчи. — Неча марта очиқ-ойдин айтай дедим-у, ҳар гал истиҳола қилдим. Одамнинг юзи иссиқ, қолаверса, биз ўзбекларда андиша деган нарса бор. Кел, бугун сен ҳам, мен ҳам ҳақиқатнинг юзига тик қарайлик. Мендан хафа бўлмагину сендан ёзувчи чиқмайди. Мени сўксанг ҳам майли... Ҳақиқий ёзувчининг ёзгани одамни оҳанрабодай ўзига тортиб туради. Сеники эса... Сен мухбирлигингни қилавер, бу иш билан ҳам кўп обрў-эътибор топса бўлади.

Аччиқ, ниҳоятда, оғир эди, бу сўзларни эшитиш. Начора, начора...

— Лекин сен хафа бўлма, — кайфи ҳийла ошиб овози ғўлдираб қолган Тоғанинг гапи Нодирнинг хаёлларини бўлиб юборди. — Ёзувчи бўлмасанг нима бўпти? Осмон узилиб ерга тушибдими? Масалан, мана мен ёзувчи эмасманку? Лекин қайси биридан камман? Хоҳлаган жойимга қўлим етади. Ахир, сенинг ёзувчи бўлишдан мақсадинг ҳам катта-катта пул топиб, яхши яшаш эмасми? Шундайми, ахир? Йўқ, мақсадим бошқа десанг мен ишонмайман. Ҳамма ёзувчинг ҳам китоб ёзишдан аввал ундан келадиган жарақ-жарақ пулни ўйлайди. Одам зотининг асл нияти бу беш кунлик дунёда яхши яхшаб, яхши еб-ичиш. Бошқа ҳаммаси бекор. Гап шу; эрта-гаёқ ишдан бўшайсан. Сени ўзимизнинг районга хоҳлаган ишингга қўйдираман. Эҳтимол, сендан яхши раҳбар чиқар. Хоҳласанг райкомда ишлайсан. Биринчи котиб ўзимизнинг одам, бир оғиз айтсам, бас. Бўлди, гап тамом, турамиз энди.

Во ажаб! Дунё қизиқ экан-да! Тоғанинг бир оғиз гапи билан сал муддат ичига Нодир Қурбон "Дўстлик байроғи" газетасининг муҳаррири бўлди. Унинг бу ерга раҳбар бўлиб келиши муҳарририятдагилар учун янгилик саналмади, ҳисоб. Чунки сал олдинроқ Тошкентдан "бир ёзувчи йигит-

нинг муҳаррир бўлиб келиши" тўғрисида миш-мишлар тарқалган, бу гапларнинг бир учи Нодир Қурбоннинг ҳам қулоғига етган эди. Шу сабаб отдан тушса ҳам эгардан тушмаган қаҳрамонимиз сир бой бермади, ўзини чинакам ёзувчилардай тутди. Туман фирқа қўмитасининг мафкура ишлари бўйича котиби Қўзиёв уни ишга қўйиш учун олиб борганида бисотидаги энг сара кийимларини кийиб ясанган, юзида ясама жиддийлик ва ўйчанлик (ёзувчиларга хос) зоҳир эди. Тоғанинг бу ҳудудда дасти узун, айтгани-айтган, дегани-деган эди. Бундай одамнинг нафақат якка-ёлғиз эркатой жияни, балки куёви билан яқин муносабатлар ўрнатиш эртанги кунидан умидвор бўлган Қўзиёвга кези келганида зарур бўлиб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Шу боис, у янги муҳаррирни жамоага таништираётганида тўлиб-тошиб гапирди:

— Партия комитети бюроси ва биринчи котибимиз ҳурматли Турсунбой Шомуродович "Дўстлик байроғи" газетаси муҳаррирлигига Нодир Қурбоновни тайинлашни лозим топди. Нодир Қурбон республика гезеталарида ишлаб тажриба орттирган талантли журналист, изланувчан ижодкор. Уйлайманки, ҳаммангиз баҳамжиҳат ишлаб фидойилик намуналарини кўрсатасизлар!

* * *

Тоғанинг "эҳтимол сендан яхши раҳбар чиқар" деган гапи кўнглига таскин берганди. Балки ростдан ҳам ундан яхши раҳбар чиқар. Ҳар қалай мансаб курсисига етишолмай юрганлар қанча. Бас, шундай экан у нолимаса ҳам бўлади. Ҳафтасига уч марта чиқадиган шапалоқдеккина туман газетаси нима бўпти, деган беписандроқ кайфиятда иш бошлаган Нодир Қурбон билдики, бу ўйлагани хато экан. "Дўстлик байроғи"нинг тахламаларини варақлаб ўтириб, у газетада аксарият яхши материаллар эълон қилинишига, унинг даражаси унча-мунча нашрларниқидан қолишмаслигига амин бўлди. Ўринбосари Қодировни ҳисобга олмаганда, муҳарририятдагиларнинг ҳаммаси ёшлар. Яхши ишлайман деб турган ўт-оловлар. Эскирган бўлса ҳам ҳув ўша олифта муҳаррирдан қолган «Волга» бор экан. Ўзинг хўжайин бўлгандан кейин у-бу нарсаларни ёзиб, унча-мунча қалам ҳақи ишлаб олса бўлади. Хуллас, ёмон эмас, рўзгорни бемалол тебратиш мумкин.

Шуларни ўйлаб Нодирнинг кайфияти кўтарилди. "Яхши — да, шундан ортиқ яна нима керак? Бу ёқда Тоға омон бўлса бир оғиз айтиб майдачуйда кам-қўстларини тўғрилаш мумкин. Тоғанинг бу томондаги лақаби "отдел кадр" экан, бу дегани тумандаги биринчининг ўнг қўли дегани. Ким билсин балки вақти-соати етиб Нодир Қурбоннинг ҳам китоблари чиқиб кетар. Ахир, Тоғанинг «У дунёни билмадим-у, бу дунёда ўлимдан бошқасига чора топилади», деган гапи бор-ку.

Ўз ўйларидан дили равшан тортган Нодир Қурбон чойнақдаги чойни қайтараётувди, "мумкинми" деб руҳсат сўраб, хонага ўринбосари Қодиров билан масъул котиб Аброр Содиқов кириб келди. Кўринишдан иккаласининг ҳам кайфияти чоғ. Ҳол-аҳвол сўрашишгач, "нима гап" деган маънода ўринбосарига савол билан юзланди.

— Тинчлик, — қордай оппоқ сочларини бармоқлари билан тараганича кулимсираб сўз бошлади Қодиров, — Аброржон анча тортинчоқ йигит-да. Бугун кечқурун идорадагиларни уйига бир пиёла чойга таклиф қилмоқчи экан. Муҳаррирга бирга кириб айттайлик, деб қўймади, сира.

— Зиёфат денг, — Нодир Қурбон ҳам жилмайди, — нима муносабат билан ўзи?

Аброр алланечук қизариб «сиз айтинг» дегандай Қодировга қаради.

— Хушхабар, Нодир Қурбонвич, — Қодиров шарақлаб кулди, — Аброржоннинг яқинда Тошкентда биринчи китоби нашрдан чиқди.

— Ха-а, — Нодир Қурбоннинг аъзойи баданига муз югургандай бўлди, юзи бўғриқиб кетди, амаллаб ўзини тутди. — Шундай демайсизми, таб-

риклайман, — бетига сохта табассум югуртириб Аброрнинг қўлини қисди. — Баракалла, бўпти, борамиз.

Зиёфат қуюқ бўлди. Аброр тайёргарликни пухта қилган экан, дастурхон тўкингина. Масъул котибнинг ютуғига ҳамкасблар астойдил қувонишди, шекилли, роса яйрашди. Ўтириш Нодир Қурбонгагина татимади, холос. Ёлғондан кулиб, дастурхондаги неъматлардан тотиниб ўтирса ҳам дилини аламли ўйлар пармалаб, ҳасаддан ёрилиб кетай, дерди. Ахир, Тошкентдай жойда ишлаб келган кимсан муҳаррир Нодир Қурбоннинг омади юришмаса-ю, кечагина ўқишни тамомлаб келган мишиқи боланинг китоби чиқиб турса-я. Бу ёғи қандоқ бўлди, энди? Энди эртами-индин бу бола ёзувчи деб ном олади. Сўнгроқ яна китоби чиқади, у ер — бу ерда танилиб катта-кичик давраларда оти ҳам тилга олина бошлайди. Қарабсизки, сал ўтмай бу пандавақи бурнидан эшак қурти ёғилиб муҳаррирликка даъвогар бўлиб чиқади. Йўқ, Нодир Қурбон пойгақда ўтириб меҳмонларга манзират қилаётган Аброрнинг озғин жуссаси, рангпар юзига синчков назар солди. "Сендан икки дунёда ҳам раҳбар чиқмайди, жўра. Савлат дегандан асар ҳам йўқ. Ёзувчи бўлсанг бўпсан-да. Тоға омон бўлса, мен ўзимнинг ўрнимни бировга бериб қўймасман. Ун беш йил елиб-югуриб эришганим шу курси бўлди, ўзи. Тезроқ туриш керак энди, асалнинг ози яхши".

Нодир Қурбон дастурхон атрофидагиларга виқор билан тикилди.

— Агар қарши бўлмасангизлар, Аброржон икки оғиз сўз айтса-ю, турсак дегандим.

— Қаёққа шошиласизлар, Нодир ака, — астойдил хафа бўлди мезбон, — ўтирамиз, ҳали вақт эрта, тагин овқат бор.

— Яна озгина ўтирсакчи, — кайфи хийла ошган Қодиров минғиллади, — жуда маза қилаётувдик.

— Йўқ, ҳаммаси етарли бўлди, шекилли, едик, ичдик, чақчақлашдик. Меҳмондорчилик учун раҳмат, — раҳбарларга хос салобат билан деди муҳаррир. — Эртага иш куни. Қани, мезбон, бирор нарса денг, энди.

Бошлиқнинг гапи гап, ҳатто зиёфатда ҳам. Аброр меҳмонларга ҳурмат қилиб келганликлари учун миннатдорчилик билдириб, бир пиёладан ичишгач қўзғалишди. Нодир Қурбон ўзи Тошкентда ишлаган газетанинг муҳарририга тақлидан ўринбосарини йўл-йўлакай машинасида уйига ташлаб ўтмоқчи бўлди. Анчагина кайф қилиб олган Қодиров то уйига етгунларича оғзидан бол томиб Аброрни мақтаб келди.

— Аммо, лекин Нодир Қурбонвич мана мени айтди дерсиз, Аброржон тилло бола. Унақа одам икки дунёда ҳам топилмайди. Шу десангиз тўрт йилдан бери бирга ишлаб...

Муҳаррирнинг энсаси қотди. Намунча шунга мақташмаса, зиёфатда ҳам ҳаммалари уни кўкларга кўтариб юборишди.

— Шу десангиз бир куни...

— Етиб келдик, қани тушинг, Пўлат ака, — Нодир Қурбоннинг овози хийла баланд чиқди. — Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди, ахир.

Қодиров алланарсаларни минғиллаганича хайрлашиб тушиб қолгач, у сал энгил тортгандай бўлди. Шофёрга машинани тезроқ ҳайдашни буюрди.

Мухбирлик шундай бир касбки, сенинг қандай ишлаётганингни газетанинг ўзи ойнадай кўрсатиб туради. Нодир Қурбон "Дўстлик байроғи"га келиб бир нарсани билди: шунча йил уриниб ёзувчи бўлолмади. Лекин, нафсиламбрини айтганда мухбирликни ҳам қойиллата олмаган экан. Газеталарни йиғиб юрадиган одати-ку йўқ, бироқ шунча йилдан бери ўзининг ёзган бирор дурустроқ нарсасини эслай олмайди. Муҳаррир бўлиб иш бошлаганига ярим йилга яқинлашди. Туман даражасидаги каттакон йиғи-

лиш ва мажлислар тўғрисидаги ҳисоботлари қалам ҳақидан қуруқ қолмаслик учун битилган бош мақолаларни ҳисобга олмаганда, ҳали раҳбар сифатида ҳам, журналист сифатида ҳам ўзини кўрсата олгани йўқ. Манави чурвақалар эса...

Нодир Қурбоннинг кайфияти бузилиб кетди. Дунёда энг ёмон нарса ўзингнинг ожизлигингни англаб етиш. Ҳа, у ўзининг ишига ўзи илк бор четдан қараб баҳо бераётган эди. Тан олавериш керак, Нодир Қурбон бу ерда ишлаётган ёшлардан анча орқада. Уларнинг ёзганидай қилиб ёза олмапти, ёза олмаса ҳам керак. Чунки уни худо истеъдоддан қисган, бу энди кундай равшан бўлиб қолди. Лекин унинг муҳаррир деган номи бор, кўнглининг бир чеккасида фурсати келиб (ёки Тоғанинг ёрдамида) ёзувчи бўлиб кетмасмикинман, деган умид ҳали-ҳануз заиф мингиллаб турибди. Ким билсин, ноумид шайтон. Аммо, барибир у атрофидагилардан икки қадам олдинда бўлиши керак, олдинда юриши шарт. Чунки сал бўшашса ёнидагилар улоқни илиб кетишлари турган гап. Йўқ, Нодир Қурбон улоқни бериб қўядиганлардан эмас, соғ бўлса ҳали бу ердагиларга ўзининг кимлигини, қандай одам эканлигини кўрсатиб қўяди. Энг аввало, анави Аброр Содиқов деган ёзувчига. Бу пандавақи индамай юриб ичидан пишганлардан экан, шекилли, мана "Шарқ юлдузи"нинг ўтган ойдаги сониди "Сўқмоқлар" деган каттагина ҳикояси чиқибди. Тавба, наҳотки бу индамас бола шу даражада истеъдодли бўлса. Омадни қаранг, икки ҳафта бурун машина ҳам олди. Ўша машинани "ювиш" баҳонасида Аброрларникида бўлган ўтиришда Қодировнинг айтган гапи унинг суяк-суягидан ўтиб кетди. Мен гарантия бериб айтаманки, худо хоҳласа ҳали бу укамизнинг мартабаси жуда баланд бўлади.

Бу нима дегани бўлди, энди. Эрта-индин Аброр Содиқов муҳаррир бўлади, деган шаъмами? Йўқ, Тоға бор экан, ҳозирча Нодир Қурбоннинг эгари мустаҳкам.

У котиба қизни чақириб, қишлоқ хўжалик бўлими мудирини Авазовни айтиб юборишни сўради. Хонага миқтидан келган, сочлари жингалакка мойил йигит кириб келди. Ҳол-аҳвол сўрашишгач Нодир Қурбон ходимига қараб сал фурсат ўйланиб қолди. "Бечора бола, эртаю кеч мотоциклини тириллатиб далама-дала юради. Ишиям пухта, интизомли, не топшириқ берсанг бажаради».

— Хўш, Эркинжон, ишлар яхшими? — қайтадан сўради Нодир Қурбон.

— Дуруст, — сал қимтиниб-қисиниб жавоб берди бўлим мудирини, — ишляяпман.

— Яхши, — муҳаррир сигарет тутатиб креслога баҳузур суянди, — ишларингиз яхши эканлигини биламан. Лекин бундан ҳам яхшироқ ишласа эди, дейман-да. Ўқишни қачон тамомлагансиз, ўзи?

— Икки йил бўлди, сиртдан ўқидим.

— Маъқул, — сал жимликдан сўнг у яна сўз бошлади, — бу Эркинжон масъул котибнинг ишини биласизми?

— Тушунмадим, қайси ишини?

— Ҳар бир журналист котибият ишини пухта билиши зарур, — Нодир Қурбон Тошкентда ишлаган газетаси муҳаррирининг ҳар доим такрорлашни хуш кўрадиган сўзлари эсига келганидан суюниб кетди. — Уқдингизми?

— Ҳа, озгина биламан, Аброр акам ўргатапти.

— Ҳа-я, Аброр акангиз ўргатаптими? — Унинг овозида ошкора истеҳзо оҳанги сезилди. — Хуллас, гап шу, котибнинг ишини яхшилаб ўрганинг. Котибият муҳарририятнинг юраги ҳисобланади. Вақти келиб Содиқовнинг ўрнига ўтиб кетсангиз, ажаб эмас. — Муҳаррир сирли кулимсиради. — Нима дедингиз? Гапим маъқулми?

— Раҳмат. Шу ишим ҳам бўлади, — Эркин ўнғайсиз ҳолатта тушиб қизариб кетди. — Қолаверса, Аброр акам яхши ишляяпти.

— Аброр акангиз яхши ишляяптими, ёмон ишляяптими, унга фақат

мен баҳо бераман, — бошлиқ бирдан овозини баландлатди. — Тушундин-гизми? Боринг, айтганимни қилинг.

"Ярамас, ичингда жон деб тургандирсан-у, сипогарчилик қилганинга ўлайми? — У асабийлашиб сигарет тутатганича хона бўйлаб юра бошлади, — Аброр, Аброр, ҳаммаси шуни мақтайди-я. Нима бало унинг олтидан шохи борми, тавба?!. Лекин барибир буни сал қитиқлаб, кўнглига чўғ солиб қўйганим ёмон бўлмади. Эрта бир кун иш бериб қолиши мумкин".

...

Сўнги вақтлар Аброр Содиқовнинг димоғи чоғ эди. Нега қувонмасин, ахир, салкам тўрт йил деганда нашриётга топшириб қўйган илк китоби чоп этилиб қўлига тегди. Ўша кунлар унинг севинганини кўрсангиз эди. Чекка-чеккага бориб ҳайқиргиси, ёш боладай тўйиб-тўйиб ирғишлагиси келарди. Ҳар қандай ижодкор учун тунларни бедор ўтказиб чеккан заҳматлари меваси — китоби дунёга келганлигини кўришдан ҳам ортиқ қувонч борми? Демак ишласа, ҳеч нарсага чалғимамай қаттиқ меҳнат қилса мақсадга эришса бўларкан. Кунни кеча Тошкентдан устози Ўткир Насимовдан келган хат ҳам кўнглини кўтарди. "Биринчи китобинг мен ўйлагандан анча ўқимишли чиқибди, — деб ёзган эди адиб, — ҳикояларингнинг мағзи тўқ. Муҳими, улар шунчаки ёзиш учун ёзилган нарсалар эмас. Ана шуниси айниқса қувондим. Эринмай ҳар бир жумла устида ишлаганинг сезилиб турибди. Сен билан кўришмаганимизга уч йилдан ошди. Бир нарсадан андак хавотирда эдим. Баъзида сен нолиб "пойтахтдан бошқа жойда адабий муҳит йўқ" дегувчи эдинг. Такрор бўлса ҳам айтаман, қулоғингга қуйиб ол; адабий муҳитни ўзингга-ўзинг яратасан. Сени ёзишга бўлган эҳтиёж тарк этмаса яхши одамлар орасида юрсанг, бир дақиқа бўлса-да китобдан узоклашмасанг, қаламдан айро тушмаслик сенинг қисматинг эканлигини англаб етсанг, шунинг ўзи билишимча адабий муҳит ёки адабий муҳитнинг бир бўлагидир. Сўзимни шу ерда мухтасар қиламан. Омон бўл. Саломлар билан, Ў. Насимов".

"Яхши одамлар орасида юрсанг", Аброр хатдаги ана шу жумланинг тагига қалам билан чизиб қўйди. Дарҳақиқат у минг шукрона айтса арзийди. Университетни тамомлаб келган одамохун ва камтар бу йигитни газета жамоаси илиқ кутиб олди. Газетада ишлашнинг бир афзал томони бор. Ишчан ходим тез кўзга ташланади. Қатор ўқимишли мақола-ю, очерклар ёзган Аброрнинг ҳам ишлари тез юришди. Икки йилча ўтар-ўтмас уни масъул котиб этиб тайинлашди. Жамоа аҳил, муҳит соғлом, демак маза қилиб ишласа бўлади. У устози хатида ёзганидай яхши одамлар даврасида эди... Бироқ... Нодир Қурбон газета муҳаррирлигига тайинлангач, Аброрнинг ишида алланечук бир орқага кетиш юз бергандай бўлди. Сабаби... Сабабини то ҳануз унинг ўзи ҳам билмайди. Муҳаррир негадир Аброр билан ўта расмий тарзда, ҳаттоки, сал ижирғаниброқ муомала қиларди. Бу-ку майли-я, сўнги пайтларда Аброрнинг ёзганлари тез-тез муҳаррирдан қайтадиган бўлиб қолди. Материалнинг бир чеккасида ўқлоғдай ҳарфлар билан "газетанинг шу кундаги мундарижаси учун мос эмас" ёки "газетага беришга арзимамайди" каби ёзувларни кўриб, унинг тепа сочи тикка бўлиб кетади. Наҳотки, у шу даражада уқувсиз ходим бўлса? Яқин-яқингача у ёзганлари учун олқиш олиб келаётган эди-ку! Аввалги муҳаррир бир марта летучкада уни "газетанинг мавқеини белгилайдиган журналистларимиздан" деб мақтаган эди. Нима бўлди? Аброрнинг хатоси қаерда ўзи? Ё бу муҳаррир ҳаддан ортиқ талабчанми? Агар чинакамига талабчан бўлса, аввало, ўзи ҳаммага намуна кўрсатиши керак. Ёзганлари эса... Энди ҳар қалай раҳбардан камчилик излаш ноқулай. Ҳар замонда қисиниб-қимтиниб битта-яримта ҳикоясини газетага берар эди. Яқинда маданият ва турмуш бўлими мудир Икром Аҳмедов қўярда-қўймай "Тузоқ" деб номланган ҳикоясини тайёрлаб муҳаррирга киритди. Ўшандаёқ, Аброрнинг кўнгли алланарсани сезгандай бўлувди, дарҳақиқат эртасигаёқ муҳаррир икковларини хонасига чақиртирди. Киришса Нодир Қурбоннинг

авзойи бузуқ. Ходимларини ўтиришга таклиф ҳам этмади, саломлашмасданок совуқ оҳангда Аброрга сўз қотди:

— Сизга бир саволим бор, айтинг-чи, ўртоқ Содиқов, газетамиз қайси ташкилотнинг органи?

"Ўртоқ" деб мурожаат этишини Аброр сира хушламасди. Қолаверса, бошлиғининг ҳаммага маълум нарсани бу тарзда сўраганлигига таажжубланди. Буни ким билмайди, ахир?

— Район партия комитетининг, — деди у ҳеч нарсага тушунмай.

— Яна?

— Район совети ижроия комитетининг, — бу гал у ижирганганлигини салгина сездириб қўйди.

— Билар экансиз-ку, ахир, ўртоқ Содиқов, — хайрият, мен билмайди шекилли, деб ўйлабман. Демак, "Дўстлик байроғи" партиянинг газетаси, — салмоқ билан сўзида давом этди у. — Газета эса моҳият — эътибори билан ўзига раҳбар бўлган партия ташкилотининг сиёсатини халққа етказиш учун хизмат қилади. Тушунарлими?

Муҳаррирнинг муаллим берилган вазифани ёш болага уйга тушунтиргани сингари тарзда сўзлаши икковини ҳам ҳайрон қолдирди. Энсалари қотиб асл муддаони англашмади.

— Бу маълум нарсалар, — оҳиста сўзлади Аброр, — ...очикроқ гапирсангиз?

— Очикроқ гапирсам газетамиз адабиёт газетаси эмас, — бирдан ловулаб кетди Нодир Қурбон, — бас, шундай экан ҳикоянғизни бошқа бир нашрга тавсия этишни маслаҳат бераман.

Аброр билан бўлим мудури "ялт" этиб бир-бирларига қарашди. Тушунарли, демак, "Тузоқ"ни газетага чиқаришни раҳбар лозим кўрмабди-да. Лекин буни ўз ўрнида астагина тушунтирса бўлар эди-ку. "Шап-шап" деявермай шафтоли; деб қўяқолгани маъқул эмасми?

— Ҳикояни Аброржондан мен сўраб олган эдим, — табиатан жиззакироқ Икром жим туролмади, зарбани ўзига олди, — менинг қистовим билан бўлди, бу иш. Ҳикоя яхши, қизиқарли ёзилган. Мени кечирасиз-у, уни бемалол газетага бераверса бўлади.

Бўлим мудирининг дадиллиги бошлиқнинг тепа сочини тикка қилиб юборди. Йўқ, Нодир Қурбон қўл остидагиларнинг бетгачопарлик қилишларига йўл қўймайди. Бундайларнинг сал попугини пасайтириб қўйиш керак.

— Ҳўш, сиз ким бўлибсизки, газета учун ҳикоя сўраб оласиз? — Муҳаррир энди захрини Икромга сочди.

Бошлиқ овозига қанчалик авж бермасин Аҳмедов ўзини йўқотиб қўймади.

— Нодир ака, ахир, газетанинг ўқимишлилигини яхшилаш, унга одамларни қизиқтиришни ҳам ўйлашимиз керак-ку? — деди у дона-дона қилиб, — олдинлари, "Шанба гурунглари" деган дам олиш саҳифамиз бўларди. Шу йўқолиб кетди. Одамларнинг эътиборини тортадиган, қизиқиб ўқийдиган нарсаларни берсак ёмонми? Ўзи шундоқ ҳам саҳифаларимиз расмий материалларга тўлиб кетди. Ҳали йилнинг охирида обуна деб югурамиз.

Икром ҳақ гапни айтаётган эди. Нодир Қурбон тилини тишлаб қолди. Рост, Тошкентда ишлаган газетаси муҳаррири ҳам ходимларига "қизиқарли нарсаларни топинглар, шунда одамларнинг газетага қизиқиши ошади", дегувчи эди. Тез-тез "Адабиёт саҳифаси" тайёрланарди. Нодир Қурбон эса тўғриси, райкомдагиларнинг чизган чизигидан чиқолмаяпти. Лекин муҳаррирнинг паст тушгиси келмади. Нияти икки оғиз тахирроқ гап айтиб, Аброрнинг сал танобини тортиб қўймоқчи эди. Бўлмаса у ҳаволаниб кетиши мумкин. Назарида, мақсадига эришди, чоғи.

— Мен муҳаррир сифатида газетанинг мазмун-мундарижаси учун жавобгарман, — деди жаҳл билан, — шунинг учун қандай материаллар бериш ёки бермасликни ҳам ўзим ҳал қиламан. — Ва яна, — шу ерда у томоғини қириб маънодор йўталди, — баъзи ходимларнинг газета саҳи-

фаларини муттасил даромад олиш манбаига айлангириб олишига ҳам йўл қўймайман. Обуна масаласида эса сира ташвиш чекманг, бизга район партия комитети ёрдам беради. Сизларга жавоб.

Коридорга чиқишгач Икром ҳазиллашди:

— Аброржон, сиз тез кунлар ичида бошқа бир ҳикоя ёзиб беринг. Лекин шарт шуки, ҳикоянгиз қаҳрамони, албатта, партия аъзоси бўлсин. Ахир, газетамиз партиявий газета-ку!

— Бўпти, келишдик!

Икковлон мириқиб кулишди. Бироқ, хонасига киргач, Аброрнинг барибир кайфияти бузилди. Раҳбарнинг ошкора нописандона муомаласи, сўзларидаги заҳарханда хаёлидан кетмади. Аслида, Икром акага ҳикоясини бермаса бўларкан. Э, йўқ, назарида гап фақат ҳикояда эмас. Муҳаррир шу ҳикоя сабаб ўзининг унга бўлган муносабатини яна бир бор очиқ-ойдин намоён этди, чамаси. Тўхта, у мен "баъзи ходимларнинг газета саҳифаларини муттасил даромад олиш манбаига айлангириб олишига ҳам йўл қўймайман", дедими? Тавба, муҳарририятда вазият кун сайин таранглашиб кетяпти. Охири қандай бўларкин?

* * *

...Ҳозиргина котиба қиз Санобар "Сизни ёшулли сўраяпти", деб айтиб кетди. Сўнгги вақтлар муҳаррир билан гаплашишдан юраги безиллаб қолган Аброр нохушроқ бир гап чиқиб қолмасин-да, деган ўй билан Нодир Қурбоннинг хонасига судралиб кириб борди.

— Ўртоқ Содиқов, — деди раҳбар кўришиш учун истар-истамай қўл узатар экан, — айтинг-чи, масъул котибнинг асосий вазифаси нимадан иборат?

Тавба, нега у одам ҳар доим шундай қилади? Гапни, албатта, бирор илмоқли савол билан бошлайди.

— Менинг вазифамми?

— Ҳа, сизнинг вазифангиз. Ахир, сиз бу ерда яккаю-ягона масъул котибсиз.

Нодир Қурбоннинг сўзларидаги аччиқ киноя йигитнинг асаб торларига игнадай санчилди. Демак, яна бир кўнгил хиралик бўлади. Йўқ, бунақада ишлаш қийин.

— Менинг вазифам, тушунишимча, бўлимлардан режалаштирилган материалларни ўз вақтида тушириш, газетани муддатда босишга тайёрлаш, қолаверса, ходимларнинг материалларини таҳрир этиш...

— Таҳрир этиш... Билишимча, бу менинг вазифам, шекилли, — муҳаррир Аброрга сохта ҳайрат билан тикилди, — ё янглишаяпманми?

Аброрнинг табиатида аҳён-аҳёнда хуруж қилиб қоладиган шартакилик бор эди. Ўзининг шу феълидан сал ҳайиқиб юрарди. Ҳозир ҳам худо бир сақлади, нима қилса ҳам бошлиғи, ахир...

— Янглишаётганингиз йўқ, гапингиз тўғри, — деди иложи борича босиқлик билан, — лекин материалларни сиз ҳам, мен ҳам таҳрир қилсак, бу фақат газета учун яхши.

— Яхшими, ёмонми билмадим-у, лекин сиз газетани ўз вақтида босишга тайёрланг. Менинг босмахона директори билан газетанинг кечикканлиги юзасидан тортишиб ўтиришга вақтим ҳам, тоқатим ҳам йўқ. Материалларни эса фақат мен таҳрир қиламан. Тушунарлими?

Гап нима ҳақида кетаётганлигини Аброр энди фаҳмлади. Ўтган сонда муҳаррирнинг пахта йиғим-теримига бағишланган "Долзарб мавсум" сарлавҳали бош мақоласи эълон қилинган эди. Мақолани теришга беришдан олдин ўқиб чиққан Аброрнинг роса диққати ошди. Чунки баландпарвоз сўзлар билан лиқ тўла бош мақола анчагина қайта ишлашга муҳтож экан. Котиб эринмай ёзиб-чизди. Мана шунинг оқибати...

— Бўлди, тушунарли, — суҳбат ниҳояланганини билиб Аброр кетишга чоғланди. Муҳаррирнинг қовоқ-тумшуғи осилиб стол устидаги алланиманидир ўқишга тутинди.

Аслида, унинг адабиёт деб жон куйдириб турган ери йўқ. Сирасини айтганда, чекка бир туманда яшайдиган одамнинг пиёзнинг пўстидек китоби чиқди нима-ю, чиқмади нима? Лекин, бунинг ҳам унингча бир яхши томони бор-да... Жилла қурса биттагина китобинг чоп этилса, ҳеч ким ўқимаса, дўконларда чанг босиб ётса ҳам майли. Қани энди у ҳам ёзувчи деган жарангдор номни кўтариб давраларда гердаиб юрса. Бунинг гаши бўлакча-да. Ҳалигача у бу номга мушарраф бўлолмади. Лекин, кечагина тухумдан чиққан Аброр Содиқовнинг китоб нашр эттириб, ёш ёзувчи деган номни олиб юргани... Тавба, ҳамма нарсадан қўлини ювиб қўлтиғига уриб Тошкентдан бу ерга келганида, энди барча ишларим силлиққина кетаверади, деб ўйлаган, раҳбарлик лавозимига ўтираётгани кўнглини тордай кўтарган эди. Мана энди ўзи бош бўлган газетанинг қайси бетини очса, назарида ундан Аброр чиқиб келаётгандай бўлаверади. Йўқ, бундай одам билан ишлаш барибир хавфли, азобли. Чунки у бир кунмас бир кун мен сендан истеъдодлиман, аслида, сенинг ўрнингда мен ўтиришим керак, деб қолиши мумкин.

— Нодиржон, чақирган экансиз, — у бошини кўтарганида ўринбосари Қодировни кўрди.

— Ҳа, келинг ўтиринг, — у жой кўрсатиб гапни нимадан бошлашни билмай бирпас қовланиб турди, — ишларингиз яхшими? — деб ҳолаҳвол сўраган бўлди.

— Ёмон эмас, — Пўлат ака стулга ўрнашиброқ ўтирди.

— Мен бу ерда ҳар қалай янги одамман, — маслаҳат оҳангида сўз бошлади раҳбар, — сиз қандай фикрдасиз, бизда кадрлар жой-жойидами?

Гапнинг нишаби қаёққа қараб бораётганлигини тажрибали Қодиров дарров фаҳмлади. Бундай пайтда ноўринроқ айтилган бир калима сўз баъзиларнинг тақдирини ўзгартириб юбориши мумкин. Хато қилмасликнинг энг мақбул йўли эса, бор гапни рўйи-рост сўзлаш.

— Менимча, ҳаммаси ўз ўрнида Нодир Қурбонович, — деди у, — йигитлар ёмон ишлашаётгани йўқ.

— Тушунарли, — оғир сўлиш олди муҳаррир, — шу жумладан Содиқов ҳамми?

Бошлиқнинг Аброрга бўлган муносабати муҳарририятдаги барчага беш қўлдай аён эди. Уларнинг ўртасида киши тушуниб бўлмайдиган бир қарама-қаршилиқ бор. Сабабини англаб етиш қийин. Қодировку, журналист сифатида Аброрнинг ишидан бирор нуқсон топган эмас. Қайтанга баъзи ўринларда бу ишчан йигитга ҳаваси келади. Манманлик деган нарсалардан йироқ. Яна ким билади, беайб парвардигор, дейдилар. Хўш, Қодиров нима десин? Бошлиққа яхши кўриниш учун "Содиқов ўз ўрнида эмас" десинми? Бу гумроҳлик бўлади. Йўқ, шунча йил газетада ҳалоқ ишлаб сочи оқарган Қодиров кўр-кўрона, виждонига хилоф иш тутмайди. У муҳаррирнинг юзига тикилиброқ қаради. Бу қарашда "мендан фақат тўғри гапни эшитасиз", деган маъно акс этиб турарди.

— Аброржон менимча яхши ишлаяпти, — у бу гапининг раҳбарига ёқмаганлигини шу заҳотиёқ сезди, лекин айтилган сўз — отилган ўқ. Шу боис, дадил сўзида давом этди. — У истеъдодли бола, ёзганларини ўзингиз ҳам ўқиб кўряпсиз. Сиз бизга ишга келмасингиздан сал аввал ўзимизда чиққан "Ўксима, Гулмирза" деган очеркни қаранг. Менинг жуда ҳавасим келганди. Ростки, ўзим шунча йил ишлаб бундай яхши очерк ёзганим йўқ.

Нодир Қурбоннинг юзидан қон қочди. Хато қилганини англади, эҳтимол бу тўғрида сал бошқачароқ йўсинда гаплашиш керакмиди? Бироқ энди орқага тисарилишни лозим топмади.

— Тушунарли, — деди чимирилиб, — лекин у ўзининг вазифасини бажараяптими? Айтилик, масъул котиб сифатида.

— Бажараяпти!

— Бажараяптани йўқ! — Нодир Қурбон овозини хийла баланлатиб

юборганини билиб сўз оҳангини сал юмшатди. — Пўлат ака, ўйлаб қаранг тўғри бажараётгани йўқ. Масъул котибнинг иши газетани ўз вақтида саҳифалаш. Содиқов эса, тинмай мақолалар ёзиш билан овора. Деярли ҳар бир сонда унинг ёзганини учратасиз. У газетани керак бўлса томорқасига айлантириб олган. Мана кечаги сонни кўринг: "Деҳқоннинг ризқи далада" миш. Нима у қишлоқ хўжалик бўлими мухбирими?

Орага ноқулай жимлик чўқди. Қодиров шунча йиллар давомида учта-тўртта муҳаррир билан ишлашган, лекин улардан ҳеч бири бундай тарзда иш тутмаган эди. Шу боис, нима дейишини билмай ҳайрон бўлиб қолди. Энди бу гапга қандай баҳо бериш керак? Журналист ўзи ишлайдиган нашрга нега қатнашмаслиги керак экан? Ахир, бу унинг муаллифлик ҳуқуқини чеклаш эмасми? Қолаверса, Содиқов ўз хизмат вазифасини суистеъмол қилаётгани йўқ. Жуда ўринли, шу куннинг талаби, газетанинг мазмун-мундарижасига мос материаллар ёзаяпти. Ёзганларининг пишиқ-пухталиги кўриниб турибди. Раҳбарнинг муддаоси нима ўзи? Нега энди ишлайман деб турган қаламкашга "ёзма" ёки "озроқ ёз" дейиши керак экан?

— Нодиржон, — оҳиста тушунтирмоқчи бўлди ўринбосар, — биз Аб-рор Содиқов сингари ёшлардан фойдаланишимиз керак. Яна кўнглингизга малол олмангу керак бўлса у муҳаррирликни ҳам бемалол эплаб кетадиган йигит. Очиқ гапирганим учун кечиринг. Қўйинг, ишласин, ёзсин. Ёзган-лари жуда ўқимишли, унинг қўлини ишдан совутмайлик. Яна бунинг устига газетамиз қанча яхши чиқса бу, аввало, сизнинг обрўйингиз. Олқиш сизга ёғилади.

Нодир Қурбоннинг дами ичига тушиб кетди. Яхшилаб аврасам Қодиров Аб-рор тўғрисида бемаънироқ бирор гап айтар деб ўйлаган эди. Йўқ, бу оқсоч ўзининг билганидан қолмади. У бўлса буни ўз томонимда бўлса керак, деб ўйлаб юрганди. Эҳ, пишмаган хом калла. Лекин энди барибир айтилган сўздан қайтиш йўқ...

— Бу масалани ҳали бафуржа гаплашамиз, — совуқроқ оҳангда деди у, — билиб қўйинг, партия ташкилотининг котиби сифатида газетанинг аҳволи учун бир чеккаси сиз ҳам жавоб берасиз.

— Тушунарли, — ўрнидан қўзғалди Қодиров. Шундай деб хонадан чиқ-ди-ю, муҳаррирнинг асл мақсадини тушунмади. "Тавба, бинойидек ишлаб юрган одам бўлса. Бировнинг қўлидан қаламини тортиб олиб бўлмайди-ку".

Райкомнинг мафкура ишлари бўйича умидли котиби Қўзиёв билан Нодир Қурбоннинг муносабатлари яхши эди. Авваллари бюро йиғилишлари-ю, иш юзасидан бўладиган турли мажлисларда шунчаки салом-алик қилиб турадиган бўлсалар, Тоғанинг туғилган кунида казо-казоларнинг иштирокида бўлган дабдабали зиёфатда бирга ўтириб қолдилар-у, алланечук қалинлашиб кетдилар. Бу дунёда манфаат деган нарса бор, ахир. Қўзиёвнинг бу вазифада ишлаётганига уч-тўрт йилча бўлган эди. Фалон котиб деган жангдор номни демаса Қўзиёвнинг таъбири билан айтганда, бу лавозимнинг "унчалик ёғи томиб" турган ери йўқ. Кимсан фалон, фалон жойларда ўқиб келган, бунинг устига иқтисодчи Қўзиёвдай одамнинг бу каби ишда узоқроқ ўтириб қолгани ҳар қалай эшитган қулоққа яхши эмас. Ахир, у тенгилар аллақачон совхоз директори-ю, колхоз раиси бўлиб кўкрак кериб юрибдилар. Қўзиёвнинг ҳам кўпдан бери нияти "алоҳида қозон қайнатиш". Яқинда "Бўстон" жамоа хўжалиги раисининг нафақага чиқиши аниқ, демак отни қамчилаш керак. Бундай қалтис чоғда "отдел кадр" деб ном олган Тоғанинг жиғини Нодир Қурбоннинг икки калима сўзининг ҳам "арғамчига қил қувват" деганларидай фойдаси тегиб қолиши мумкин. Шу боис, Қўзиёв уйининг олдида Нодир Қурбонни хандон-хушон кутиб олди.

— Келинг, Нодир Қурбонвич, келинг, — у меҳмонни минг йилдан бери кўришмаган кадронидай бағрига босиб, елкасига қоқди, — шунча

вақтдан бери бирга ишлаб юрибмиз-у, ҳеч, бир пиёла чой устида гурунглашмабмиз, ўйлаб қарасам. Шунга бугун бир ёзилиб ўтирайлик, дедим

Туманнинг "учинчи" одамининг ўзи уйига меҳмонга чақирганлигининг сабабини ҳали-ҳануз англаб етмаган Нодир Қурбон мезбоннинг изидан эргашди. Чоғроққина бир хонага киришгач, устки кийимларини ечиб ичкарига — биллур қандиллар порлаб турган, бошдан оёқ чўғдай гиламлар тўшалган залга киришди. Ўртада нозик дид-у анвойи неъматлар билан безалган стол, дастурхон икки кишига мўлжалланган эди. Демак, бегона одам йўқ.

— Қалайсиз энди Нодиржон, — ўтиришгач, илжайиб гап бошлади Қўзиёв. Унинг ҳозирги ҳолатида идорасида иш пайтида зоҳир бўладиган сохта ўйчанликдан асар ҳам йўқ, чиройи очиқ эди, — ишлар чарчатмаяптими?

— Йўғ-э, чарчатаётгани йўқ, — мезбон узатган чойни олаётиб жавоб берди Нодир Қурбон, — ишляпмиз.

— Ҳа, дуруст. Сиз ҳақингизда биз раҳбарлар, айниқса, Турсунбой Шомуродович яхши фикрдалар. — Қўзиёв ошкора тилёғламаликка ўтди, — сиз ўсадиган кадрсиз.

Нодир Қурбоннинг юраги орзиқиб кетди. Бу унинг биринчи бор мақтов эшитиши эди. Тавба, мақтов дегани одамга асалдай хуш ёқаркан. Нодирнинг аъзойи-бадани ширин жимирлаб энтиқди. Котибнинг юзига илжайиш билан боқди.

— Раҳмат, албатта, ишончларингизни оқлайман.

— Э, яшанг, — мезбон шарақлаб кулиб газаклар солинган тақсимчани меҳмон томон сурди:

— Қайсисидан ичамиз?

— Менга барибир, сиз танлайверинг.

— Бўлмаса коньяк ичамиз, менга шуниси маъқул, — Қўзиёв нозик қадаҳларга лаъдай ёниб турган ажнабий шаробдан қултиллади кўйди, — Биринчи қадаҳни сиз билан ака-укадай бўлиб бирга ишлаб юрганимиз учун оламиз.

— Ва яна узоқ йиллар бирга ишлашимиз учун ҳам! — бояги мақтовдан кўнгли чароғон Нодир Қурбон бу сўзлар оғзидан қандай чиқиб кетганлигини ўзи ҳам билмай қолди. "Эҳ, раҳбар одамнинг олдида ноқулай бўлди-да. Минг қилса ҳам давра кўрмаган тўпорисан-да, Нодир Қурбон". Ҳар қалай дилидаги тилига кўчган эди.

— Ўлманг-э, — мезбон яна тилёғламаликка ўтди, — жуда кўнглимдагини айтдингиз-да. Шу гапингиз учун бир йўла жуфт қилиб кўямиз. Биринчи қадаҳ билан иккинчисининг ораси узоқ бўлмасин, дейишган, ахир.

Ичишгач, бир муддат жим қолишди. Қўзиёв меҳмонга манзират этиб товуқ гўштидан газак қилди. Негадир бир нуқтага узоқроқ қараб ўтирди. Унинг юзида ниманидир қилишга иккиланиб турган одамнинг кўрқувми, андишага ўхшаган ҳолати зоҳир эди. Нодир Қурбон бу зиёфатнинг бежиз эмаслигини, "учинчи" унга алақандай нозик бир гапни айтмоқчи эканлигини фаҳмлади. Шу тобда хаёлига Тоға келди. Баъзи раҳбарларнинг Тоға туфайли ўзи билан яқинроқ муносабат ўрнатишга интилишларини ҳам сезган, рост бундан ич-ичидан қувонар эди. Чамаси "учинчи" ҳам бир нарса демоқчи-ю, недандир истиҳола қилаяпти, шекилли. Ичган икки қадаҳ коньяк таъсир этдими ҳар қалай Нодир Қурбон кутилмаганда ташаббусни кўлига олди.

— Янглишмасам бир нарса айтмоқчи бўлиб турибсиз-у, айтмаяпсиз-да?

Қўзиёвнинг қорачага мойил чўтироқ юзида қувонч балқиди. Мушқули осон кўчганидан беихтиёр илжайиб юборди.

— Жуда зийрак йигитсиз-да, Нодиржон, — мезбон ютиниб олиб овозига сокин бир тус берди. — Энди ука сиз ҳам, мен ҳам раҳбарлар даврасида юрибмиз. Орзу-ҳавасларимиз бор. Бугундан кўра, кўпроқ эртани ўйлаймиз. Бола-чақамиз яхшироқ яшаса эди, деймиз.

«Ҳозирги яшашинг кимникидан кам, — мезбоннинг секин-аста мақ-

сад сари яқинлашаётганлигини сезди меҳмон. Чамамда мен орқали Тоғага бир гапни етказмоқчисан. Бўлмаса мени бу ерга чақирмас эдинг. Газета муҳаррири сенга нима қилиб бера оларди», ҳам қувонч, ҳам андак алам билан кўнглидан ўтказди у.

— Очирок айтиверинг, — иложи борича самимий тарзда сўзлашга уринди Нодир. — Ахир, сиз билан мен гапни хаспўшлайдиган одамлар эмасмиз.

Қўзиёв яна шишани қўлига олди. Бу сафар ўзига тўлатиброқ қуйди. Қадахни сипқаргач, газак ҳам қилмай лаб-лўнжини сочиқ билан артиб меҳмонга илтижоли қаради. Ё пирай, ҳозир у қўл остидагиларга аёвсиз зуғумини ўтказадиган, бюро йиғилишларида савлат тўкиб ўтирадиган калондимоғ раҳбарга ўхшамасди. Молингизни арзонроқ беринг, деб турган бозордаги бечораҳол харидорга ўхшарди. Одам ҳам шунчалик ўзини ҳар куйга сола оладими?

— Гап шундаки, Нодиржон, — энди у очикдан-очиқ ялинчоклик билан сўзлади, — гап шундаки, эртами-индин "Бўстон"нинг раиси нафақага... чиқаяпти. Шунга!

Нодир Қурбоннинг миясига яшин теккандай бўлди. "Ё қудратингдан, бу зиёфат, бу илтифотларнинг сабаби не десам, гап бу ёқда экан-да?" У Тоға туфайли ўзининг кичик одам эмаслигини шу тобда, айни шу сонияда равшан англаб етди. Ҳа, ҳозирча Тоға туфайли. Зарари йўқ, бу дунё ўзи шундай. Биров бировга орқа суяниб яшайди, биров-бирова орқали мансаб сўрайди. Лозим бўлса биров-бировнинг қўли билан чўғ ушлайди".

— Шунга Тоғангизга бир оғиз... — Қўзиёв сўзида тутилиб қолди.

— Тушунарли, — бу гап Нодир Қурбоннинг овози хийла салобатлироқ чиқди. Қизик, ўртадаги озгина ўнғайсизлик ҳам йўқолиб кетди. Бошига мушкул савдо тушган одамдай юзи жиддийлашиб ўйланиб қолди. Кўкрагини кериб сигарет тутатганича мағрур қиёфада мезбонга тикилди. Қўзиёв изза чеккан одамдай кўзларини олиб қочди. "Бирданига "хўп" демаслигим керак, акс ҳолда".

Орага чўккан жимликни уй эгасининг хўрсиниши бузди. У бу сафар қадахларга эмас, иккита жонон пиёлага коньяк қуйди. Чанқаган туядай пиёласини бир кўтаришда бўшатиб қайтадан тўлдирди. Меҳмонга илтижо билан тикилди.

— Насиб этса ҳамиша ёнингиздаман, — бу мезбоннинг "мени қўлла-сангиз сизни ҳам қўллайман" дегани эди. Нодир Қурбон индамай бош силкиди.

...Зиёфат тугаб залдан чиқишгач, Қўзиёв илдам бориб Нодир Қурбоннинг чарм куртқасини тутқазди. Куртқани кийиб чўнтақларига қўл суқаркан меҳмоннинг аъзойи бадани хушхол жимирлаб кетди. Икки чўнтақдаги икки тахлам пул бармоқларини чўғдай куйдирди. Беихтиёр туркман ёзувчиси Хидир Деряевнинг "Қисмат" романидаги бир воқеани эслади. "Шайтон экансан Қўзиёв, шайтон! Мана буни устамонлик дейдилар".

Қўзиёвникидаги ўша ўтиришдан сўнг Нодир Қурбоннинг кўзи "ярқ" этиб очилгандай бўлди. Одамларнинг сенга иши тушса, демак сен улардан бир поғона устунсан. Сен бирор кишининг мушқулини осон этиб тилини сал қисқа қилиб қўйсанг, демак, ундан икки поғона устунсан. Инсофи бўлса, у сенинг қилган яхшилигингни икки дунёда ҳам унутмайди. Тоғага минг раҳмат! Суюкли жияни (ҳам кўеви)нинг сўзи синмасин дедими, ё орада бошқа бир нозик ишлар бўлдими, ишқилиб Қўзиёвнинг орзуси тезгина амалга ошди. Бундан Нодир Қурбоннинг чиқарган хулосаси шу бўлдики, у ҳам чакана одам эмас экан! Кимсан райкомнинг учинчи котиби шундай қалтис ишда ундан имдод тиладими, демак, унинг ҳам қўли унчамунча ерга етади. Лекин фақат Тоға орқали! Ҳозирча! Лекин қайси бир дostonда "дам шу дамдир, ўзга дамни дам дема" деганидай ҳозирча Тоға-

нинг айтгани-айтган, дегани-деган бўлиб турибдими, Нодир Қурбон қандингни уравер!

Бас, шундай экан, манави мишиқи бола ким бўпти? Кўрсатган каромати ёзувчилигимиз? Керак бўлса уни жимжилоғида эзиб ташлайди. Ўзи шундоқ ҳам сўнгги пайтлар попути анча пасайиб ёзганлари газетада кўринмай ҳам қолди. Лекин муҳаррир тан олиши керак, газета саҳифаларини безаб турган нарсаларнинг аксарияти Абборнинг ёзганлари экан. "Эҳтимол, менинг бу қилганларим нотўғридир, — шу тобада Нодир Қурбоннинг ичидан бир овоз келгандай бўлди. — Бу болани бунчалик сиқувга олмаслик керақдир. Ахир, у менга нима ёмонлик қилди? Бу ҳол узоқ давом этмади. Йўқ, — деган бошқа бир овоз келди яна ичидан, — у сендан ўзиб кетмаслиги керак. Ўссин, унсин лекин сендан орқада юрсин. Бу бир кам дунёда энг яхши нарса ўзгалардан устун бўлишдир. Тогадан ибрат ол, у ҳаммадан устун бўлгани учун ҳам дасти узун, тили бийрон».

Нодир Қурбоннинг дили ёришди. «Хоҳласа» анови оқсоч Қодировни ҳам қамишдай эгиб олади. Эгилмасин-чи, айби бўйнида. Айби, ичкиликни хуш кўриши. Йўли осон, партия мажлисида шахсий масаласи кўрилади, тамом. Худо хоҳласа ҳеч ким Нодир Қурбоннинг йўлига ғов бўла олмайди.

Унинг кўпдан буён кайфияти бундай кўтарилмаган эди.

Кимгадир бу гап сал эришроқ туюлар-у, лекин, барибир, мухбирлик романтик касб. Минг турли одамлар билан учрашасан, минг турли тақдирларга дуч келасан. Уларнинг орасида яхши ҳам, ёмон ҳам, бахтли ҳам бахтсиз ҳам бор. Бирини кўриб фикр, бирини кўриб шукур қиласан. Аббор Дўсимбий қишлоғида яшовчи афғон уруши қатнашчиси Гулмирза Шеранов деган йигит билан учрашгач, «оиланг, ота-онанг олдида тўрт мучанг соғ бўлиб эсон-омон юрганнинг ҳам аслида улкан саодат экан» дея имон келтирди. Фалакнинг нотантилигини қаранг-ки, бу йигит урушда душман минасига дуч келиб бир умр ногирон бўлиб қолибди. Салкам бир йилча, аввал Қобулда, сўнг Москва ва Тошкент госпиталларида даволанибди. Шифокорлар ҳарчанд уринишмасин унинг иккала оёғини кесишга мажбур бўлишибди. Бунинг устига бир қўлини ҳам...

Гулмирза қишлоғига қайтиб келган куни Аббор Дўсимбийникига борди. Йигитнинг отаси Эшмат аканинг кўзларидаги беадад мунг, онаси Ёқутжон опанинг урушни лаънатлаб сочларини юлиб йиғлаганлари неча кунлар унинг кўз ўнгидан кетмади. Даҳшатли азобларга дош бериб ярим жон бўлса-да, тирик қолган, тақдирнинг аччиқ зарбасига қарама-қарши ўлароқ яшашга интилаётган бир метин иродали йигит ҳақида ёзишни кўнглига тутиб қўйди.

Сўнграқ, Аббор Гулмирза билан суҳбатлашиш учун борганида унинг нигоҳларида акс этиб турган қатъиятни кўриб яна ҳайратга тушди. Инсонни жисман маҳв этиш мумкин бўлса-да, руҳан енгиб бўлмас экан. Одамнинг боши тошдан ҳам қаттиқ деганлари шу эмасми? Бунинг исботи мана Гулмирзанинг тақдири...

— Неча кунлар ўзимни билмай ётганимни аниқ айтолмайман, — деб ҳикоя қилди ўшанда у, — рости шифокорлар ҳам тирик қолишимга унчалик ишонишмаган экан. Иккала оёғимни ҳам кесиб ташлашганларини эса операциядан уч кун ўтгач билдим. Ўзимга келиб кўзимни очсам гавдам алланечук енгиллашиб қолгандай туюлди. Қўлимни узатиб кўрсам оёқларим йўқ... Ўша куни тушимга ҳовлимиз, супамиз ёнидаги кекса ўрик дарахти, ўзим кичиклигидан тарбиялаганим Қоплон кирибди. Оёқларим авалгидек бус-бутун, ўзим соппа-соғ эмишман. Онам томонга қучоғимни очганча чопсам, у изз-изз йиғлармиш-у, ҳеч ўрнидан қамирлай олмас эмиш. Шунда беҳосдан уйғониб кетдим. Қарасам бошим устида қишлоқдан эндигина етиб келган онам фарёд солиб йиғлаётган экан. Сўнг...

Э, воҳ! Ёшлик ва муҳаббат завқини сурадиган йигирма ёшли йигит

учун бундан ҳам ортиқ кўргулик бўлмас. Аброрнинг кўнгли бузилиб ала-нима бўғзига тиқилди. Тавба, шу тобда ўзининг соғлом, оёқ-қўллари бус-бутун эканлиги учун мана шу оқ кўнгилик қишлоқ боласининг олдида уялиб кетгандай бўлди. Беихтиёр мижжаларига ёш қалқиди.

— Ҳусима, Гулмирза, — деди у изтиробдан овози бўғилиб, — мен ука-жон сенинг ироданга қойил қолдим. Ҳали сен ҳаётда ўз ўрнингни топиб кетасан.

— Айтганингиз келсин, Аброр ака, — йигитнинг кўзларида ўт чақна-гандай бўлди. — Ўзим ҳам шунга ҳаракат қиламан. Тирик қолдимми, энди яшайман, тўғриси яшашга маҳкумман. Фақат мени ўртайдиган нарса онам-нинг кўз ёшлари...

Хайрлашар чоғи Аброр дастхати ёзилган китобини берди.

— Ҳў-ҳў, ёзувчи экансиз-да, Аброр ака, — Гулмирза ёш боладай севи-ниб кетди, — қани энди мен ҳам ёзувчи бўлолсам. Илтимос, бизни кимга тез-тез келиб турунг, сизга айтиб берадиган гапларим кўп ҳали...

Тани бошқа дард билмас, деган гап бор. Йўқ, бу унчалик тўғри эмас экан, шекилли. Бировнинг дардини чин дилдан ҳис эта олсанг, ўша одам-нинг ҳаётини қисман бирга яшагандай бўлар экансан. Аброрнинг чуқур изтироб билан ёзилган "Ҳусима, Гулмирза" деган очерки газетада чиққач, анча шов-шувларга сабаб бўлди. Очеркни ўқиб Гулмирзага хат ёзганлар, ҳолидан хабар олувчилар кўпайди. Ўша кунлар Аброр ҳам жуда енгил тортиб яхши кайфият билан юрди. Шунда унинг ҳаёлига бир фикр келди.

Ўйлаб қараса, уларнинг туманидан Афғон урушида саккиз нафар йигит ҳалок бўлган экан. Бу демак, саккиз фожеа, саккиз оиланинг бошига туш-ган аччиқ кулфат дегани. Қани энди улар тўғрисида бор ҳақиқатни ёз-са. Сўнг шу материаллар газетада изма-из берилса. Бир чеккаси савоб ҳам бўлар эди. Тавба, бу фикр шу кунгача ҳаёлига келмаганини қаранг.

Ўлим дунёдаги энг улкан фожеа. У инсон ҳаётидаги ҳамма нарсага — шодликка ҳам, қайғуга ҳам, орзуга ҳам, армонга ҳам сўнгги нуқтани қўяди. Ўша сўнгги нуқта қўйиладиган дамлар одам боласи ошини ошаб, ёшини яшаб бу дунё неъматларидан оз бўлса-да ўз улушини олгач келса-ку, бун-га чидаса бўлар. Ҳар қалай "ўлим ҳақ" деб тақдирга тан берамиз. Бироқ, ўн тўққиз-йигирма ёшли йигитларнинг бегона юртда ўққа учиб хазон бўлишларига нима деб важкарсон кўрсатса бўлади. Уларнинг ота-оналари, ака-укалари қалбида қолган жароҳатларга ким малҳам қўяди?

Аброр Афғонистонда ҳалок бўлган йигитлар тўғрисида ёза бошларкан, бу сингари изтиробли саволларни минг бор кўнглидан ўтказди, десак хато бўлмас. Йўқ, барибир бировнинг фожеали тақдири тўғрисида ёзиш осон эмас экан. Негаки сенинг қаршингда тирик инсонлар эмас, бу фоний дунёни бевақт тарк этган одамларнинг намгин суратлари туради. Уларнинг кўзларига диққат билан қарасангиз "бизнинг гуноҳимиз не эди" деган юракларни ўртовчи савол қотиб қолгандай туюлаверади. Уларнинг ота-оналари-ю бошқа яқинларининг сўзларига қулоқ тутсангиз беадад армон нафасини туюсиз, беихтиёр қалбингиз дарддан ўртанади. Ҳар қалай Аб-рорнинг интилишлари зое кетмади. Вақти-соати етиб "Афғон диёрида қол-ган лолалар" деган рукн остида дил тўла аламу-фигон билан ёзилган тур-кум очерклар дунёга келди. Уларни қайта-қайта таҳрир этиб Аброрнинг кўнгли бир қадар таскин топгандай бўлди. Худога шукур, энди буларни газетага берса бўлади. Бироқ... Шу орада муҳаррир ўзгариб жамоадаги муҳит бошқача қиёфа касб этди. Рост кўпдан бери Аброрнинг ишдан қўли совуган. Назарида идорага фақат сурати келиб кетади. Аввалги завқ-шавқ, қизиқиш сўнгандай. Нима қилсин, газета унинг учун қанчалик қад-рдон бўлмасин, кун сайин ўзини бу ерда ортиқчадек ҳис этаётти. Ҳамкас-блари ҳам ундаги ўзгаришни алақачон сезишган. Кўнглини кўтаришмоқ-

чи бўлишади, ёзинг деб қисташади. Мана ҳозир ҳам Пўлат ака Аброр билан гаплашиб ўтириб мавзуни шунга бурди.

— Анчадан бери кайфиятингиз йўқ, сезиб юрибман, — деди у шогирдига синовчан тикилиб, — сизга айтадиган гапим; аввало бўшашманг. Чунки қаламингиз ўз қўлингизда, уни ҳеч ким тортиб ололмайди. Муҳарриримиз ҳам фурсати етиб сиз билан яхши муносабатда бўлиб кетар. Афғончи жангчилар тўғрисида ёзганларингиз менга маъқул, бемалол газетга бераверинг.

— Газетга-ку бераман, — хомушроқ оҳангда деди Аброр, — лекин уларни муҳарриримиз чиқарармикин?

— Чиқармаслигига нима асос бўлиши мумкин, — саволга савол билан жавоб берди ўринбосар, — лозим бўлса ўзим кириб айтаман.

"Бунчалар оқ кўнгил бўлмаса, бу одам. Ҳаммани ўзидек бағри кенг, покиза деб ўйлайди".

— Йўқ, Пўлат ака, сиз кириб айтманг, — илтимос қабилида сўзлади Аброр. — Нега десангиз мен барибир бир қарорга келиб қўйдим.

— Қандай қарорга?

— Бу очерклар чиқса ҳам, чиқмаса ҳам мен энди ишдан кетмоқчиман.

— Нега энди? Сабаб?

— Сабабини, — салгина ўйланиб турди Аброр, — сабабини айтмасам ҳам ўзингиз биласиз. Яхши муҳит бўлмаган жойда... Менинг ҳам ўйлаб қўйган режаларим бор. Шунинг учун ҳам... Лекин барибир газетани ташлаб кетиш мен учун оғир.

Ўринбосар жим бўлиб қолди. Шогирди тўғри айтаяпти, ижодкорнинг яхши муҳит бўлмаган жойда рисоладагидек ишлаши мушкул. Ҳамиша кўнглининг бир чети хира бўлиб юради, кайфиятинг бузилади. Ёзувчи учун эса кайфиятнинг таъсири жуда катта. Нима деса экан? Бу қарорингиз хато десинми?

— Менимча шундай қилсам тўғри бўлади, — Аброрнинг овозида кескинлик оҳанги кучлироқ чиқди бу гап, — энг аввало ўзимга яхши бўлади. Шундай эмасми?

Қодиров нима дейишини билмай қолди.

* * *

Нодир Қурбон кимнингдир маҳорат билан ёзилган бирор нарсасини ўқиса, албатта, дили хуфтон бўлади. Ичидаги шайтони беҳаловат қилади. Мана ҳозир ҳам Аброр Содиқовнинг туркум очерklarини ўқиётди ичидан зил кетди. Қўзиёвникидаги зиёфатдан буён хандон-хушхон юрвди, ана, бирпасдаёқ кайфияти бузилди. Газетани ахир раҳбарлар ҳам ўқишади. Кўриб шундай ажойиб очеркни (бунинг устига битта эмас, саккизта) ёзган Аброрга эътиборлари ошиши турган гап. Уқиб "тўхта, бу болада бир гап борга ўхшайди" дейишмайдими? Қарабсизки, муҳаррир Нодир Қурбон яна бир чеккада қолиб кетаверади. Хўш, нима қилиш керак? Чиқармаслик учун қандай баҳона излаб топиш мумкин? Деярлик ҳеч қандай. Қисқаси мавзу долзарб, қизиқарли. Бунинг устига очеркларни бир рух остида изма-из бериш лозим. Тўхта, агар улар муҳаррирнинг ҳаммуаллифлигида эълон қилинса-чи? Нодир Қурбон бадхоҳлик билан қувониб кетди. Лекин бу бола кўнармикан? Қолаверса, муҳарририятдагилар уларни Аброрнинг ўзи ёзганлигини билишадику?

Йўқ, Нодир Қурбоннинг худбинлиги барибир устун келди. "Ўзи ёзганлигини билишса нима бўпти? Мен муҳаррир бўлганлигим учун ходимларнинг ёзганларини таҳрир этишга ҳаққим бор. Агар Аброр рози бўлмаса... Бир иложини қилиб уни кўндириш керак. Бундай яхши материаллар ҳар доим ҳам ёзилавермайди. Хуллас, обрў орттириб ўзини танитиб қолишнинг энг қулай пайти. Зарари йўқ, "ишим битгунча, эшагим лойдан ўтгунча" қабилида йўл тутиб икки оғиз ширин сўзни аямаслик керак".

У котиба қиздан Содиқовни чақирришни сўради.

Мухаррирнинг очик чеҳра билан кутиб олганлиги Аброрни ҳайрон қолдирди. Авваллари кўришиш учун қўлини зўрға узатадиган Нодир Қурбон бу гал хонанинг ўртасигача келиб пешвоз чиқди. Аммо, барибир, одамнинг кўнглидагини кўзлари ифода этиб туради, кўзлар алдамайди. Мана ҳозир Нодир Қурбон жилмайиб (тўғрироғи илжайиб) турибди-ю, кўзларида совуқ бир нарса бор.

— Очеркларингизни ўқидим, — деди у ўз жойига ўтиргач, мулойимлик билан, — ўзи мен сизга шу мавзуда газетага бир-иккита нарсалар ёзиб беринг, деб айтмоқчи бўлиб юрувдим. Кўнглимдаги иш бўлди, жуда яхши.

Ана холос! Бир танда икки қиёфа деганлари шумикан ё? Аброр кўзларига ишонмай қолди. Наҳотки шу муҳаррир Нодир Қурбон бўлса? Раҳбарга, одамга ўхшаб муомала қилишни билар экан-ку! Бир зумда Аброрнинг кўнгли ёруғ ҳисларга тўлди. Инсон боласи қаерда бўлмасин ширин сўзнинг гадоси. Бўғзига алланима тикилиб юраги қувончга ўхшаган бир туйғудан энтиқди. Ҳатто ишдан бўшашни ўйлаганлиги ҳам ўзига ноўрин туюлиб кетди.

— Раҳмат, Нодир Қурбонович, — деди у овози сал бўғилиб, — сизга манзур бўлганидан хурсандман.

Мухаррирнинг кўзлари ялтираб кетгандай бўлди. Ич-ичидан қувонди. "Сенинг тоифангдаги одамларнинг кўнгли бўш бўлади. Салгина ширин сўзга жон таслим қилади. Болани ширинлик билан алдагандай сени ҳам авраб сўқмоғимдан юргизаман". У муддаоси амалга ошажагига ишончи ортиб мақсад сари яқинлашди.

— Жамоамизнинг яхши журналистларидан бирисиз, — деди тилёғламалик билан, — анчадан бери газетамизнинг бадий савиясини яхшилаш, ўқимишли материалларни кўпайтириш тўғрисида ўйлаб юрибман. Шундай қилсакгина газетанинг мавқеи ошиб, сўзнинг таъсири кучаяди. Тўғрими?

Аброр тасдиқ маъносида бош ирғади.

— Сизга айтмоқчи бўлган гапим шуки, — Нодир Қурбон дераза ёнига бориб сигарет тутатди, — ижодий ҳамкорлик қилсак, дегандим. Қандай қарайсиз бунга?

Аброр маданият ва турмуш бўлими мудир Икром Аҳмедов билан ҳамкорликда бир нечта мақолалар ёзишган, улар босилиб чиққанида жуда қувонишган эди.

— Маъқул, — деди у, — мен рост сизнинг бу таклифингизни кутман эдим. Мўлжаллаб қўйган бирор мавзунингиз борми?

Оббо! Ёмон жойдан тутди-ку, бу бола. Аслида, кўз остига олган мавзу тугул бу ҳақда ўйлаб ҳам кўргани йўқ. Лекин вазиятдан чиқиб кетиш керак.

— Ҳозирча, — чайналди муҳаррир, — мавзу тўғрисида ўйлаганим йўқ. Эҳтимол, биргаликда маслаҳатлашиб кўрармиз. Агар рози бўлсангиз ижодий ҳамкорлигимизни мана шу очеркларингиздан бошласак...

Аброр бир дақиқа анграйиб қолди. Ижодий ҳамкорлик дегани содда қилиб айтганда биргаликда ёзиш дегани.

— Тушунмадим, Нодир Қурбонович, — деди у сал тутилиб, — ахир, бу очерклар аллақачон ёзилган...

Нодир Қурбоннинг ранги бўзрайиб кетди. Ич-ичидан Аброрни эмас, ўзини сўқди. "Шу оғзидан она сути кетмаган зумрашага ялиниб турган кунингга минг лаънат, Нодир Қурбон. Йўқ, йўқ, нега у ялиниши керак экан? Бу бола нега ўзини меровликка солади? Нодир Қурбоннинг газаби қайнай бошлади. Тўхта, нега у индамайгина рози бўлиб қолмайди? Ахир, мен унинг раҳбари бўлсам?"

— Хўш, ёзилган бўлса нима бўпти? — Аччиғини ютиб масъул котибга юзланди у. — Мен ёзганларингизни таҳрир қилсам-чи? Таҳрирталаб жойлари бордир, ахир? Ё...

Аброрнинг миясига қон тепди, бояги хуш кайфиятидан асар ҳам қол-

мади. Хўш, бу билан муҳаррир нима демоқчи? Ахир, у бир сатр ҳам ёзмади-ку? Ҳаммуаллиф бўлишга қандай ҳақи бор? Уялмайдами?

— Зарурат бўлса бемалол таҳрир қилаверинг, — босиқлик билан жавоб берди у, — лекин Нодир Қурбонович таҳрир этиш сизнинг вазифангиз, холос. У сизга ҳаммуаллиф бўлиш ҳуқуқини бермайди.

Тамом. Аброрнинг муҳаррир билан муносабатлари яхшиланиши учун биргина имконият туғилган, яъни, у рози бўлса олам гулистон эди, лекин Нодир Қурбон нега тайёр ошга баковул бўлиши керак?

Абрордан ҳам кўра, Нодир Қурбоннинг тепа сочи тикка бўлиб кетди. Беихтиёр Тошкентда ишлаган газетасининг муҳарририни эслади. Қизиқ, идорада унинг айтгани-айтган, дегани-деган эди. Бирорта ходим сўзини иккита қилмасди. Булар-чи? Бу мишиқи бола нега бўйсунмайди? Нега кеккаяди, ёзувчи бўлгани учунми?

— Очеркларингизни газетада чиқармасамчи? — Ошкора газаб билан сўради у. — Қўлингиздан бирор нарса келадами? Хўш, бунга нима дейсиз?

Муҳаррир Аброрнинг ялинмаслигини билар, лекин тутақиб кетишини кутган эди. Тавба, унинг ўйлагани бўлмади. Масъул котибнинг юзи қизариб кетди, холос.

— Ихтиёрингиз, — деди Аброр овози қалтираб, — бу ерда бўлмаса бошқа газетада чиқараман.

— Чикинг, — ўзини тутолмаган Нодир Қурбон ўрнидан туриб кетди, — чиқиб кетинг деяпман сизга!

— Бақирманг, — масъул котиб нафсонияти оғриб ташқарига йўналди, — мени қувишга ҳаққингиз йўқ!

— Мен Аброрнинг очеркларини қайтариб бердим, — муҳаррирнинг сўзларида ўксинишми, афсусга ўхшайдиган англаб бўлмайдиган бир ифода зоҳир эди.

Қодиров бир муддат индамади. Шундай бўлишини у аввалдан сезган, вақти келиб ўзи ҳам бу тўғрида бирор нарса дейиши лозимлигини ҳам тушуниб етган эди. Мана, ўша фурсат етиб келди, чамаси.

— Хато қилибсиз, Нодир Қурбонович, — деди у ачиниш билан, — мендан хафа бўлманг-у, барибир бу иш нотўғри бўлибди. Очеркларни мен ҳам ўқиб чиққан эдим, жуда яхши ёзилган экан.

Бир неча кундан бери кўзига дунё тор кўриниб юрган Нодир Қурбоннинг дилига баттар рашлик инди. Сўнгги пайтларда чамаси у ўзининг ким эканлигини англаб етган, шундан эзилиб юрган эди.

— Омади йўқ одам эканман, Пўлат ака, — деди у оғир хўрсиниб кутилмаганда. Эҳтимол, Нодир Қурбон умрида биринчи марта бировга дардини айтаётгандир. — Мен ҳавойи ҳавасларга ишониб ёзувчи, журналист бўлмоқчи бўлган эканман.

Энди ҳаммасини рўйи-рост айтишга жазм этди Нодир Қурбон, — мен шу туркум очеркларни ҳаммуаллифликда эълон қилсак, дегандим. Кўнмади. Шунинг учун очеркларини қайтариб бердим.

Қодиров беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

Нодир Қурбоннинг унга тикилиб турганидан у ўнғайсизланди. Йўқ, барибир рост гап яхши, рост сўздан маъқули йўқ.

— Мен сизни таниёлмай турибман, Нодир Қурбонович, — деди у, — ахир, сиз республика матбуотида ишлаб келган одамсиз-ку. Наҳотки шу даражада...

Қодиров бошқа ҳеч нарса демай хонадан чиқиб кетди...

Аброр муҳаррир хонасига кириб борганда Нодир Қурбон олдидаги кўлзмага тикилганича нималарнидир ўйланиб ўтирар эди. Қадам тову-

шини эшитиб илқис бошини кўтарганида кўзлари Аброрнинг кўзларпи билан тўқнашди. Йигитнинг кўзларида аччиқ истеҳзо зоҳир, яна бир ишни қилишга қатъий бел боғлаган одамнинг кайфияти акс этиб турар эди. Йўқ, Нодир Қурбон бу қарашга дош беролмади, чора излагандай атрофга аланглаб нигоҳини олиб қочди, овози ғулдираб ўзига ҳам аранг эшитилди.

— Нима гап?

— Сиз билан икки оғиз гаплашиб кетмоқчи эдим.

— ҲМ, қани ўтирингчи, — у «хўш яна нима гап» дегандай Аброрга юзланди.

— Биласизми, мен яқинда бир қисса ёза бошладим.

— Яхши. Бунинг менга қандай алоқаси бор?

— Алоқаси бор-да, ўша қиссанинг қаҳрамони биласизми ким?

— Ким?

— Сиз!

— Мен?!

— Ҳа, сиз. Қиссанинг номини «Хато» деб қўймоқчиман.

— «Хато?» Хўш, бу нимани англатади?

— Жуда кўп нарсани.

— Масалан?..

— Масалан, бир одамнинг қилган хатосини, шу хато туфайли бошқаларга етказиладиган зарарни...

— Хўш, айтинг-чи, мен қандай хато қилибман, кимга қандай зарар етказибман?

— Очиқ айтаверайми?

— Айтаверинг.

— Сизнинг хатоингиз шуки, сиз ўзини-ўзи алдаб яшаётган ва бу ёлғонга бошқаларни ҳам ишонилшга мажбур этаётган одамсиз. Яна ҳам тўғрироғи, сиз ҳаётда ўз ўрнини топа олмаган, ўз ўрнига тушмаган одамсиз.

— Бу нима деганингиз?

— Негаки, сиз, аслида, ижодкор эмассиз!

— Оғзингизга қараб гапиринг, мен ўн беш йилдан бери газетанинг номини ейман.

— Худо умр берса яна йигирма, балки қирқ йил газета «нони»ни ейшингиз мумкин, — деди у нон сўзига алоҳида урғу бериб, — гап бунда эмас.

— Гап нимада бўлмаса?

— Гап шундаки, сизда ижодкорлик руҳи йўқ, аслида.

— Тушунмадим?

— Тушуна олмайсиз ҳам. Сиз бундан ташқари яна бир муҳим нарсани тушунмайсиз.

— Нима экан у?

— Яхши одам бўлмай туриб, яхши ижодкор бўлиш мумкин эмас, деган ёзилмаган қонун бор. Сиз айнан шу ҳақиқатни ҳеч қачон тушуниб ета олмайсиз. Сизнинг энг улкан хатоингиз шу! Сиз кабилар ҳақида халқимиз жуда топиб гапирган: «Тариғи пишганнинг товуғи бўлгиси келади» деб.

— Бўлди бас, кўпам ҳадингиздан ошманг. Сиз менинг қўл остимда ишлайдиган ходимсиз, бу гапингиз учун мен сизни болаб жазолашим, ҳатто сизни ишдан бўшатиб юборишим мумкин.

Жазодан ҳам, ишдан кетишдан ҳам қўрқмайман, чунки қўрқиб ишлаш менинг табиатимга хос эмас.

— Ўххў, анча баланддан келмаяпсизми?

— Йўқ, мен бор гапни айтаяпман, холос. Қолаверса, куни кеча ишдан бўшатишингизни сўраб ариза ёзганман. Ана, стилингизда турибди.

— Яна қандай гапингиз бор?

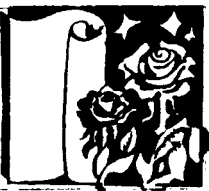
— Биласизми, мен бир нарсадан хурсандман.

— Нимадан?

— Сиз ёки сиз каби одамларнинг майда муваффақиятларга эришиб қувониб юраверишидан.

- Аниқроқ гапиринг!
- Аниқроқ гапирсам шуки, яхшиям сиз каттароқ лавозимда эмассиз, бўлмасам одамларга бундан ҳам кўпроқ зарарингиз тегарди.
- Бўлди бас, ҳақорат қилманг!
- Ҳақорат эмас бу, ҳақиқат! Ҳақиқат эса доим аччиқ бўлади. Сиз худбинсиз. Бу эса, сизнинг энг катта хатоларингиздан бири.
- Нодир Қурбон негадир бир муддат жим бўлиб қолди. Шу лаҳзада юрагида энг сўнгги япроқдек ҳилпираб турган охирги умид, илинж ҳам узилиб кетгандай бўлди.
- Хўп, ёзувчи укам, шунча хатоларга йўл қўйган одам эканман, айтингчи, уларни тўғрилашнинг ҳеч имкони бормикан?
- Негадир бу гал унинг овози қалтираб чиқди.
- Менимча бор.
- Хўш, қандай?
- Билишимча, бу оддий. Сиз бу соҳадан кетасиз, хатоларингиз учун тавба қиласиз. Бундан бошқа йўлини билмадим.
- Сиз қиссангизни қачон ёзиб тамомлайсиз?
- Буни олдиндан айтолмайман. Эҳтимол, бир йилда, эҳтимол, икки йилда. Балки бир ойда, худо билади.
- Асар ниҳоясида қисса қаҳрамони, яъни, менинг тақдирим нима бўлади?
- Ҳозирча билмадим. Ҳар қалай ўз ихтиёрингиз билан ишдан кетишингиз мантиқан тўғри бўлар.
- Демак, ўз асарингизни ўйлаб, менга ишдан кетишимни тавсия этаётган экансиз-да?
- Йўқ, бу мутлақо нотўғри. Ишдан ўз ихтиёрингиз билан кетиш ёки кетмаслик виждонингизга ҳавола. Ҳар қалай, энди, сиз узоқ муддат ишлай олмасангиз керак.
- Нима учун?
- Чунки замон ўзгараяпти, қарашлар, янгиланаяпти...

**Хоразм, «Вазир» қишлоғи
1998–2000 йиллар.**

Мухтарама
Туркой

МАНАСАДАМ МАЮРАМ
ШОРАДИ КУНАМ

Кузнинг тароватин ҳис қилмас юрак,
Тинимсиз аврайди кўнглимни алам.
Бу кун маҳзунликка ҳамроҳдир тилак,
Кулгуларим синик, синикдим мен ҳам.

Гоҳо ёлғизликка беролмасдан тоб,
Йўл юраман ўксиб, кўпчиди йўллар.
Уримни сарҳисоб қилиб бобма-боб.
Изтироб чекаман, лабларим чўллар.

Рухимни кўтармоқ мушкулдан-мушкул,
Ҳижрон зардобини ичар вужудим.
Йиғламаслик учун сотиб олгум гул,
Ўз-ўзимни алдаб, ташлайман одим.

Соғинчнинг кўлидан чиқдим сирғалиб,
Овунчининг кўйлагин йиртиб отди дард.
Бир мўъжиза кутиб, воҳ, қолдим қариб.
Худойим! Ёмғирга айланмоғим шарт!

Орзу-умидларим тўкилди нурдай,
Саробдир кўрганим, тутганим сароб.
Ёқила олмасам агарки, дурдай,
Ёмғирдай ёғилай, ишончим хароб.

Ҳаётимни барбод этган севгини
Унутмоққа борми ўзга бир чора?!

Ҳаёт гўзал экан англадим бу чоғ,
Одамзод ғанимат, ғаниматдур вақт.
Яшамок, ишламоқ, элга қўшилмоқ
Ватан хизматида турмоқ ҳам бир бахт.

Бемор вужудимни кемирар андух,
Сўзларим туйғумга бегонасимон.
Кўзларим кулади, селга ботар рух,
Пойим остидаги жарликка томон...

Англадим, беҳуда чекканман алам.
Ҳеч не кўз ёшимга арзимади, бас!
Борлик, йўқлик оралиғи бир қадам
Умр интиҳоси, мангулик абас.

Бу дунё ёлғон дунёдир, ёрон,
Бойлик, шону шуҳрат ҳаммаси бекор.
Улим ҳақ, тириклик ҳулёдир, ёрон,
Эзгу иш қил, токи, танангда жон бор.

Менинг билган маъним шу бўлди қизик,
Беморни зукко этарми ё дард?

Ерон, сенга томон қўлларим чўзик
Қўлим ушлаб мени ҳаёт томон торт!...

* * *

I

Насиҳат тинглайман танглайим куриб,
Юрагим англамас ҳеч кимса, ҳайҳот!
Бир култум сув-севгим лабимга суриб,
Мен тирик юрибман, ҳаётман, ҳаёт!
Сигмадим суюклим пешонасига,
Минг битта кўнгилнинг армони бўлдим.
Адашиб келдим ишқ кошонасига
Оллоҳнинг бир хато фармони бўлдим.
Бир дунё ястанар сўлу ўнгимда,
Дўстларим мен севиб қилдимми хато?
Яримта бахтимнинг ярми кўнглимда,
Бир бутун қайғумга айтолмам видо.

II

Менинг пешонамга битилмаган тўй,
Чимилдиққа кирмай оқарди бошим.
Ҳамроҳим изтироб, соғинч, маҳзун ўй.
Кўзи оч тун ичар қайноқ кўз ёшим.
Бир кам дунё шундай: бирдан кам қилди,
Бирдан зиёдман, бирдан юқори.
Кечиккан муҳаббат бошим ҳам қилди,
Мангу интизорлик тақдирда бори.

Билмаслар, ўзгага беролмасман дил, Қисмату азалдан қочмоқлик душвор,
Яшайман севгилим васлига илҳақ. Нолисам ноламдан нурайди тоғлар,
Аччиқ жилмаяман, ийғласа кўнгил, Шукрона айтаман, Тангри улуғвор.
Менинг пешонамга тўй битмаган ҳақ! Тириклик маъбуди кўнглимни чоғлар.

Дунё мисли бозор, бозор — бу дунё,
Мен сенга инондим кутилмаган бахт.
Мен сенга сиғиндим сотилмас зиё,
Бир тиланчинг бўлдим қадим муҳаббат.

* * *

Ўзинг дилкашимсан, содиқ дардкашим,
Ягона суянчим, юпанчим ўзинг.
Иноятинг қўли артади ёшим,
Имдод бергувчим сен, ишончим — сўзинг.
Майсадай мулойим тортади кўнглим.
Қисматимга қулман бир итоатгўй.
Бири кам дунёнинг сири билар ким,
Бунчалар оғриқли ҳаёт отлиғ куй?

Муҳаббат, вафонинг қиймати надур,
Умрим ўтиб борар топмай жавобин?
Хасдан хор инсондир, хасдан хор қадр,
Таъмагир пуллайди бунда савобин.
Илтимос, номардга айлама дучор,
Дўстга хор, душманга зор этма мени.
Азобу изтироб, ҳижрон доғи бор,
Кўксимда авайлаб асрагум сени.
Саҳарлар ёдинг-ла уйғонгум шукур,
Битмас ишқ яраси қийнамай қуйди.
Чин дилдан сиғингум, кўксим тўла нур.
Мен сени Тангрим-о юракдан суйдим!!!

Мурод
Калонхон

СЕНГА НАРДАН ИМЛ ҚУРАМ
МЭН...

Субҳидам

Бунчалар ҳам беғубордир,
бунча зебо субҳидам,
Бунчалар ҳам дилкушодир,
кўнгил оро субҳидам?

Тунда юлдуз сайри яхши,
кунда кундуз сайри соз,
Иккиси ҳам файзли, аммо,
ўзга дунё субҳидам.

Хуш ёқар гул бўйларию
дил очар булбул куйи,
Кел, кезайлик бирга гулзор,
эй дилоро, субҳидам.

Ой-офтоб кулбасига
беркиниб олган маҳал,
Сен ўзинг, ёр, иккисидан
менга аъло субҳидам.

Тун тугаб кун келмасидин
кел, ўзинг ороланиб.
Диллашиб бир яйрашайлик
боғда танҳо, субҳидам.

Эй Калоний, бахтиёрсан
ёр билан қилсанг висол,
Хотирангдан ўчмас, асло,
бу мусаффо субҳидам.

* * *

Оташин ишқингда тинмай
тортадирман ох, ёр,
Мен куйиб бўлдим адо,
сен бўлмадинг огох, ёр.

Беадад ҳижрон азобин
тортадирман, лекигин,
Истамам дардлашгани
сендан бўлак дилхоҳ, ёр.

Сен малоҳат бобида
ойдан гўзал, кундан гўзал,
Фурқатингда бўлди кўнглим
телбаваш гумроҳ, ёр.

Дардларимга бўлди дардкаш
бу жаҳонда барча зот,
Найлайн, сен бўлмадинг ҳеч
бир нафас ҳамроҳ, ёр?!

Ўзгалар ҳолим сўрар
бўлса куяр баттар дилим,
Дардларимга бир ўзинг
малҳам бўлурсан моҳ, ёр.

Ул куни хобимда яйраб
бир табассум айладинг,
Уйғониб ўксиб девордим
беадад, э воҳ, ёр!

Бўлмасанг ёнимда, қалбим
ўртаниб ёнгай, Калон,
Гар келиб ёнимда турсанг
қўллагай Оллоҳ, ёр!

Ширин забонлатурсиз

Келмай уйимга жонон, юракни қонлатурсиз,
Хаттоки севгингизга бизни гумонлатурсиз.

Ёки узоқлатиш-чун тушди арога ағёр,
Четда туриб ўзингиз, ёвга ёмонлатурсиз.

Кўрганда юз ўгирмоқ, ҳаргиз ярашмагайдир,
Кулгуларингиз, эй ёр, нега ниҳонлатурсиз?

Гап бошласам чўкиб тиз, тинглашни хоҳламасдан,
Роҳатихон сўзингиз офатихонлатурсиз.

Ағёрни шод этурсиз, гуллар тутиб кўлига,
Бизни паривашим, оҳ, доим фиғонлатурсиз.

Васлингизга ётишнинг тополмадим иложин,
Бу ишни энди, айтинг, қачон осонлатурсиз?

Куйингизда куйишдан тутди қалам Калоний,
Куйлашда андалибдек ширин забонлатурсиз.

Ёлғон дўст

Мен бу кун бахтимни топсам,
бўлмади шодмон дўст,
Ич-ичин тирнаб, нетайким,
бўлди бағри қон, дўст.

Ўртанур бахтим кўролмай,
оҳ, бу не бедодлик,
Беқиёс меҳрини кутсам,
этди дил вайрон дўст?

Даҳри дуннинг шевасидан
не учун доғ ўлмайин,
Қилмишидан ақлу ҳушни
айлади хайрон дўст?

Душманам кутлаб турар
қаршимда, ё раб, жилмайиб,
Минг таассуф, ўртаниб,
зимдан чекар афгон дўст.

Бу замон не айламоқлик
энди хос, айтинг, ахир,
Мен бу кун бир ёну нега
бўлди ўзга ён дўст?!

Бор умидим, бор ишончим,
орзуйим дўстим десам,
Найлайин, ғафлатда қотдим,
ёв экан пинҳон, дўст.

Эй Калоний, кимни-ким
эрканлигини англадинг,
Ул десам чин дўст менга,
афсус, экан ёлғон дўст!

Ишқ билан

Ишқ билан шодон кўнгиб,
гар ғам билан тўлдирса ҳам,
Бўлмаса ишқ розидурман,
майлига, ўлдирса ҳам.

Ихтиёрим ишқдадир, не
хоҳласа ул, шул қилур,
Ўз иши кўз ёшларим
тўқтирса ҳам, кулдирса ҳам.

Хоҳласа завқим оширғай,
куйлатиб, хуррам қилиб,
Хоҳиши, қаддим букиб
синдирса ҳам, сўлдирса ҳам.

Ишқ билан очдим кўзимни,
ишқ билан юмгум, вале,
Воз кечолмам бошимам минг
хил бало бўлдирса ҳам.

Эй Калон, умрим китобин
маънисини бу ишқ эрур,
Бўлмаса ишқ розидурман,
майлига, ўлдирса ҳам.

Сенга нурдан йўл қурай мен

Сенга нурдан йўл қурай мен,
ҳам зиёдан бир бино,
Сен юриб шу йўл билан
киргил бинога, дилрабо.

Эл кўриб ҳайратда қолсин,
нурли уйга кирса нур,
Нурга нур йўғрилса боқмоқ
мунчалар ҳам дилкушо.

Серзиё васлингга боқсам,
шаб дилим кундуз бўлур,
Шаб дилимни кундуз этган
ишқ деган нури-зиё.

Куйдирар севгинг юракни,
бир оловдир, жонгинам,
Билмадим, қай пайтда бўлдим
бу оловга мубтало?

Не учун ўт бирла ўйнаб
лов ёнарман, англамам,
Боиси ё дилдаги
чўғдан бўлибдирман бино?!

Тушганини бошга кўз
кўргай дегайлар, эй Калон,
Йўқса бўлгайму эдинг ҳеч
шеъриятга ошино?!

Тилаб Маҳмуд

МУЗЛАТГИЧ

ҲИКОЯ

Ой охирида кафедра мажлиси бўлди. Янги ўқув йилининг режаси белгиланди. Кафедра мудри — Абдуборийнинг илмий раҳбари унинг диссертацияси бир ойдан кейин муҳокама қилинишини эълон қилди. Кимдир чапак чалгандай бўлди, кимдир: «Хайрият», деди.

Хурсандлигини ҳам, хафалигини ҳам дастрўмолдай буклаб юрадиган шогирдларига тишининг оқини кўрсатишдан кўра, лабини бигиз, бурнини тугун қилиб қадайдиган домласи ҳаммага эшиттириб: «Энди эрийдиган бўлдингиз-да, мавлоно!» деди.

Домласининг қораси узоқдан кўринди дегунча кўзлари ўйнаб кетадиган Абдуборий шу лаҳза доврираган одамдай: «Гап йўқ, устоз, гап йўқ!» деди.

Абдуборий ишини тугаллаб Наврўздан олдин домласининг қўлига топширганига қарамай, ҳадеб сўрайверишни устозга нисбатан беодоблик билиб, ҳалигача бирон марта эслатмаган эди.

Домла ёз бўйи дала ҳовлисида дам олди. Абдуборий серкатнов бўлди. Ҳафтада бўлмаса ҳам, ойда икки-уч марта домлани йўқлаб турди. Ҳар гал домла олдига борганда гўшт, қази, товуқ, қовун-тарвуз, патирлар ёнига икки-уч шиша «Оби замзамдан» қўшиб олиб борарди. Шу зайлда ёз ўтиб кетди. Домла ишдан оғиз очмади. Шунинг учун домланинг бугунги гапи уни ҳам хурсанд қилди, ҳам ичига гулғула солди.

Обрўси туюдай баланд, қўлини узатса ойга етадиган домласи бўлса ҳам, диссертация ҳимояси, оппонентлар масаласи, баъзи кенгаш аъзоларининг қитмир саволлар бериш-бермаслиги, ҳамма-ҳамамси домла сиёқига қараб бўлади-да!..

Кафедра мажлисидан кейин Абдуборий домлага эргашиб ташқарига чиқди. У домлани машинага ўтқазиб юбормоқчи эди, домла: «Керак эмас», дегандай ишора қилди ва: «Бироз пиёда юрайлик, баъзи масалаларни келишиб оламиз», деди. Абдуборий худди диссертация ҳимоя қиладиган кунда бўладиган ҳолатга кириб, минбарда ўзини қандай тутиш ва гапни нимадан бошлаб, нимада тугатиши борасида домласидан маслаҳатлар олишга тайёр алфозда энтикди.

Домла гапни узоқдан бошлади. У юздан ортиқ шогирд чиқаргани, кўпчилиги бошқа домлалар қўлида ҳимоя қилолмай, охири, унинг паноҳида одам бўлгани, Абдуборийга ўхшаб уч йилда ҳимоя қиладиганлар кам учраши ва Абдуборийдан истеъдодли олим чиқиши тўғрисида гапирди. Яна, диссертация ёқлаш, бу жуда катта бахт эканини, агар, инсон битта диссертацияга уч йил умрини бағишласа, диссертация унга бир умр хизмат қилишини таъкидлади. Бу йўлда ҳеч нарсани аямасликни маслаҳат берди. Диссертация учун сарф қилинган вақт, маблағ, охири юз баробар кўпайиб қайтишини уқтирди. Бу борада ўзини мисол қилиб кел-

тирди. Шаҳар тупроғини ялаб юрганига эллик йилдан ошиб қолганини, раҳматли ҳамшаҳар домласи уни кўтариб қўйганини, бир умр ундан миннатдорлигини, моддий жиҳатдан қийналса ҳам бир неча рисоалар, мақолалар ёзганини айтди. Ҳатто, хотини: «бир тузукроқ касб-хунариям бошини ушламаган экансиз, тадбиркор бўлиб, фирма очиб, магазин, рестороанларингиз бўлармиди» деб ўпкаланса, «Мен маънавий бойликни лаш-лушларга алмашмайман», деганигача маъни қилди.

Абдуборий шундай буюк аллома билан ёнма-ён қадам ташлаб бораётганидан тўлқинланиб кетди.

— Домлажон, — деди у ҳаяжон билан, — ишонинг, агар бир уй хазинам бўлганда, ҳаммасини оёғингиз остига сочардим,.. сиз омон бўлсангиз, бас, бизнинг бахтимиз шу!

— Раҳмат, Абдуборийжон, — деди домла, — раҳмат, сизга, биламан, сиз танги, қўли очиқ, олижаноб йигитсиз. Калладан ҳам, юракдан ҳам бор. Бизга унақа хазиналар керак эмас. Бизга арзимаган нарса бўлса ҳам етаберади. Масалан, мана шу битта музлатгич, деб, эру хотин борди-келди қилиб юрибмиз-да! Илм ортидан қувиб, рўзгорни унутганмиз. Илмга қаттиқ берилган одам бошқа нарсаларни ўйламас экан. Музлатгич бузилганига анча бўлди. Шунини бир ёқлик қила олмай, эру хотин кунда ғиди-биди дегандай...

— Холодильникми? — сўради Абдуборий.

— Ҳа-да, музлатгич! Ука, сўз хазинангизни ҳам бойитинг! Ўзбек тилимиз — давлат тили, ахир! Буни унутманг! Шунда миллий ғурурингиз юксалиб, миллий одатларимизни бойитган бўласиз. Бир ашулада: «Кўлин очиб келганга, кўнглинг очилсин», дейилади-ку, ахир! Мана, биз қанақа ҳиммати баланд халқмиз! Халқ сиздақа, биздақа ҳимматли одамлардан ташкил топади.

Абдуборий ҳаяжон устида: «Домла, битта музлатгич сиз билан кеннойим орасидаги муҳаббатни совутишга кучи етмаса керак, парво қилманг, биздек шогирдларингиз бўла туриб, сиз энди музлатгичсиз ўтирасизми?» деб юборганини билмай қолди.

Домла шартта тўхтаб, Абдуборийнинг елкасига қўлини қўйди. Унга тикилиб туриб: «Сизнинг яхши олим бўлишингизга ишончим комил эди, аммо, бунақа тантилигингизни билмаган эканман!» деди.

Абдуборий такси тўхтатиб домлани кузатар чоғи, домла бир гап эсидан чиққандай машина ойнасини тушириб, унга: «Мабодо,.. мен шанба куни уйда кутаман, йигит сўзи битта-а?» деди.

Абдуборий гапириб қўйди, ваъда беришга бериб бўлди. Домла кетиб, ҳовуридан тушгач, уйга бориб, хотинидан қандай қилиб суюнчи олишни ўйлаб қолди.

Бугун орзу-умидларини шу диссертацияга тикиб ўтирган хотинига қандай қилиб домлага музлатгич совға қилишини айтади? Ҳойнаҳой, хотинининг жаҳли чиқиб: «Энди битимизни сотиб музлатгич оласизми?» дейиши ҳам ҳеч гап эмас. Лекин, йигитнинг гапи ерда қолгандан кўра, ҳўкизнинг бўйни узилгани маъқул! Балки хотинига айтмай, бирорта ўртоғидан қарз олсамикан? Ҳозир бировга қарз бериб турадиган зиёли топилармикан? Йўқ, оилага ёлғон аралашмасин! Балки хотини уни тўғри тушунар? Албатта, домлага ёрдам бериш керак, ишингиз битсин, тезроқ ҳимоя қилиб олинг, у ёғи бир гап бўлар, десачи?

Абдуборий кечқурун болалар уйқуга кетганда, хотинига ялпизланди. Хотини, аввал эри болалар уйғониб кетмасин деб овозини паст қилиб гапиряпти, деб ўйлади, кейин, билса...

— Шунча ташиганингиз кам эканми? — деди бирдан тутоқиб. — Э, домла бўлмай ўлсин! Ўзимиз қандай аҳволдамузу шу «Саратов»ни олганимизга қанча йил бўлиб кетди, ишляяпти-ку! Музлатгич бузилган бўлса моторини алмаштирсин, янгисига бало борми? Аспирант бўлсангиз, савдогарни ўғлимассиз... ҳамма хотинларга ўхшаб, уни олиб беринг, буни олиб келинг, демасам. Ҳимоя қилиб олсангиз турмушимиз яхши бўлиб кетар, деб чидасам...

Абдуборий оғиз очолмади. У ичкари хонага кириб, стол устидаги диссертация қўлёзмаларини тартибга солиб, ўзини чалғитишга, ошхонада товоқ-қошиқларни шақир-шуқурлатиб жавраётган хотинининг овозини эшитмасликка қанча ҳаракат қиламасин, домласининг жанжал рўмолини бошига танғитган хотинининг вожатли қиёфаси кўзига чўғдай ёпишиб олди. У муздек совуқ, пешонасини чангаллаганча узоқ ўтирди... Кечаси билан мижжа қоқмади...

Тонг олди. Абдуборий эрталаб болалар билан бирга нонушта қилиб, уларни мактабга жўнатишни яхши кўрарди. У нонуштага ўтирганда, хотини ҳам, болалари ҳам уни одатдагидай кечаси билан ёзиб-чизиб чиққан деб ўйлашди. Кечқурун

ўпкалаган хотини стол чеккасига омонатгина, ийманиб ўтирган Абдуборийга қараб қўйди. Абдуборий бир кечада гижимлаб ташланган қоғоздай, ҳатто, пешонасига тушиб турган сочларига оқ оралагандай кўриниб кетди... У болаларни апил-тапил кийинтириб, мактабга жўнатдию эрининг қошига келиб, йиглаб юборди.

— Одам ҳам шунчалик иродасиз бўладими? — деди, худди гуноҳкор одамдай эрининг юзига қарай олмай. — Мени кечиринг, хафа қилиб қўйган бўлсам, қўли калта одамни тили узун бўларкан. Бир иложини қилармиз...! Ҳимоя қилсангиз беш-ўнта одам чақирришга яраб қолар деган ниятда йиғиб қўйганим бор. Пальто оласан деган пулингиз ҳам турибди. Майли, домлангиз паст кетган бўлса ҳам, сиз баланд турунг. Яна ишангизни чўзиб юрмасин. Шу гапни айтган одамдан ҳамма нарсани кутса бўлади...

...Абдуборий хотини йиғиб қўйган пулни олиб, шанба куни музлатгич сотади-ган дўконга борди. Сотувчи билан узоқ савдолашди. Ёнидаги пулдан ўн минг сўм қоладиган бўлди. Дўкон олдидаги «Дамас» ҳайдовчиси музлатгични беш мингга олиб борар экан. Музлатгични икки киши учинчи қаватга олиб чиқиши керак. Агар иккита мардикор ёлласа пули етмайди. Яхшиси, битта йигитга пул бериб, ўзи кўтаришгани маъқул. Мардикор ҳам музлатгични учинчи қаватга олиб чиқи-лишини эшитиб, беш минг сўради.

Абдуборий мардикор билан музлатгични учинчи қаватга зўрға олиб чиқишди. Нафасини ростлаб, кўнғироқ тугмасини босди. Ичкаридан аёл кишининг: «Ким?» дегани эшитилди. Абдуборий: «Мен — Абдуборийман», деди.! Шақир-шуқур қилаётган темир эшик уч жойидан қулфланган экан. Эшик темир сандиқдай очилиши билан, ичкарида олачипор тўн кийган домла билан хотини кўринди.

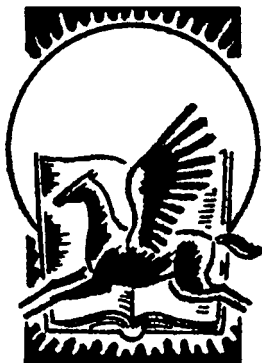
Абдуборий мардикор йигит билан музлатгични йўлакка олиб киришди. Йўлакда музлатгич тугул бошқа бирон кичикроқ нарсани қўядиган жой ҳам йўқ. Узун йўлакда одам бўйдан баланд иккита музлатгич турарди. Домланинг хотини янги музлатгични ўнг қўлдаги хонага олиб киришларини буюрди. Хона Абдуборий назарида омборхонага ўхшаб кетди. Унда бир неча катта-кичик телевизор, терак-дай терилган гиламлар, видео-магнитофонлар... Мардикор йигит ҳам қизиқсиниб Абдуборийга қаради...

Абдуборий мардикор билан ҳисоб-китоб қилаётганда, домла ишшайиб: «Она-си, мана бизни қанақа шогирдларимиз бор, устозни отасидан ҳам азиз кўради-ганлар шулар-да, музлатгични ювишимиз керак, уни эритадиган нарсанг бор-ми?» деди.

— Кеча ҳаммасини ичиб тугатдингиз-ку, — жавоб қилди хотин.

— Абдуборийбек, — деди домла чўнтаги йўқ тўнидан чўнтак қидиргандай у ён-бу ёнини пайпаслаб — чопқиллаб бир шиша келтирасизми, бафуржа автореферат ҳақида ҳам гаплашиб олардик?!. Мумкин бўлса, коньяк...

Абдуборий мардикор йигит билан бирга чиқиб кетди. Улар қўп қаватли уйлар орасидаги озиқ-овқат дўкони олдида нималарнидир узоқ гаплашишди. Кейин, мардикор ҳалигина Абдуборийдан олган пулни қайтариб берди ва хайрлашар экан: «Шу етадимми, хижолат бўлманг, ака, мен мингдан-минг розиман», деб, секин йўлига кетди.

ҒАҒУР ҒУЛОМНИНГ УКАСИ

Устоз Ҳамид Ғуломни эслаб

...Кунлардан бир кун Эскижўвада, Жангоб тепалигидаги чойхонада Ғафур Ғулом улфатлари билан суҳбатлашиб ўтирганида, мен кўчадан ўтиб қоламан.

— Ҳой, бу ёққа кел, — деб чақиради у мени ва яқинига бориб салом берганимдан кейин улфатлари — босмахона ишчиларига таништиради:

— Унча-мунча шеър машқ қилиб юрган Ҳамид Ғулом шу бўлади. Демак, иккаламиз бир она қорнидан таллашиб тушган бўламиз. Мана, сизлар гувоҳ бўлингиз, биз шу кундан бошлаб ака-укамиз.

Шу-шу, биз ака-ука бўлдик. Кейинчалик, Тошкентдами, Москвадами таниш-билишлар бу ҳақда сўраб қолишганида Ғафур ака мендан аввал:

— Ҳа, биз ака-укамиз, — деб жавоб берарди.

...Бу сатрлар шоир, адиб, драматург ва маданиятимизнинг забардаст арбобларидан бўлмиш Ҳамид Ғуломнинг олтмиш ёшга тўлиши муносабати билан нашр этилган тўрт жилдлик асарларига «Йиллар, йўллар, устозлар» сарлавҳали эсдаликлардан иборат сўзбошидан.

Ҳамид Ғулом Ғафур Ғуломнинг туғишган укаси эмаслиги аниқ. Лекин, «биз шу кундан бошлаб ака-укамиз» деганда аллома Ҳамид Ғуломда ўзига ўхшаш фазилатларни кўрган, унинг келажакда ўзидай эл аро машхур ва суюкли инсонга айланишини ҳис этган бўлса, ажаб эмас.

Одатда, ака-укаларда ўхшашлик бўлади. Менинг кузатишларим: булар ўртасидаги ўхшашлик ажиб бир сирлиликда, салобатда, дунёнинг турли гўшаларидаги ижодкорлар билан дўстликда, хонадонларидан меҳмон аримаслигида, кириб келган давраларига тароват қўшилишида билинади.

Мен Ҳамид Ғуломни жуда эрта — 5-6 синфларда ўқиганимда, ғойибдан таниганман. Ушанда, тасодифан қўлимга 1944 йилда нашр этилган «Армуғон» номли алманах тушиб қолди. Ушбу алманах асосан, ҳарбий-ватанпарварлик мавзусидаги асарлардан тузилган бўлиб, жанггоҳларда қаламни қуролга айлантириб, фашизмга қарши курашаётган ўзбек адиблари ва шоирларининг асарларидан иборат эди. Ундан, шунингдек, Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романи, Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» драмаларидан парчалар, таниқли ижодкорларнинг жанговар шеър уқоялари, публицистикалари ҳам ўрин олганди.

Алманахда Ҳамид Ғуломнинг жанггоҳлардан юборилган асарларни шарҳловчи йирик мақоласи бўлиб, унда ижодий жараённинг ёрқин манзараси намоён эди. Муаллиф қамровининг кенглиги, асарларга оқилона баҳо бериши ҳавасимни кўзгаган эди. Кейинчалик, бу мақолани ёзган пайтида, Ҳамид Ғулом 24-25 ёшлардаги йигит эканини билиб олдим.

Орадан ўттиз йилга яқин вақт ўтиб, Ҳамид ака билан анча қадрдонлашиб қолгач, унинг ҳақидаги илк таассуротимни айтдим.

— Ушанда йигирма бешга тўлмаган йигит экансизу мен сизни адабиётнинг оқсоқолларидан бири, деб ўйлабман.

Ҳамид ака чиройли кулди ва лутф қилди:

— Болалигимизданоқ саркарда бўлиб ўсганмиз-да, Ҳабибуллахон!

Бу ҳазиломуз гапда ҳақиқат ҳам бор эди.

...Ҳамид Фуломни иккинчи бор кашф этганимда, унча-мунча китоб кўрган ўсмир эдим. Эндигина, 10 синфга ўтган пайтимизда, ўша давр удумига кўра, Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги бўлиб, шу муносабат билан декада қатнашчилари бўлмиш ижодкорлар қатори унинг бир жилдлик танланган асарлари чоп этилди. Китобнинг биринчи саҳифасида муаллифнинг сурати бор эди. Суратдан боқиб турган сиймони парвардигор ғоят гўзал ва фариштали яратган эди. Балки, сиёқидаги ана шу зиё туфайли одамлар унга интилар эдилар.

Китобда шеърлар, дostonлар билан бир қаторда, «Олмос қизи» номли қисса ҳам босилган бўлиб, унда наманганча лаҳжадан жуда ўринли фойдаланилган ва бу ҳам менинг Ҳамид Фуломга ихлосимни кучайтирган эди.

Биз ўрта мактабни битириб, Тошкентга келган кезларда, Ҳамид ака Ёзувчилар уюшмасининг котиби лавозимида ишлаб, катта ташкилотчилик фаолияти билан ёшларга ғамхўрлик қиларди. Устоз Миртемир раҳбарлигида ёшларнинг доимий ҳаракатдаги семинари, 1960 ҳамда 1962 йилдаги Ўзбекистон ёш ёзувчиларининг ўн кунлик семинарлари ўнлаб ёш шоир ва адибларни кашф этди. Бундай семинар машғулотларига барча вилоятлардан, шунингдек, Қирғизистон ва Тожикистондан ўзбек тилида ижод қиладиган Ўлмас Жамол, Турсунбой Адашбоев, Қўлдош Мирзо, Абдугани Абдуғафуров каби қаламкашлар ҳам таклиф этиларди. Семинар қатнашчиларининг илк тўпламлари муҳокамадан ўтказилиб, нашрга тавсия этилар, истеъдодли ёшлар эса, уюшма аъзолигига қабул қилинарди.

Бу хайрли ишларга Ҳамид ака бош-қош эди. Бундай тадбирлар ёшлар

тақдирига ижобий таъсир кўрсатди.

Ўтган асрнинг олтинчи йиллари Ҳамид Фулом серқирра фаолият билан доврўқ қозонди. Унинг «Машғал» романи катта шов-шувга сабаб бўлди. Қатор тилларга таржима қилиниб, нашр этилди. Гоҳ адиб, гоҳ жамоат арбоби сифатида дунё кезди. «Қитғалар уйғоқ» балладалар туркуми, «Европа таассуротлари» публицистик китоблари унинг дунё томирини ушлаб, оғриқларини ҳис қиладиган инсон эканини кўрсатди.

Ҳамид ака 1965 йилда «Шарқ юлдузи» журнали бош муҳаррирлигига, 1970 йилда Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти директорлигига тайинланди. «Адабиётнинг дарвозаси» (Фафур Фулом) бўлмиш журнал ва нашриётни бошқарганда, адабиётимизда пайдо бўлган ҳар бир янги асарни тезроқ халқ мулкига айлантиришга ҳаракат қилди. Айниқса, ўн йилдан зиёдроқ нашриётни бошқариш жараёнида адабиётнинг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Нашриётнинг китоб чоп этиш ҳажми ҳам, муаллифларга тўланадиган қалам ҳақи ҳам кўпайиб борар, айти пайтда, эҳтиёж ҳам ортар, ҳар бир қаламкаш китоби каттароқ ва тезроқ чиқишини истарди. Баъзан турли йиғинларда, якка тартибда сўзлашганда китобини нашр этишни сўраганлар билан ҳам очиқ гаплашарди:

— Кўлёмза кимда?

— Энди олиб келаман.

— Сиз асарни битказинг, менинг столим устига қўйинг, кейин гаплашамиз.

Ҳамиша нолиб, зорланиб ҳасратини минбардан айтиб, имконияти йўқ нарсани талаб қилувчиларга эса:

— Мамлакатдаги қоғоз муаммосини Фафур Фулом нашриётининг директори ҳал этолмайди-ку — деб жавоб қиларди.

Гарчи, мажлисда расман жавоб қилган бўлса-да, ундан чиққач, шикоятчиларнинг ҳасратини инобатга олар, нашриёт имкониятларини яна бир қараб чиқар, агар ўзида қоғоз мутлақо йўқ бўлса, Матбуот давлат қўмитасига тушиб, Зиёд Есенбоевнинг заҳирасидан бир-икки тонна қоғоз сўраб оларди.

Қоғоз унғач эса, ўша муаллифларни учратиб, маълум кундан кейин келиб, корректурани ўқиб беришни тайинларди. Ушанда, мажлисда дод солганларнинг қиёфаси, (бад нияти ҳам) очилиб қоларди. Чунки ҳали кўлёмза топширилмаган бўларди.

Ҳамид ака уларни ҳам койиб ўтирмасди. Бағрикенглик билан қўл силтаб қўяқоларди.

Оқсоқол шоирларимиздан Шукрулло ака қизиқ воқеани ҳикоя қилиб берди:

— Нашриётда иккита китобим ётиб қолди. Бири «Жавоҳирлар сандиғи», иккинчиси шеърӣ тўплам эди. Бир куни уйқудан нохушроқ кайфиятда турдим-да, китобларим чиқмаётгани алам қилди.

Ҳамид Фуломнинг уйига телефон қилдим. Зарда билан икки китобим чиқмай ётганини айтдим.

— Ҳамид Убайдуллаевич, менга бундай муносабат ҳақида мажлисда сиздан изоҳ сўрайман. Бу қандай адолатсизлик?!

— Яхши — деб Ҳамид Фулом гўшакни қўйиб қўйди.

Орадан бирор соат вақт ўтгач, телефон жиринглади. Уйдагилар Ҳамид Фулом сўраётганини айтишди. «Оббо, нима қилиб қўйдим? Қирқ йиллик кадрдон бўлсак, институтда бирга ўқиган, бир даврада юрган дўстлар бўлсак, жаҳлнинг ҳам падарига лаънат, ҳозир таъзимимни беради-ку», деб ярим қўрқув, ярим андиша билан трубкани олдим.

— Ассалому алайкум, Ҳамид Убайдуллаевич!

— Ваалайкум ассалом! Мулла Шукруллохон, уйимдаги телефон яхши ишламаётган экан, эрталаб бир нималар дегандай бўлдингиз, тушунмадим.

Юрак ўйноғи жойига тушди. Хурсанд бўлиб кетдим. Китоблар ҳақидаги гапимни айтдим.

— Эртага келиб корректурани ўқиб бериб кетинг!

— Раҳмат, Ҳамид Убайдуллаевич!

Мардликни қаранг. Эртасига борсам, коридорда турган экан.

— Мулла Шукруллохон, киринг, — деб хонасига таклиф қилди. Кейин қўшиб қўйди. — Январда битта китобингизни, февралда иккинчисини оласиз.

Корректурата тайёр экан олиб, хузурига кирдим. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб:

— Агар муҳтожлик бўлса пулини ёздириб берай, олиб кетинг, — деди.

Миннатдорчилик билдирдим. Пулга заруратдан эмас, балки китобларимни тезроқ кўриш орзуси туфайли безовта қилганимни айтдим.

Ҳамид Фулом сўзининг устидан чиқди. Олдин-кейин икки китобим дунё юзини кўрди. Ҳамид Фулом сўз берган бўлсаю китоб босмахонада кечикаётган бўлса, ўзи бориб, цехларда ишчилар билан гаплашиб, тушликда бирга бўлиб, илтимос қилиб келарди. Босмахона ходимлари улуг бир инсон илтимос қилиб келгани учун ишни тезлатиб берардилар. Каттаю кичик уни ўз сўзининг устидан чиқадиган одам деб атар, мақтарди. Ҳамид Фулом рус тилини мукамал билар, форс тилини ҳам пухта ўрганган, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан таржималар қилган мулла одам эди, жойи жаннатда бўлсин, — деб гапини якунлади Шукрулло ака.

Ана шу фазилатлари билан Ҳамид ака биз учун гоят қадрли туюларди. Унинг қиёфасида ажиб улугворлик бор эди.

Баъзи одамлар ўспиринлик йилларидаёқ, ёши улугларнинг назарига тушиб, уларнинг даврасига кириб қолади. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон каби мумтоз шоирлар Ҳамид Фуломни 17 ёшидаёқ, адабий жараёнда фаол иштирок этишга, ҳатто, 1936 йилда Пушкин асарларини таржима қилишга жалб этиб қанотлари остига олишгани улардаги фазилатларнинг юқиб, унга босиқлик, сиполик одатларини сингдирган бўлса, ажаб эмас.

Тақдир тақозоси билан 1973 йил баҳорида, Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлимига ишга ўтдим. Ана шу пайтдан бошлаб, мен Ҳамид Фуломни янаям тўлароқ кашф этдим. У кишининг Наманганга сафарларида ҳамроҳлик қилиш, бошқа вилоятларга бирга сафарга чиқиш жараёнларида олдин билмаган кўпгина фазилатларини англадим.

Ҳамид аканинг на ҳаётдан нолиганини, на бирор одам ҳақида ёмон гап айтганини эшитмадим. Аксинча, ижод ва нашриёт иши, сафарлардан олган таассуротлари билан, шогирдлари муваффақияти, кашф этган ёш ижодкорлари фазилати билан суҳбатларга файз бағишларди.

...Бу мўътабар зот катта муваффақиятларга эришган пайтларида ҳам, тақдир синовларига дучор бўлганда ҳам ўзини бир хил тутар, босиқлик билан ғамни енгар эди. 1976 йилда Фарҳод исмли ўғли оғир дард туфайли йигирма тўрт ёшида оламдан ўтди. Мевазор маҳалласидаги икки қаватли уйда маросимлар ўтарди. Фарҳоднинг йигирма кунлик маросимида Намангандан икки-уч қадрдон бир кун илгари етиб келдик. Уша куниданоқ, бу хонадондан одамларнинг оёғи узилмади. Кексаю ёш ижодкорлар, ҳукумат аъзолари ва бошқа арбоблар келиб дуои фотиҳа қилишар, адибга яна бир бор ҳамдардлик билдириб, дардини бўлишишарди.

Албатта, суюкли ўғлидан ажралиш отага оғир эди. Аммо, у дардини ичига ютар, ўзидан-да кўпроқ изтироб чекаётган Манзура опани юпатишга уринарди. Она она-да, унинг кўз ёшлари ёқасини мунтазам ҳўл қилиб турарди. Гап шундаки, ҳовлидан бир неча юз қадам наридаги Тешиққопқа мозори иккинчи қаватдан қафтдай кўриниб турар, она-

нинг наздида шу мазорда ётган Фарҳод уйига интилаётгандай, аммо, ета олмаётгандай туюлар, бу эса унинг дардини баттар оширарди.

Ҳамид ака рафиқаси ғамини енгиллатиш учун ҳовлисини болалар боғчаси ихтиёрига топшириб, шаҳарнинг Чимкент кўчасидаги кўпқаватли уйларида бир хондонга кўчиб ўтди. Нисбатан осойишта бу уйда опанинг ҳам дарди енгиллашгандай, ўзига ижод қилиш учун шароит дурустдай эди. Хуллас, бу уйда Ҳамид аканинг қатор асарлари дунёга келди.

* * *

Ҳамид Фуломнинг ҳар бир вилоятда дўстлари, қадрдонлари, суҳбатига интиладиган мухлислари кўп эди. Шунинг учун унинг ташрифи ўзидан-ўзи тадбирга, тўйга айланиб кетарди. Вилоят раҳбарлари уни қўйиб юборгиси келмас, адиб эса, қаламкашлар давраларига, мухлислар ҳузурига талпинар, раҳбарлардан узр сўраб, шаҳар кезар, бозорларни айланар, турли буюмлар харид қиларди.

Одатда, Ҳамид ака вилоят раҳбарлигининг дача аталмиш хос меҳмонхонасида турар, раҳбарлар ўша ерга келиб у билан чой ичишарди, Бир куни эрталаб вилоят раҳбарлари нонуштани бирга қилиш учун меҳмонхонага келишди. Вақт келишилган бўлса-да, Ҳамид ака, ҳамроҳлари йўқ эди. Ҳамма ҳайрон. Қаерда бўлишлари мумкин?

Табиатан жуда эрта турадиган Ҳамид ака сайр қилишни ёқтирарди, балки шаҳарга тушган бўлса керак, деган қарорга келинди ва икки-уч одамни шаҳарнинг гавжум гўшаларига юборилди. Ҳамиша пўрим кийинадиган, либосига гард юқтирмайдиган, сочлари текис олиниб, ияги арчилган тухумдай тоза қиртишланган адиб Чорсу бозоридан топилди. У киши калла гўшти, туёқ, тил, ҳасиб пишириб азонда олиб чиқадиган каллапазлар олдида чўнқайиб ўтирар, ўша таомлардан танавул қилар эди.

— Ҳамид ака, ахир, нонуштага ўзимиз қўярдик-ку, шуни, — деди қидириб келган одам.

— Сиз қўядиган билан бунинг фарқи бор, — деди адиб завқ билан қалампир-туз сепаркан.

Билмаган одамга ниҳоятда оқсуяк, нозиктаъб туюладиган Ҳамид акада табиийликка, халққа интилиш кучли эди. У кишини ҳаётнинг ҳар бир жабҳаси қизиқтирар, синчковлик билан одамлар ҳаёти, удумларини ўргатарди.

Адибнинг олтмиш йиллиги нишонланган 1979 йил баҳорида тўй баҳона Узбекистонда катта адабий тадбирлар бўлиб ўтди. Вилоятларда Ҳамид ака ва унга ҳамроҳ бўлиб келган тенгдошлар, шогирдлар китобхонлар давраларида ўзбек адабиётининг аҳволи, манзараси, бу жараёнда Ҳамид Фуломнинг ўрни ҳақида қизиқарли суҳбатлар, шеърхонликлар ўтказдилар. Ўша кунларда ҳам адиб бўш соатларда шаҳар кезиб, ундаги ўзгаришлар билан танишар, бошқача айтганда, ишлар эди.

Ҳамид ака билан ҳукумат боғида ёлғиз қолиб, суҳбатлашиб ўтирдик. У киши Намангандан чиққан шоир ва адиблар Нодим Намангоний, Сўфизода, Усмон Носир, Жасур (Тўра Зокиров), Чустий, Рафиқ Мўмин, Сотим Улуғзода, Ҳусниддин Шарипов, Турғун Пўлатлар ижоди ҳақида гапириб туриб:

— Энди Машрабингизга келсак, — деб қолди. — Яқинда Машраб ҳақидаги романим битади. Уқирсиз.

Дарҳақиқат, орадан уч-тўрт ой ўтар-ўтмас, адибнинг «Машраб» романи «Шарқ юлдузи» журналида босилиб чиқди. Роман Ҳамид Фуломга хос тезкорлик билан ёзилган бўлиб, адиблар, машрабшунос олимларнинг турли мулоҳазаларига сабаб бўлди. Машраб ҳаёти, ижоди қанчалик баҳсли бўлса, унинг ҳақидаги асарлар ҳам шунчалик баҳсли эди. Табиийки, Машраб тўғрисидаги биринчи роман ҳам бундан холи эмас. Айни

пайтда, унинг муаллифи ўз қаҳрамони яшаган давр, қаҳрамоннинг аянчли қисмати, унинг ҳаётидаги афсонавор воқеалар ва халқ орасида афсонага айланиб кетган нуқталарни қанчалик чуқур ўрганган бўлмасин, мулоҳаза билдирганларга ҳурматан ҳам, ўз асарига масъулият билан қараш нуқтаи назаридан ҳам мавзуга яна бир қайтишга қарор қилди ва уни китоб ҳолида чиқаришни кечиктирди.

Кейинчалик эса, анча муддат давом этган беморлик туфайли бу мақсадни амалга оширолмади. Балки адибнинг бу соҳадаги ишларида силжишлар, янгиликлар бўлгандир. Балки янги боблар, ўзгартиришлар қилингандир. Лекин бу ишдан камина беҳабар. Эҳтимол, унинг ижодий меросини ўрганувчилар бу гапларга аниқлик киритар. Ҳозирча, мең ўзимга аён ҳақиқат билан чекланаман.

Уша куни оқшомда, учрашувларнинг якуни сифатида вилоят театрида катта ижодий кеча бўлиб ўтди. Вилоят раҳбарлари, олимлар, Тошкентдан борган меҳмонлар адибни қутладилар. Наманганлик қаламкашлар номидан табриклаш менга насиб этди. Уша куни — 5 апрел, менинг туғилган куним эди, боз устига Ҳамид аканинг биринчи китоби 1942 йилда — мен туғилган йилда нашр этилган эди. Табрик орасида ҳазил аралаш бу уч байрамни эслатдим-да, қолган гапимни шеърда ифода этдим.

*Қор кўрна остида босган ғафлатдан—
Уйғониб Наврўзни қутларкан ўлкам,
Кичик хонадоним энтикмиш бахтдан
Мени ҳадя этгач онамга кўклам.
Баҳор йўргаклаган мени гул билан,
Биллур ҳавосидан эмдим илк нафас.
Хушхон жилғаларнинг шўх куйларидан,
Булбул навосидан кўз очганим рост.
Ҳамал ҳарорати сингган қонимга,
Оташ кўшиқ бўлиб,
Сўнмас ишқ бўлиб,
Баҳорий уйғоқлик ёрдир жонимга,
Ватаним баҳорни куйласам тўлиб.
Жўшиқин меҳнат демак, эзгу бир ижод.
Ошиқ диллардаги нола ва наво,
Ширин висол, яъни, аввали ҳаёт.
Баҳорга ошнаман,
Баҳорга ташна,
Ул этмиш оламга мени дахлдор.
Замин куррасини шу серқарашма
Кўклам оғушида хушнуд кўргум бор.
Шу боис, фашизм аталган вабо—
Баҳор кушандаси босганда юртим,
Қасоскор диллардан отилган садо—
Виждонлар сасидай жаранглаб турдим.
Шу боис, мард Нозим, оташ Паблонинг
Ториға созланди менинг рубобим.
Баҳор буркасин дер бутун дунёни
Ўзбек диёридан учган хитобим.
Бу нотинч заминнинг дардини туйдим,
Уйғоқ қитъаларнинг томирин ушлаб.
Баҳор куйган жойда мен минг бор куйгум,
Баҳорнинг яшнаши кўнглимни хушлар.
Баҳор илинжида тиним билмасдан
Ҳаёлдай бепоён чўллар кезганман.
Очилган кўриқлар— баҳорий маскан,
Тўнғич бинафшасин қувнаб узганман.*

Оламни сифдирди шоир юрагим,
Ижодхонам бўлди сўнгсиз коинот.
Ҳаётни ардоқлаш эзгу тилагим,
Гарчи аччиқ эрур гоҳида ҳаёт.
Умрим баҳорийди, отам дунёдан
Мангуга кўз юмган машғум лаҳзада.
Фарҳод тобутига елка тутган дам
Ярам янгилиниб тушдим ларзага.
Отани узатмоқ фарзандга удум,
Дўстлар, узатмасин фарзандни ота!
Мен баҳор ишқида бетин югургим,
Баҳор ғамли дилда умид уйғотар.
Баҳорга ошнаман,
Баҳорга ташна,
Узинг баҳор бўлиб қўллайсан халқим.
Мен чанқоқ йўловчи,
Сен қайноқ чашма,
Қалбингни таржима айламоқ ҳаққим.
Олтмиш баҳордирки, ошиқ дилдаги
Эзгу бир орзуман, сирли каломман.
Умрим— ишқ достони,
Баҳор эртаги,
Убайдулло ўғли Ҳамид Фуломман.

«Баҳор фарзанди» сарлавҳали бу шеър Ҳамид Фулом монологи сифатида ёзилган эди.

Ҳамид аканинг олтмиш йиллик тўйи адабиётнинг катта байрамига айланди. Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони билан тақдирланди. Тошкентда бўлиб ўтган тантаналарда қатнашиш менга насиб этди.

...Шу йўсинда Ҳамид ака билан қадрдонлигимиз мустаҳкамланиб борар, мен бу яқинликни суистеъмол қилмаслик учун у кишидан бирор соҳада ёрдам сўрамасдим. Чунки нашриёт директори қаерга борса китоби чиқмаётган ё кечикаётган муаллифлар ҳасратидан чарчашини билардим. Фақат бир марта режага киритилган китобим қўлёзмасини кўздан кечириб беришни илтимос қилдим. Муддаоим, манзур бўлса кичик бир сўзбоши ёздириш эди. Бу фикрни мен у кишига айтмадим. У киши қўлёзмадан бир неча шеърни олиб қўйишни маслаҳат берди. Хуллас, китоб ўз йўли билан, ўша давр қонун-қоидалари асосида чиқиб кетди.

Ҳар гал, Тошкентга келганда, Ҳамид акани ё зиёрат қилиб, ё телефон орқали боғланиб ҳол-аҳвол сўрардим. Бир куни уйларига телефон қилсам:

— Э, Ҳабибуллохон, кеннойингиз зайтун ёғидан ош дамлаб турибди, тез келинг, — деб қолди.

Мен бирор соатда бўшашимни айтдим.

— Ундай бўлса насибангизни олиб қўямиз, бўшаган заҳоти келинг.

Бордим. Кеннойи бир косада менга олиб қўйилган ошни олиб келдилар. Ҳамид ака мезбонликни ўринлатиб чой қуйиб турди.

Уша кунларда, «Мангулик» романи асосида, Муқимий номли театрда асар саҳналаштирилган бўлиб, Ҳамид ака унинг магнит тасмасига ёзилганини эшитиб ўтирган экан. Бирга эшитдик. Мусиқали асарнинг пайдо бўлиши, ундаги қатнашган ҳар бир санъаткорнинг иқтидори ҳақида Ҳамид ака берилиб ҳикоя қилди.

Муқимий номли театр ижодий жамоаси Ҳамид Фуломни тез-тез ҳамкорликка чорларди. Айниқса, «Тошболта ошиқ» комедияси саҳналаштирилгач, уларнинг адибга меҳри, ихлоси ортган эди. Бу асар театр ва кинода ўнлаб образлар яратган Соиб Хўжаевни театр тарихида Тошболта қилиб, Турсунхон Жаъфаровани Рисолат пари қилиб қолдирди.

Чунки, бу образларда драматург маҳорати билан санъаткорлар иқтидо-ри уйғунлашиб кетган эди. Уша суҳбатда Ҳамид ака саҳна санъатининг билимдони эканини ҳам ҳис этдим.

* * *

Ҳамид Фулом номи ҳамма ерда қадрли, ўзи эса севимли эканига кўп бор гувоҳ бўлганман. Устоз қишлоқ ҳаёти, қишлоқ аҳли турмушини ёритишга катта меҳр билан қарар, айниқса, янги ерларни ўзлаштириш ишига келажакнинг порлоқлигини таъминловчи омил сифатида муносабатда бўларди.

Янги ер ўзлаштирувчилар тўғрисидаги «Бинафша атри» романи адибнинг эҳтирос ва шоирона кўтаринкилик билан ёзилган асари экани ҳаммага аён.

У чўлларни эринмай кезар, чўлқуварлар билан бирга яшар, диллашар, уларнинг дунёсини ўрганар, улар учун қурилган посёлкаларда маданий, маърифий даргоҳлар очилишига ёрдам берар эди.

1977 йил ёзининг илк кунларида Марказий Фарғонанинг қумлоқ ерларини ўзлаштираётганлар учун барпо этилган Навбаҳор шаҳарчасида Фафур Фулом номли нашриётнинг кутубхонаси очилди. Ҳамид ака бошлиқ ўнлаб шоир ва ёзувчилар бу даргоҳга келиб, катта адабиёт кечаси ўтказдилар. Нашриёт номидан совға қилинган ўн минг жилд китоб бир кун илгари етиб келган, токчаларга меҳр билан жойлаштирилган эди.

Кутубхона очилиши катта байрамга айланди. Албатта, бу Ҳамид ака очган биринчи ёки охири кутубхона эмас. Унинг умр йўлларида бундай нурли излар кўп. 1981 йилнинг кузида, пахта йиғим-терими авж олган кунларда, Хоразмда бўлиб ўтган адабиёт кунлари ҳамон ёдимда...

Кейинчароқ Ҳамид ака дардга чалинди. Анча муддат шифохонамашифохона ётиб даволанишига тўғри келди. Назаримда, у дардни доридармон билан эмас, иродаси, матонати билан енгди. Табиийки, ариза бериб нашриёт директорлигидан бўшади. Аммо, у Ҳамид Фуломлигича қолди. Одамларнинг меҳри, жамиятдаги мавқеи зарра сусаймади. Ҳамон даврабоши, вилоятларга чиққанда сардор эди. Уни аввал қандай қадрлаган бўлсалар, энди оқсоқол сифатида, янада ардоқлайдиган бўлдилар.

Бунинг сабаби бор эди. Ҳамид ака ўз қадрини билар, иззатталабликдан, таъмагирликдан олис, идорама-идора юриб, юбилейимни ўтказиб бер, деб ғашга тегмайдиган ориятли инсон эди. Шунинг учун етмиш ёшида ҳам, саксон, саксон беш ёшида ҳам ўзи дастурхон ёзиб, дўстларини чорлаб тўй қилди. Аслида, бирор ёшга тўлиш сенинг, қолаверса, оилангнинг байрами. Унинг шукронасига дастурхон ёзиш ҳимматингга ҳавола. Бу соҳада ҳам Ҳамид ака ибрат эди.

* * *

Шоир бўлмаслигинг мумкин ва лекин,
Мажбурсан бўлмоққа сен гражданин —
деб ёзган экан ўриснинг машҳур шоири Некрасов. У гражданин деганда Ватаннинг фидойи ўғлони бўлишни кўзда тутгани аниқ.

Ҳамид Фулом ҳам шоир, ҳам Ватан ўғлони эди. У ўз асарлари билан ҳам, ижтимоий фаолияти билан ҳам, инсоний ибрати билан ҳам тўла маънода ўзбек фарзанди эди. Ватаннинг қувонч ва ташвишларини елкаси ва юрагига орта билган ватанпарвар эди.

Унинг фавқулудда сеҳрли овози, лаҳжасининг тиниқлиги ҳаммани ром этарди. Сўз унинг даҳанидан созланган соз сасидай жаранглаб чиқарди.

Ана шу сеҳрли ва жарангдор овоз ўз бетакрорлиги билан қирқинчи йиллардаги одамларнинг қулоқларига ўрнашиб қолган. Уруш йилларида «Совинформбюро» (Совет ахборот бюроси)нинг энг долзарб хабарларини Ўзбекистон радиосининг бош диктори ва бош муҳаррири Ҳамид

Фулом ўқир эди. Унинг овози ларзакорлиги, тиниқлиги билан Левитандан фарқ қилмас, шунинг учун ҳам унга «ўзбек Левитани» деган ном беришган экан.

Бизнинг авлод у кунларни билмайди. Аммо, кейинчалик унинг шоир сифатида, публицист сифатида радиода чиқишлари, буюк Ойбекнинг 60 ёшлик тўйидаги нутқини ўқиб бергани, ана шу овозни такрорлар, бундай тиниқлиги билан ёзувчилардагина эмас, санъаткорларда ҳам ҳавас уйғотарди. Радио дикторлари ҳақли равишда уни устоз атардилар. Бу хислатлар Ҳамид акага умрининг сўнгги кунларигача ёр бўлди.

Мустақиллик арафаларидан бошлаб, Ҳамид ака катта маънавий, маърифий ишларни олиб борди. Истиклолнинг илк кунларида бетакрор кўшиқлар яратиб, уни улуғлади. Публицистикаси билан, ижтимоий фаоллиги билан мустақилликка хизмат қилди. 1991 йилда Бобораҳим Машраб таваллудининг 350 йиллигини ўтказиш бўйича Ёзувчилар уюшмасида тузилган комиссияни бошқарди ва бу тадбирни қадриятларимизни тиклаш йўлида республикада катта байрамга айлантиришга ҳисса қўшди. У кишининг таклифи билан Наманган вилояти ҳокими ҳар йили май ойида анъанавий машрабхонлик ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Ҳамид ака ҳамиша ижтимоий ҳаётда фаол шахс эди. Мустақиллик йилларидаги хизматлари юксак даражада эътироф этилди. Ватанимизнинг «Эл юрт ҳурмати», «Меҳнат шухрати» орденлари билан тақдирланди. Булар бари у табаррук зотнинг Ватан ўғли эканидан далолат.

* * *

Устознинг ҳавас қилгулик фазилатлари кўп эди. Ёши саксондан ўтганда ҳам қаддини фоз тутиб юриши, кўзи, медали, кўнгли тўқлиги, зорланишни ор фаҳмлаши, гурурини юксак кўйиши қойил қолдирарди.

Сўнгги йилларда, бир неча бор битта шифохонада даволанишга тўғри келди. Оқосоқол эрта уйғонар, шифохона ҳовлисида чуқур-чуқур нафас олиб кезар, атрофга суқли термулиб гўё меҳрини сочарди. Ҳамид ака табиатни жон-дили билан севар, унинг ҳар бир неъматини юксак қадрлар, айниқса, ўзи етиштирган бўлса, завқ билан одамларга тутар эди.

Ҳали «Мевазор» маҳалласидаги ҳовлисида яшаб турган пайтда, бир куни Дўрмонга келиб қолди. Арғувон тагида ўтирган эдим, у кишининг машинасини кўриб ўрнимдан турдим. Ҳамид ака ҳам кўприкдан ўтиб машинани тўхтатдию қўлида ихчамгина қоғоз халтада ниманидир олиб тушди. Бориб сўрашдим, шунда Ҳамид ака халтани очиб иккита оқ олма олиб узатди:

— Уз боғимдан, ўзим етиштирганман, бир карсиллатиб тишлаб энг!

Гўё, мана бундай ейилади дегандай ўзи ҳам бир донани олиб, шундай завқ билан тишладики, одам беихтиёр тамшаниб кетди.

— Ейверинг, ювилган!

Биттадан олма егунча суҳбатлашиб турдик-да, кейин Сергейда ишим бор эди, деб ичкарига йўл олди.

Вилоятларга чиққанда ҳам Ҳамид ака дарё, сойлар, каналлар соҳилларида талпинар, мезавор боғлар, полизлар, узумзорларда сайр этиб, етилаётган неъматларни кўриб, ҳар бирининг фазилати ҳақида ҳамроҳларига гапириб берарди.

Табиатга бундай ошуфталик унга табиат манзараларини чизишда маҳорат бағишлаган, ўз табиатига бағрикенглик ва фикрий шаффофликни таъминлаганига шубҳа йўқ.

Ушандай сайрлар оралиғида оқосоқол билан суҳбатлашиб қолардик. Етмиш йиллик воқеаларни кечагидай эслаб ҳикоя қилиши одамни лол қолдирарди.

Тажрибали муҳаррир, таниқли журналист ва адиб Мақсуд Қориевнинг ҳикоя қилишича, худо барча хислатлари устига бу инсонни бена-

зир ғайрат, ижодий ишда шиддат, тезкорлик билан сийлаган эди. «Қизил Ўзбекистон»(ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетаси таҳририясида бўлим мудирини бўлиб ишлаган пайтида столи устида тахланиб ётган хатлар ва мақолаларни шунчалик тез ва силиқ таҳрирдан чиқарарканки, бунча ҳажмдаги ишни қилиш учун камида тўрт киши керак бўларкан. Радиода ишлагандаги бундай тажриба ҳаминша унга қўл келган экан.

Ўз бўлимига дахлдор бўлмаган, лекин газетада босилиши зарур бўлган материалларни ҳам, катта ҳажмдаги рус тилидан ўзбекчага ағдариш зарур бўлган нарсаларни ҳам зарурат нуқтаи назаридан ундан илтимос қилишар экан.

— Мен у кишининг қўл остида ишлардим. Маҳоратига, ишчанлигига қойил қолиб, эргашиб юрардим. Кўп саргузаштларимиз ҳам бор. Булар ҳақида бирор нарса ёзаман, албатта, — деди Мақсуд ака.

Ҳамид Фулом ижодий меросининг бойлиги ҳам ана шу тезкорлик билан белгиланса, ажаб эмас.

Кутилмаганда, 2005 йилнинг 21 августи, якшанба куни дунёни тарк этди. Мен бу машъум хабарни эшитганимда, оқшом чўккан, у Форобий қабристонидан, мангулик маконини топган эди. Бирор фазилатига ўхшашни орзу қилганим устоздан айрилиш алами қоғозга кўз ёши ўрнида тўкилди.

*Ҳайҳот, яна битта янғроқ соз синди,
Ногоҳ тўхтаб қолди оловли калом.
Шоирнинг ларзакор овози тинди,
Бақога йўл олди Ҳамид ал-Фулом.*

*Фарзанд, набиралар— кўзин қароғи,
Бойлиги-дўстларин ташлаб кетди у.
Етмиш йил васф этган Ватан тупроғин
Она бағри каби макон этди у.*

*Жовонлар тирсиллаб турган китоблар,
Умрдош довати қолди қон йиғлаб.
Сукунат касб этди қўшиқ, хитоблар,
Шогирдлари қолди кўксини тифлаб.*

*Меҳр балқиб турган нурли сиёқи
Мангу муҳрланиб қолди қалбларда.
Дунёни сиғдирган шоир нигоҳи
Абад ўчмас ўрнин олди қалбларда.*

*Умр йўлларини мунаввар этган
Манзура опанинг бағри эзилди.
Дилшода, Гулшода оҳу зоридан
Шерзоднинг кўз ёши пинҳон сизилди.*

*У севган инсонлар айтур, алвидо,
Видо айтур ундан меҳр кўрганлар.
Жон тиккан Ватани айтади видо,
Ночор қолди ғийбат қилиб юрганлар.*

*Видо айтар экан, мухлислар аро
Набирамга дейман кўксимда нолам:
Ҳаётни, Ватанни, элни доимо
Ҳамид Фулом бўлиб сева бил, болам!*

Ҳабиб Саъдулла,

Ўзбекистон халқ шоири.

«ШОИР ЎТҚАЗГАН ДАРАХТЛАР...»

1956 йилнинг саратон ойлари. Ёзги таътил чоғида олтинчи синф ўқувчиларидан иборат гуруҳ аъзолари хўжалик хирмонида тозаланган дон-дунларни қопларга жойлашга ёрдамлашиш учун далага чиққандик. Машиналар тахчил бўлганлиги сабаб қопланган буғдойлар ўн иккита араваларга ортилиб, Чортоқ шаҳридаги дон қабул қилиш пунктига топшириш учун тахт қилиб қўйилди. Отамнинг жўраларидан бири — Валижон тоғанинг илтимосига кўра, унинг аравасига мен чиқиб олдим. Қишлоғимиз раиси Абуллажон Шайтов кўлимга 25 сўмликни тутқазиб:

— Ошнаминг ўғли, бу хамир учидан патир. Яхши ишладинг, эвазига Чортоқни томоша қилиб келарсан, — деди.

Пешин чоғида от арава билан Чортоққа кириб бордик. Валижон тоғанинг гапларига қараганда, беш соатлар чамаси йўл босибмиз. Дон қабул қилиш пункти темир йўлга яқин жойда экан. Ўн икки арава саф тортди. Сардоримиз — Эргаш ака Қосимов бошчилигида чойхонада тамадди қилдик. Кейин Эргаш ака музқаймоқ олиб берди. Бу биз қишлоқ болалари учун қутилмаган янгилик эди. Сўнгра, уч соат оралигида шаҳарни томоша қилиб, яна шу ерга етиб келишимизни тайинлади. Бозор ва дўконларни айланиб, ўзимга бризент туфли, ойимга калиш олдим. Бозор биқинидаги китоб магазинидан Қудрат Ҳикматнинг «Онажоним», Юсуф Шомансурнинг «Горн садоси» деб номланган китобларини харид қилиб, уларни бағримга босганимча белгиланган манзилга қайтиб келдим. Дон-дунлар топширилиб, биз ўтирган аравалар йўлга тушди.

Уша кезларда, бир мунча шеърлар машқ қилиб юрганлигим учун, буғдойдан бўшаган қопларни кўрпача қилиб, мук тушганимча, дастлаб, Қудрат Ҳикматнинг китобини ўқиб чиқдим. Бу шоирнинг асарлари вақтли матбуот орқали каминага аввалдан таниш эди. Аммо, Юсуф Шомансурнинг тўплами менинг учун янгилик бўлди. Унинг бир-биридан равон мисралари Қудрат ака шеърларига хос бўлган ўйноқиликка ҳамоҳанг эди:

*Бултур эккан олхўрим,
Нишона қилди.
Мана, сиз ҳам еб кўринг,
Уч дона қилди.
Эҳ, аттангга, еб қуювдим,
Нишонасини.
Данагини обқуювдим,
Ишонасизми?..*

Ёғсираган аравалар гилди-ракларининг ғачир-ғучири бундай қувноқ шеърлар таъсирида сира сезилмас, қайтага менга қандайдир енгил рух, шижоат бағишларди. Хуфтон ҳаддида овулга кириб келдик, бу орада ҳар икки китобдаги шеърларнинг кўпчилик қисми бутун вужудимга сингиб кетганди. Шундай ўйноқи, бир ўқишдаёқ ёд бўлиб кетадиган шеърларни ёзган шоирларнинг ўзи қандай кишилар экан, деган саволлар мени қийнарди...

Тақдир тақозоси билан Бишкек шаҳрида, Ўшда хизмат қилишимга, Тошкентда — ҳозирги Миллий университетнинг журналистика куллиятида сиртдан ўқишимга тўғри келди. Оқибатда, улуғ устоз Миртемир билан «Манас»

эпосининг таржимаси баҳонасида суҳбатдош бўлдим. Миртемир домла ташаббускорлигида ўтган семинар-кенгашлар баҳонасида бетакрор болалар шоири Қудрат Ҳикмат менга валийнеъматлик қилди. Ана шу жараёнда, Қудрат аканинг Чилонзордаги уйида шоир Юсуф Шомансур билан танишдим. Юсуф ака ўрта бўй, қорадан келган, абжир, ўз фикрига содиқ, оқибатли инсон эди. Бундай кишиларни биз томонларда «Темир тирноқ» деб таърифлашади. Юсуф Шомансур билан иккинчи учрашувимиз 1963 йилнинг май ойида, Ўшда шоир Хайридин Салоҳнинг курсдоши, ҳамкасбим — Абдужалил Сулаймоновнинг уйида бўлди. Қўрғонтепалик журналист Хайридин аканинг қадрдон ошнаси — Пўлат Абдуллаев ҳам даврага қўшилди. Меҳмонлар билан бир ҳафта давомида Новқат ва Аравон туманларида бирга бўлдик.

Юсуф ака билан, асосан, «Шарқ юлдузи» журналида ишлаган пайтларидан бошлаб борди-келди қилиб, Сағбон маҳалласидаги уйида кўп марта меҳмон бўлганман. Юсуф ака андижонлик нефтчилар тўғрисида бадиий асар ёзиш ниятида, Жанубий Оламушук конларини кезган чоғларида ҳам Ўшни зиёрат қилиб қайтарди. Ана шу изланишларнинг маҳсули «Қора марварид» романи 1970 йил «Шарқ юлдузи» журналининг 2-3 сонларида эълон қилинди. Юсуф аканинг ушбу дастлабки насрий асари анча шов-шувларга сабаб бўлди. Таниқли адабиётшунос олим Матёкуб Қўшжонов мазкур асарни атрофлича, холис таҳлил қилган. Тиниб-тинчимас Юсуф ака, танқиддан тўғри хулоса чиқариб, унинг камчиликларини тузатиб, айнан, Матёкуб Қўшжоновнинг сўзбошиси билан «Қора марварид»ни 1975 йилда китоб ҳолида нашр эттирди.

Юсуф акадаги мен пайқаган ва каминага маъқул бўлган асосий фазилатлардан бири — ўзига нисбатан ўта талабчанлиги ҳамда ўз бурчига собитлигидир. Шунингдек, Асқар Мухтор, Қудрат Ҳикмат ва Хуснидин Шарипов сингари устозлар шеъриятида ярқ этиб кўзга ташланадиган, кутилмаган қофиялар Юсуф ака ижодига ҳам хос эди. Унинг болаларга мўлжалланган «Ойдан келган болалар» деб номланган китоби эса,

кичкинтойлар адабиётида катта воқеа бўлган. Сабаби, 1962 йилга қадар шеърӣ йўлда ўсмирлар учун фантастик асарлар яратилмаган эди. Бундан ташқари, Юсуф ака қаламкаш дўстлари — Эркин Воҳидов, Анвар Эшонлар билан бир сафда туриб, адабиётимизда пародия жанрининг юксалишига ҳам муносиб ҳисса қўшди.

Азалдан мактублар дўстлик ришталарининг рамзи ҳисобланади. Устоз Миртемирдан тортиб, Йўлдош Сулаймон сингари жонажон ошналаримизнинг мактублари билан бир қаторда, Юсуф аканинг менга ёзган бир нечта хатларини ҳам асраб-авайлаб сақлайман. Мана, ўша мактублардан бири: «Салом, Турсунбой ука! Ҳар икки хатингизни, газетани олдим. Ўзбекча ҳар сўз доридек гап. Мазза қилдим ўқиб. Шеърни чиқарганингизга раҳмат! Студентликда ҳар 3-4 ойда бир шеър чиқаришнинг иложи бўлса, хўп тузук бўларди. Энди ноябрга ёки декабрга шеър юбораман...

Эҳтиром ила Юсуф. Москва шаҳри, 1966 йил.»

Вилоятларда яшаб ижод қиладиган ёшларга кўмаклашиш, уларнинг ёзганларини пойтахтдаги газета ва журналларга тавсия қилиш борасида Юсуф Шомансур тенгдошларидан тамоман фарқ қилиб турарди.

«Салом, Турсунбой! Семинар-кенгашдан яхши таассуротлар билан қайтдингларми? Уйлар, бола-чақалар саломатми? Яқинда, «Буни топинг болалар, айтиб берманг оналар», деб номланган янги тўплам чиқди. Унда Сизнинг ҳам «Газета қандай чиқади?» сарлавҳали шеърингиз бор экан, табриклайман! С.Маршакнинг «Стол келган қаёқдан?» асарини ёдимга солди. Сиздан илтимос, ўзганлик шоир дўстимиз Мадаминжон Маматкаримов тез орада шеърларидан юборсин. Миртемир домла сўра-яптилар. Адресини тополмадик.

Ҳурмат билан Юсуф, 1962 йил, 6 сентябр».

У пайтларда битта-яримта шеър чиқаришнинг ўзи анча мушкул эди. Сабаби, Миртемир, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор ва Асқад Мухтор каби улуғ устозлар елкамиз оша қараб тургандай туюларди. Бу ўз навбатида, бизга масъулият юқларди. Шеъриятимизнинг бобо деҳқони Миртемирнинг 1970 йилларда ёзган «Хўрсиниқ» сарлавҳали шеъридаги қуйидаги мисра тенгқурларимизга дастур эди:

*Тақдиримга ҳеч ҳам ўпка қилмайман,
Кўлимдан келмайди деган пеша кам.
Баъзан кўзларимда томчи-томчи нам...
Ҳануз шеър ёзишни билмайман.*

1964 йилда ўтказилган семинар-кенгашга Ўш вилоятидан олти киши таклиф қилинган эди. Юсуф ака йўл-йўлакай:

— Турсунбой ука, буни қаранг, Чоржўйдан тўртга, Душанбедан бешта, Ўшдан олти вакил келибсизлар. Андижон билан Намангандан тўрттадан, холос. Буни адабиётга ташналик, дейдилар...

«Турсунбой! Салом! Иложи бўлса зудлик билан Кўлдош, Усмон, Абдугани, Мадаминжонлар машқларидан жўнатсин. «Тўёна» ва «Гулдаста» деган алманахлар тайёрланмоқда. «Гулхан»га шеър жўнатар экансиз. Ёшлар газетасида Сизга Қудрат Ҳикмат «Оқ йқл» тилади. Хайридин билан Барот Бойқобуловдан саломлар.

Ҳурмат билан Юсуф. 1966 йил. 5 март».

1964 йилнинг кузи, Ўш вилоят газетасида хизмат қилаётган кезларим эди. Қай кўз билан қарайки, хонамизга Юсуф ака кириб келди. Оламушукдаги нефт конларига келган экан. Одатдаги салом-алиқдан кейин, сумкасидан қоғозга ўралган бандеролни олиб:

— Қудрат акадан салом, бу — «Камолнинг олмаси», — Сизнинг биринчи китобингиз, муборак бўлсин, — деб мени бағрига босди. Уша кезларда янги фарзанд кўрган эдим. Бу менинг оилам учун кўш қувонч эди. Юсуф аканинг илтимосига биноан, эртасига Ўзганни зиёрат қилдик. «Шарқ юлдузи» журналининг янги сонида туркум шеърлари босилган ўзганлик қадрдонимиз — Мадаминжон Маткаримовни табрикладик. Менимча, ижодкорнинг ижодкорга нисбатан мурувати ҳам, оқибати ҳам шунақа бўлса керак.

Юсуф Шомансур учун излунувчанлик одат эди. Барчамизга маълум ва машҳур «Отелло»даги рўмолча воқеаси билан боғлиқ пародиялар гулчамбарини бир эслайлик. Устоз Фафур Фуломдан тортиб, Қуддус Муҳаммадийга қадар шоирларни ўз услуби билан характерларини очиб берган. У Асқад аканинг қуйидаги фикрини тез-тез таъкидлаб туришни ҳам хуш кўрарди: «Шоирлик яхши, лекин шоирликни даъво қилиш ёмон!..»

Юсуф аканинг менга йўллаган биринчи мактубига 1961 йил, 9 январ саңаси қўйилган. Бунга роса 45 йил бўлибди, бу бир йигитнинг умри. Уша, дастлабки, хатидаги қуйидаги парчалар менинг учун ўта қадрли: «Сиз энди қадам қўйган шу оила бўстониғизда ҳамишалик бахт, бахт ва яна бахт бўлишини орзулайман. Энди шеърларингиз кўпроқ фарзанд ҳақида ёзилиши, табиий. Шундай шеърларингизнинг фарзанд қадар Сизга ва элга содиқ фарзанд бўлиб дунёга келишини бир дўстингиз сифатида астойдил истайман.

Юсуф Шомансур. 1961 йил. 9 январ».

Шоир Юсуф Шомансур қирчин ёшида бевақт оламдан ўтган бўлишига қарамай, бир-биридан ажойиб: «Қаламча», «Меҳрингга ташнаман», «Мен ўтқазган дарахтлар», «Кўш юрак» сингари асарлари орқали иккинчи умрини яшамоқда. Етти фарзанднинг каттаси — Маҳмуджон билан қачон учрашмай, Юсуф аканинг ўзи билан гаплашгандай бўламан. Сабаби, тўнғич ўғил шоир отасидай сўзамол.

Турсунбой Адашбоев

Зухра Алиева

ҚУНГИЛДА КЎЗ ОЧАН БИР ЛАТИФ
БЕМАВРИД ШАМОЛДА СЎЛГАНИН АЙТИНГ...
МУҲАББАТ ҚАСРИГА КИРГАН КЎНГИЛНИНГ
СЎЗ — ЎҚДАЙ ВАЙРОНА БЎЛГАНИН АЙТИНГ...

* * *

Сиз томонга борар йўлнинг райҳони бор
Райҳонзорлар титраб турар, армони бор.
Исмсиз дард доғлаб қўйса юракларни,
Билгаймусиз, бу дарднинг не дармони бор?!

Чорласангиз, ойдаи бўлиб ёниб бораи,
Бир сўз айтинг, дунёсидан тониб бораи.
Сафсаргулни соғинсангиз, жоним билан
Қошингизга юрагимни олиб бораи...

* * *

Сиз... мени ўйламанг. Баҳорни эсланг,
Яшил қўйлак кийиб келган баҳорни.
Йўқ, менга сўзламанг, баҳорга сўзланг,
Уша — олисларда қолган виқорни.

Кўнгилда кўз очган бир латиф гулнинг
Бемаврид шамолда сўлганин айтинг.
Муҳаббат қасрига кирган кўнгилнинг
Сўз — ўқдай вайрона бўлганин айтинг.

Дарёга йўл беринг, айтиб толсангиз,
У дардли қўшиқлар куйласин ёниб.
Сўнгра юлдузларга нигоҳ солсангиз,
Эртақлар сўйлашар тунда уйғониб.

Бугун куз. Борлиқда айрилиқ, ҳижрон,
Менинг кунларимни тўқмоқда шамол.
Тонг-ла бир юлдузни бой берар осмон,
Сиз... ўша манзилда топгайсиз висол.

* * *

Кўзимдан тўкилган инжулар,
Бир осмон юлдузга айланган.
Юрак деб аталмиш қўрғонча—
Сиз ҳақда қўшиқлар жойланган.

Қўшиқлар парвозга шайланса,
Қанотин ёзади турналар.
Сиз турган осмонга бош уриб,
Соғинчнинг вужуди тирналар.

Бизларни ажратган анҳорлар,
Бир дардли қўшиқлар айтади.
Сиз томон йўл олган саболар —
Ҳар тонг ўз кўнглимга қайтади....

Қува.

Тошкентдаги Самарқанд дарвоза

Бу юртнинг давруғи оламни тутган,
Бобомиз Темурнинг назари етган,
Не-не душманлар ҳам киролмай кетган —
Самарқанд дарвоза, азиз дарвоза!

Узоқ йиллар ўтди, номинг ўчмади,
Қадрдонсан элга ҳеч ким кўчмади,
Қанча интилса-да, душман кўчмади
Самарқанд дарвоза, азиз дарвоза!

Отлар кишнаганин эшитгансан кўп,
Қонталаш жанглари кўргансан, сен, кўп,
Барига бардош ҳам топгандирсан, хуб,
Самарқанд дарвоза, азиз дарвоза!

Дорлар кулаб, қилич, жаранги тинди,
Элимнинг бошига бахт қуши кўнди,
Риёкор, фосиқлар қуввати синди,
Самарқанд дарвоза, азиз дарвоза!

Тошкентим қайтадан қаддин ростлади,
Янгича ҳаётни қувнаб бошлади,
Зулмни бошидан қувиб ташлади,
Самарқанд дарвоза, азиз дарвоза!

Кўчган гиштарингни қайтадан териб,
Салобат бахш этди сенга кўрк бериб,
Бугун турибсан, сен, қаддингни кериб,
Самарқанд дарвоза, азиз дарвоза!

Дунёни айланиб сендай топмадим

Кўнглим вайрон этиб ташлаб кетибсан,
Дилдор сени шамолингни соғиндим.
Наҳот шу-ла ниятингга етибсан,
Бир бор сенинг қарошингни соғиндим?

Дунёни айланиб сендай топмадим,
Уртаб дилларимни ғаму аламга.
Узганинг ортидан сира чопмадим,
Фақат дил дардимни айтдим қаламга.

Эй қалам қанотинг чиқариб аста —
Дилим дардларини опичлаб олгин.
Дилдорим дилига кўниб оҳиста,
Қалбим соғинчларин нақшини солгин.

Шунда мен хотирни ёдга олардим,
Кўзларимга қувонч тўлиб тинмайин.
Дунёга вафодан қаср солардим,
Муҳаббат боғида униб, сўнмайин.

Яккабоғ.

* * *

Мен ҳали манзилга етмадим
Ва лекин чиқмадим йўлга ҳам.
Қон йиғлаб қўшиқлар айтмадим,
Билганим айтмадим дилга ҳам.

Кўнглимни минг пора қилди куй,
Ишқ-машшоқ, йиғлатдинг, йиғламай.
Мен мангу севгига сифиндим,
Ой менга ғам бергин сийламай.

Кўнгилдан ўтмади хаёллар,
Телба дил соғинчга тўймадинг.
Юзларим ўпганда шамоллар
Кўзларим йиғлашни қўймадинг.

Бўғзимдан қон эмас, ишқ оқсин,
Кўзимдан тўкилсин наволар,
Йиғласин ўпкасин ололмай
Мен учун Ато ҳам Ҳаволар.

Ишқ йўли энг узоқ, олис йўл,
Мен ҳали манзилга етмадим...

* * *

Сен — менинг энг сўнги хатойим,
Сен — менинг биринчи севгимсан.
Сен — менинг бор, йўғим, адойим,
Сен — менинг азобим, йиғимсан.

Умримни безайди баҳорлар,
Сен — менинг баҳорги қоримсан.
Боримда безайсан, йўғимда
Изларим излаган зоримсан.

Кўзимдан тўкилган гавҳарим,
Кунларим, тунларим, сахарим,
Сен — менинг энг олис сафарим,
Айтиб, айтолмаган сўзимсан.

Кўнглимни тирнайди гумонлар,
Борганим, келганим йўлимсан.
Мен сенга сифиндим азизим,
Сен менга аталган ўлимсан.

Сен — менинг энг сўнги хатойим,
Сен — менинг биринчи севгимсан.
Сен — менинг сифинган Худойим —
Сен — менинг менимсиз менимсан!

Тошкент.

Ширин Собурова

* * *

Қаршимда турар уч йўл,
Йўл бошига илиғлик ёзув:
Борса келар,
Борса гумон,
Борса келмас.
Учинчиси тушди чекимга,
Борсанг,
қайтгинг келмасмиш сира...

* * *

Сув бўйида мажнунтол
оёқларин сувга осилтириб ўтирар,
кўзи тушибоқ менга, ҳазин жилмаяр.
У билан эскирдан қадрдонмиз,
шу кўйи ўтирганин унинг кўп кўрганман.
Бу томонларга йўлим кўп тушар,
айниқса, кузак пайтлари...

Кузак пайтлари,
хазонларин шивирига
энтикиб қулоқ осадилар дарахтлар.
Мажнунтолга ҳам зимдан сер солсам,
барвақт сарғайганга ўхшар барглари,
сийраклашган кўринар шунданми ё сочлари?..
Беихтиёр, ёнига чўккалагим келар,
тафтиш қилмоқчидай ўз ҳаёлларин
сақлагани сукунатини бузмоқдин чўчиб,
охиста сўрайман:
— Майлими, мажнунтол, ёнингга ўтирсам,
оёқларим сувга тиксам,
майлими?..

* * *

Тошга гул экдим,
кўкармаганига қўймайман.
Сув қуявераман,
қуявераман,
қуявераман...
Тош эрийди бир куни,
тош гул унади ундан...

Урганч.

Абдухалил Сатторов

* * *

Менга таскин -тасалли берманг,
Юпанчларга эмасман муҳтож.
Ахир, сизнинг васлингиз учун
Юрагим-ла тўлаганман бож.

Менга таскин -тасалли берманг,
Бари ортиқ, бари кераксиз.
Биргина шу вужудим билан
Яшаяпман бугун юраксиз...

* * *

Тилларинг синдирди кўнглимни,
Юрагим дард чекди жабрдан.
Мен ҳануз хунобман, жисмимни
Бемаҳал тарк этган сабрдан.

Айтмайман деб қўйган сўзларим
Сен томон тўсатдан ташланди.
Сабрсиз шу сабр туфайли
Энг уз-у-ун айрилиқ бошланди.

Жиззах.

Бурундошлигимдан бахтиёрман

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ ёзувчиси Саид Аҳмадга

Ассалому алайкум, Саид Аҳмад ака!

Муштдай бола нега менга ака деб мурожаат қилипти деб бурнингизни жийирмай тулинг. Унақа бурундан менда Сизникидан каттароғи бор. Ҳозир исботлаб бераман гапимни. Эслайсизми, 50 йиллик юбилейингиз муносабати билан Фарғона давлат педагогика институтига келганингизда ўтказилган учрашувда мен ижодингиз ҳақида маъруза қилгандим. Минбарга чиқаётганимдаёқ Сиз мени кўриб, «Воҳ, буни қарая, бутун Ўзбекистонда битта мен гўзалман деб юрсам, сен ҳам бора-кансан-ку!» дегандингиз. Залда гур-р кулги кўтарилди. Айниқса, ўзингизнинг таърифингиз билан айтганда, Фарғонада туриб қаҳқаҳа урса, Тошкентда эшитиладиган кулги чемпиони Йўлдош Сулаймоннинг овози ҳамманикини босиб кетганди. У пайтда кичик укамиз Анвар Обиджон ҳали танилмаган, бурни ҳам жимитдеккина эди-да! Уша учрашувдан кейин институт биноси олдида бир-биримизга яқин туриб, аскиялашиб суратга тушдик. Сиз билан бирга ёзувчи Мирмуҳсин ака ҳам келганди. Биз кафедрамиз мудири, таниқли адабиётшунос Акрамжон Иброҳимов, филология фанлари номзоди, доцент Хатибахон Ҳақимовалар бирга эдик. Атрофимизни жуда кўп талабалар ўраб олишганди...

Орадан ўн йил ўтиб, 60 ёшингизни нишонлаш учун келганингизда ўша суратни кўрсатиб, «Ака, уйда жиянларингиз мана бу расмда Сизни кўришиб, «Дада, мана шу амаки ким? Сизга жуда ўхшаркан», дейишди. Мен уларга бу одам менинг ота бошқа, она бўлак акам бўлади-лар, десам болада, «Ура, бизнинг қандай чиройли амакимиз бор экан», деб роса хурсанд бўлишди» дедим. Шунда ҳам Сиз гапнинг пайровини гўзаллик салонига буриб, бир зал одамни роса кулдиргандингиз. Ўзи Сиз борган жойда кулги, қаҳқаҳа авжига чиқади-да! Айниқса, Фарғонага келганингизда баҳри-дилингиз очилиб кетади. Бу ерда Сизни танимайдиган ва яхши кўрмайдиган биронта одам йўқ. Дўстингиз, Фарғона афандиси Адҳам Ҳамдам, укангиз Йўлдош Сулаймонлар (икковини ҳам Оллоҳ раҳматига олган бўлсин!) билан биргаликда бу вилоятда бормаган қишлоғингиз, кирмаган хонадонингиз қолмагандир деб ўйлайман.

Саид Аҳмад ака! Сизни халқимиз ўзининг ғоятда ардоқли ва истеъдодли адиби деб билади. Асарларингиз кириб бормаган хонадон бўлмаса керак. Айниқса, «Уфқ» романингиз фарғоналиклар учун жуда яқин ва қадрлидир. Бойси, ундаги ҳар бир образда ўзининг қариндош-уруғини, манзаралар тасвирида эса, оила, қишлоғи тимсолини кўрадилар. Асарингиздаги Икромжон, Жаннат хола, паҳлавон йигит Азизхон, жисмонан ожиз бўлса-да, ор-номусли Азизхондан ҳам кучлироқ бўлган Акбарали, тенгсиз хасис Иноят оқсоқол... қайси бирини айтай? Барчаси ўзимиз кўрган, билган одамлар бўлиб чиқаверади. Сиз бу одамларни ўз

кўзингиз билан кўргансиз, уларни шахсан танийсиз. Китобга материал тўплаш учун келганингизда Марказий Фарғона ерларида меҳнат қилаётган ўнлаб бўлажак қахрамонларингиз билан учрашгансиз, уларнинг ҳаётидан зарур лавҳаларни танлаб олгансиз. Шулардан бири иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси, узоқ йиллар жамоа хўжалигида раҳбарлик қилган Холматжон Марозиқов эди. Романда бу киши ўз номи билан қатнашган. У билан Сизнинг борди-келдингиз бор эди. Холматжон аканинг жияни Исмоилжон Ҳожиалиев бизнинг факультетимизни битирган, менинг илмий раҳбарлигимда диплом иши ёқлаган. Институтни битиргач, тоғасига ўхшаб Езёвоннинг Сарсонқум чўлларида бир неча йил ишлади. Ҳозир биз билан бирга меҳнат қилади, фан номзоди, докторлик диссертацияси ҳам тайёр бўлиб қолди. Унинг айтишича, Холматжон аканинг авлодлари ҳозиргача ҳам Сиздан хабар олиб туришаркан. Сиз ҳам Фарғонага келганда уларни йўқламай кетмас экансиз. Исмоилжоннинг ўзи ҳам ҳар гал Тошкентга келганида Сизни кўрмасдан қайтмас экан. Бир марта келганида тобингиз бироз қочганлиги учун Нодирахон у йигитни танимай, кўришишга қўймапти. Кейин Сиз суриштириб, у фарғонанинг Тошлоқидан эканлигини билиб, йўлдан қайтарибсиз. Суҳбатлашиб ўтириб кадрдонларингизни суриштирибсиз. Чой келганида Исмоилжон қуймоқчи бўлиб, фарғоначасига қайтармоқчи бўлган экан, «Шошма, аввал қайтармай туриб менга бир пиёла қуйиб бер-да, кейин хоҳлаганингча қайтариб ичавер. Сиз фарғоналиклар чойни қайтармай ичолмайсизлар. Биз, тошкентликлар эса қайтармай ҳам ичаверамиз» деган экансиз. Буни Исмоилжон укамиз менга кўп марта қувониб-қувониб айтиб берганди.

Биласизми, ака, дадам Мулла Солижон Усмонхўжа ўғли салкам 90 йиллик умрининг ярмидан кўпини жамоа хўжаликларида раис, бош ҳисобчи, оддий ҳисобчилик қилиб ўтказган, эскичадан ҳам, янгичасидан ҳам том саводхон одам эдилар. «Қирқ беш кун» романингизни уларга ўқиб берганман. Дадам ҳам, бувим ҳам, амакиларим ҳам Катта Фарғона канали қурилишида тўла ишлаганлар. Романда тасвирланган воқеаларни, «Ия, буни қара-я, худди шуниси бизда бўлган-да! Уша Иноят оқсоқолни биз ҳам кўрганмиз. Эшак миниб келарди» деб ўтирдилар.

Мен бу пайтда Фарғона давлат педагогика институтининг ўзбек адабиёти кафедрасида ишлардим, фан номзоди эдим. Ҳаёт ҳақиқати ва бадиий тўқима деган масалаларга ақлим балодек етарди. Тезда Сизнинг ўзига хос маҳоратингиз тўғрисида «Меҳнат — маҳорат кўзгусида» сарлавҳали мақола ёзиб, «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида эълон қилдим. Унда «Қирқ беш кун» романида ўзбек халқининг меҳнатсеварлик фазилати симфоник оҳангда жаранглаганини биринчи марта айтгандим.

Саид Аҳмад ака! Куйидаги хотирамни айтиб, мабодо кўнглингизга озор етказиб қўйсам мени маъзур тутасиз. Гап Саида опам ҳақида. Сиз билан Саида опамнинг меҳр-муҳаббати ҳали ёзилмаган улкан лирик дoston, ёшлар учун ибрат мактабидир. Мана, 30 йилдирки, маҳбубангизнинг руҳини шод этиб яшаб келяпсиз. Эркак кишига осон эмас. Саида опамнинг ўзлари вафодорликнинг тирик маъбудаси эдилар. У кишига бағишланган хотира-эссенгиздан билишимча, Саида опа бошига не-не оғир кунлар тушса ҳам остонани покиза сақлаб, Сизни кутганлар. Шоира опамиз шеърларидан бирида бежиз шундай ёзмаган эдилар:

*Ҳиёнат, ғийбатни билмадим сира,
Нодонлик йўлига қўймадим оёқ.
Ишқим бўлсин дедим нурдек покиза,
Балки шунинг учун сочимдаги оқ.*

Саида Зуннунова таваллудининг 70 йиллигини нишонлаш водий-

дан бошланган эди. 1996 йил май ойлари бўлса керак, Сиз қизингиз Нодирахон ва бир неча адиблар билан университетимизга ташриф буюрдингиз. Катта мажлислар залида ўтказилган йиғилишда мен Саида опа ижоди ҳақида тўлқинланиб гапирдим. Сўзимнинг охирида Сизга мурожаат қилиб, агар мен ҳайкалтарош бўлганимда эди, вафодор эркак тимсолини ҳеч иккиланмасдан Сизнинг қиёфангизда яратган ва унинг пойига қуйидаги сатрларни ёзиб қўйган бўлардим дедим-да, мана бу шеъримни ўқиб бердим:

*Бир йигит умрини яшадим сенсиз,
Гоҳо шарбат ичиб, гоҳ заққум ютиб.
Сочларим оқарди, қаддим букилди,
Ишқингни нур каби покиза тутиб...
Хиёнат нелигин билмагай хилқат,
Кўзимда нур борки, сени кутаман.
Ҳаётим йўлини ёритган чироқ
Узингсан, бир умр интиқ ўтаман.*

Шунда... эҳ, Сизнинг кўзларингизда қалқиб турган ёшни кўрдим (кечирасиз, ўзимнинг ҳам кўнглим тўлиб кетди).

Ака! Сизнинг «Жимжитлик» романингиз бадиий нутқ поэтикасига бағишланган докторлик диссертациянинг асосий объектларидан бири бўлди. Сиз бу романингизда том маънодаги психологик адиб сифатида намоён бўлгансиз. Унда қаҳрамонлар руҳий дунёсини очиш учун кўпроқ ташқи унсурларга — нарса ва предметлар иштирокига алоҳида эътибор берасиз, уларнинг кўриниши, жойлашуви, тасвири орқали персонажнинг ички дунёсига чуқурроқ кириб бораверасиз. Фикримни исботлаш учун романинг асосий қаҳрамонларидан бири Шавкат Раҳимов билан боғлиқ эпизодларда тасвирланган руҳий кечинмаларни таҳлил қилиб кўрайлик.

Шавкат Раҳимов Мирвали раҳбарлик қилаётган хўжаликка қир ёнбағрида «Кийиксовди момо» билан «Қора Лочин» лақабли отга атаб бунёд этилган ёдгорликларни очиш учун ўтказиладиган тантанага ташриф буюради. Бу пайтда Раҳимовнинг кайфияти жуда кўтаринки, хушчақчақ ва тетик эди. Шу сабабли бу ёдгорликлар унинг кўзига худди ҳаракат қилаётгандек, рангин ва тароватли кўринадди. Ёдгорлик, унинг атрофидаги буюм-нарсаларнинг биронтаси ҳам қаҳрамон нигоҳидан четда қолмайди. Шавкат Раҳимовнинг ҳар бир сўзи, ҳаракати, қилиғи айни чоғдаги кайфияти билан уйғунлашиб кетади: «Мармар супа тепасида ўн метр баландликда нуроний бир она гавдаланди. Унинг бир қўлида кийик боласи. Ёнида шоҳдор она кийик йўлга қараб турибди. Онанинг қўллари пастликка қараб чўзилган.»

Иккинчи ёдгорлик очилганда эса, Раҳимовнинг кўз олдида «бир метрча баландликдаги супачада қоп-қора бир от пайдо бўлди. Унинг эгари қошига автомат билан каска илинган. От довонга, Кийиксовди момо томон ўрлаб кетаётибди». Қаранг, бу тасвирдаги ҳар бир деталь, ҳар бир ибора шоду хуррам Шавкат Раҳимовнинг хуш кайфиятига ниҳоятда мос келади. Ҳатто ёдгорликларнинг неча метр баландликка жойлашгани ҳам унинг (аслида Сизнинг) эътиборидан четда қолмайди. Она кийикнинг йўлга қараб тургани-ю (худди тирикдек!), онанинг қўллари пастга чўзилганигача, Қора Лочиннинг эгари қошига илинган автомат билан каскадан то унинг довонга ўрлаб кетаётгандек кўриниши ҳам чуқур психологик маъно аниқлатади. Ахир, одам хурсанд, кайфияти кўтаринки бўлганида ҳамма нарса кўзига гўзал кўринадди-да! Аксинча бўлса-чи? Бу ҳолатни ҳам Сиз жуда ўрнида ва ишонарли тасвирлай олгансиз.

Шавкат Раҳимов кейинги келишида «остидаги курси қимирлаб»роқ қолганди. Шундан унинг кайфияти суст, табиати ланж эди. Бу гал ҳам

машинадан тушишидан бошлаб, кутиб турганлар билан сўрашишигача, «Кийиксовди момо» ва «Қора Лочин» ёдгорликларининг кўринишигача Сиз қаҳрамонингизнинг тушкун кайфиятига мос ҳолда чизасиз. Сиз «Раҳимов жуда руҳсиз эди» деб таъкидлайсиз-да, Маҳкамов билан ҳам, Мирвали билан ҳам хушламайроқ кўришганига урғу бера-сиз. Уларга бир оғиз ҳам гапирмай (кўнглига сиғмасди-да!) «Икки кўлини орқасига қилганича Кийиксовди момо ҳайкалини томоша қила бош-лади. Раҳимов момо тикилиб турган томонга қаради. Қора Лочин ҳай-калини кўрди. У аста юриб Қора Лочин томон кета бошлади. Ҳайкал атрофида бир айланди. Тошга айланган от ҳорғин бир қиёфада бошини ерга эгганича Момо томон кетаётибди».

Қаранг, бу тасвирда аввалги кўринишдаги кўпгина деталлар тушир қолган. Чунки юраги ғаш (бунга Исроил ўлимининг даҳли йўқ) Раҳимовнинг кўзига бу сафар Кийиксовди момонинг бир қўлидаги кийик боласи ҳам, пастликка қараб чўзилган қўллари ҳам, она кийикнинг шохдор эканлиги ҳам, Қора Лочиннинг қоп-қора ранги ҳам, эгар қошига илинган автомат билан каска ҳам, унинг бошини мағрур кўтариб, гўё Кийиксовди момо томонга ўрлаб кетаётгандек ҳолати ҳам кўринмайди. Аксинча, Момо пастликка ғамгин тикилиб тургандек, от эса аллақачон тошга айланган, бошини ерга эгганича ҳорғин бир қиёфада Момо томонга секин-секин (аввалги кўринишдагидек ўрлаб эмас) кетаётгандек туйилади.

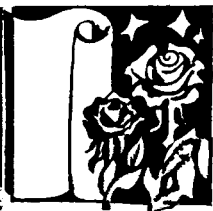
Бу Сизнинг юсак санъаткорлик маҳоратингиздан бир қирраси, холос. Таҳлил қиламан десам бунақа мисоллар талайгина.

Э, гапираман десам, гап кўп, ака! Энг муҳими, мени хурсанд қилгани ҳар гал тўлиқ рақамли юбилейларингизни биринчи бўлиб Фарғонадан бошлашингиз, кўплаб дўст-биродарларингиз қаторида мендек бурундош укангизни ҳам бир кўриб, елкасига қоқиб кўйишингиздир. Шунда менинг оёқларим ердан узилади-да, кўкларда парвоз қила бошлайман. Баландликдан туриб, таниш-билишларимга қараб: «Кўриб кўйинглар, мен Ўзбекистондаги энг гўзал инсоннинг яқиниман!» деб хайқиргим, мақтангим келади. Ҳар сафар келганингизда ижодингиз тўғрисида гапираман ва битта китобингизга дастхат ёздириб оламан. Бу дастхатларингиз ичида, айниқса, биттаси менга жуда қадрли-да, ака! Мана ўша дастхат: «Йўлдошали! Сиз билан бурундош бўлганимдан бахтиёрман!» Имзо. 8.05.1980.

Мен эса, Сиздек бағри кенг, камтарин, ҳазилкаш инсон ва улуг санъаткор назарига тушганимдан бахтиёрман. Илоҳим, умрингиз узоқ бўлсин!

Сўнгсўз: Айтгандек, Сиз 1984 йили келганингизда кафедрамизнинг фахрий профессорлигига сайланган эдингиз. Эсингиздан чиқмадим, ака? Дарс ўтишга қачон келасиз? Биринчидан, талабаларимиз жуда соғиниб қолишди, иккинчидан, тўланмайдиган ойлигингиз ҳам «тўпланиб» қолди. Ҳеч йўқ шуни олиб кетгани келинг. Баҳонада Сизнинг гўзал чеҳрангизга бир тўйиб оламит, устоз!

Йўлдош Солижонов,
филология фанлари доктори

Султон Акбарий

МИНГ ЖОНИМ ПАРВОНА

Оҳ, юртим, сурмали кўз-қоши яхши,
Насиба қўшилган тўй оши яхши.
Бошингга бир тоқа атлас қўяйми?
Минг жоним парвона қуёши яхши,
Шаънингга тошлардан қўшиқ ўяйми,
Тонггача хаёлим нурга бўяйми?..

Ўзингдир, офтобдай айқалиб ётган,
Қирқ ўрим кокили инжуга ботган,
Шоирлар кечаси муқаддас матлаб.
Турналар учганда эсин йўқотган
Менинг шўх иқлимим, ҳар кун эрталаб
Дастурхон устида дуога сабаб.

Ўзингдир, боғлари хазон урмовчи,
Қўллари хинасиз бекор турмовчи,
Хиромон тўрт фасли бирдай шарбатдор.
Булбуллар бекорга базм қурмовчи,
Сахардан бир гунча даҳанига зор,
Оғочин ҳар шохи, баргида гулёр.

Ўзингдир, бир саноч қимиз баҳона,
Майсада чордона қуриб шоҳона,
Бир завқинг кучини қилганим таъриф.
Каъбага саждага бормам мастона,
Нимадир Бағдоди, Мозори шариф,
Ҳаммаси мисолинг олдида ғариб.

Бўйингдан ўргилай, севгим муқтадир,
Хуш хатим хуснингдан битта нуқтадир,
Куйлаб ўтадирман нафас етгунча.
Кўзларим қаршингда доим суктадир,
Дарёдай талпиниб кета-кетгунча,
Бел букчаймас лойиқ хизмат этгунча.

Оҳ юртим, сурмали кўз-қоши яхши,
Насиба қўшилган тўй оши яхши,
Бошингга бир тоқа атлас қўяйми?
Минг жоним, парвона қуёши яхши,
Тонггача хаёлим нурга бўяйми,
Шунчалик суйгандан яна суйайми?

Нодира

Жафои ҳаҷр била кўксуми фигор қилай

* * *

Нигори гулбаданнимни тушумда кўрсам эдим,
Лаби шакаршиканимни тушумда кўрсам эдим.
Кўз очмайин ғамида рўзгорим ўтғучидур,
Ки ёри сиймтаннимни тушумда кўрсам эдим.
Чу даври роҳатим ўтди зиҳи саодат эди,
Муроди жону таннимни тушумда кўрсам эдим.
Юзи гулу қоши шамшод, кўзлари нарғис,
Баҳору ёсуманимни тушумда кўрсам эдим.
Жафои ҳаҷр била кўксуми фигор қилай,
Нигоҳи сеҳрфанимни тушумда кўрсам эдим.
Лабимға келди анинг васлини тилаб жоним,
Бало ўти фиканимни тушумда кўрсам эдим.
Ҳамиша булбули таъбим фиғону зор этар,
Ки орази чаманимни тушумда кўрсам эдим.

* * *

Ёрнинг васли эмас озорсиз,
Гулшан ичра гул топилмас хорсиз.
Ҳар кишини бир муносиб ёри бор,
Мен ўшал оворадурман ёрсиз.
Ул париваш васлидин бўлдим жудо,
Роҳати дил қолмади дилдорсиз.
Ёр учун ағёр дардин тортамен,
Кўрмадим бир ёрни ағёрсиз.
Тан бузулди, энди роҳат қолмади,
Соя пайдо бўлмағай деворсиз.
Оразин кўр, бўлмас зулфидин маълул,
Бу жаҳонда ганж йўқдур морсиз.
Берма нисбат қаддига, эй боғбон,
Сарвдур бу боғ аро рафторсиз.
Ор қилмас таънаи ағёрдин,
Ошиқи содиқни дерлар орсиз.
Нодира аҳволидин огоҳ ўлунг,
Эй мусобихларки, қолмиш ёрсиз.

Эртак ва замон

Эртак воқеликни ўзига хос фантастика қамровида, муайян воқелик қолипидаги махсус макон ва замонда алоҳида қаҳрамонлар фаолияти орқали акс эттирувчи жанр. Унда халқнинг ёрув келажақ, озод ва фаровон турмуш ҳақидаги орзу-истаклари мужассамланган. Эртакдаги олижаноб гоялар қудрати уни узок замонлардан бери қадрли қилиб келади.

Назаримизда, эртакни ўзига хос жанр сифатида ушлаб турган етакчи белгилар куйидагилардан иборат;

1. Эртак қаҳрамонининг бошқа одамлардан, хусусан, реал инсонлардан фарқлиб турувчи ўзига хос табиати;

2. Қаҳрамонга кўмак берувчи сеҳрли буюмларнинг вазибалари;

3. Эртакка хос фантастиканинг эстетик табиати;

4. Эртакка хос хронотоп (замон ва макон) ва унинг тарихийлик чегараси;

5. Эртаклардаги мифологик мотив ва персонажларнинг эстетик вазибалари;

6. Эртаклар сюжетининг алоҳидалиги;

7. Эртакка хос эпик баён ва ишланган услуб.

Маълумки, эртак оғзаки эпик турга мансуб жанр бўлганлиги сабабли, сюжет воқеалари динамикасини қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати, интилиши ва руҳий кечинмалари таъминлайди. Шу сабабли эртак қаҳрамони доим ақлли, кучли, ботир, тўғри сўз, адолатли ва севгига содиқ инсон сифатида тасвирланади. Халқнинг эстетик идеалига кўра, эртак қаҳрамонининг ички олами қай даражада юксак, ибратли бўлса, унинг ташқи қиёфаси, жисмоний қудрати ҳам ана шу даражада улуввор ва салобатли қилиб ифодаланади. Чунки, у халқнинг жамоанинг гўзаллик ва олижаноблик ҳақидаги идеалларини ўзида мужассам этади. Шунинг учун эртак қаҳрамони ўтда куймас, сувда чўкмас, қилич кесмас, найза ўтмас баҳодир сифатида намоён бўлади.

Албатта, эртак қаҳрамони ҳам реал ҳаётдаги инсонлар каби қийин вазиятларга тушиб қолади, у ҳам баъзи мунофиқ кишилар томонидан алданади, туҳматга учрайди. Аммо, барча ҳолатлардан ўзининг ақл-идроки, ҳалоллиги, сабр-қаноати ва мардоналиги билан соғ-саломат чиқиб кетади. Кўпинча, унга машаққатли дамларда ҳомий кучлар мадад берадилар. Чунки, эртак қаҳрамонини халқ идеали, орзу-умидлари ҳимоя қилади.

Бундай ҳимоя эса Ҳазрати Хизр, авлиёлар ёки парилар фатвоси билан турли-туман сеҳрли буюмлар, қуш ёки бошқа жониворлар томонидан таъминланади. Эртак қаҳрамони ақл-идроки, куч-қудрати ва жасорати билан даҳшатли девлардан устун келиб, уларни ўз измига бўйсундиради, ялмоғиз кампир макридан омон қолади, бир неча бошли, оғзидан олов пуркайдиган аждарларни яксон қилади. Бундай қийин юмушларни удалашда, юқорида айтилган мадад кучлар кўмаги қаторида, қаҳрамоннинг ақл-заковати, ҳалол ва покдамонлиги, тенгсиз қурб-қуввати, тадбиркорлиги ҳамда бой ҳаётий тажрибаси ҳам катта ўрин тутади.

Айрим эртакларда қаҳрамон ёлғиз эмас, балки учта ака-укадан иборат бўлади. Бундай қаҳрамонлар иштирок этувчи эртакларда асосий оғирлик кенжа ботир зиммасига тушади. У барча қийинчиликларни сабр-қаноат билан енгиб ўтади, ақл-идроки ва куч-қуввати билан эртак асосига қўйилган мақсадига эришади. Бундан ташқари, у кўролмаслик ва бахиллик туфайли ўзига ёмонлик қилган акаларига ёрдам бериб, уларни оғир аҳволдан омон олиб чиқади.

Кенжа ботирнинг бундай ишларини қандай баҳолаш керак? Бундай улувворлик, олий ҳимматлилик асосида оддий альтрукетик тарғибот ётибдими ёки халқнинг асрлар мобайнида шаклланган жавонмардийлик ҳақидаги қарашлари ётибдими? Назаримизда, эртак қаҳрамонига хос бундай олий ҳимматлилик

замирида халқнинг эзгулик, бахт, омад ҳақидаги тасаввурлари мужассамлашган. Чунки, жавонмардийлик ва альтруизм ҳам халқнинг эзгулик эзгулик келтиради, ёвузлик ёвузликни пайдо қилади, деган сўнмас идеалининг маҳсули.

Эртақ қаҳрамони халқ идеалини ифодалаганлиги учун ҳар қандай қийин ҳолатлардан, таҳликали вазиятлардан қутилиб чиқади. Бунда унга турли сеҳрли нарсалар, ҳайвон ва қушлар ёрдам беради. Масалан Семурғ ва бошқа қушларнинг пати, тулпорларнинг ёлдан олинган толалар тутатилса, улар ўша ондаёқ қаҳрамон қошида муҳайё бўлиб, унга кўмак берадилар.

Қаҳрамонга кўмак берадиган ҳайвон, қуш, дарахт ёки ўсимлик қадимги аждодларимизнинг тотемистик тасаввурлари билан боғлиқ бўлиб, бундай тасаввурларга кўра, тотем ўзига қарашли кишиларга ҳомийлик қилади. Тотемлар тақдим этган нарсалар (пат, қил ёки бошқа) қадимги ота-боболаримизнинг анимистик қарашларига алоқадор бўлиб, бундай тасаввурларга кўра, дунёдаги мавжуд барча нарсалар руҳга эга бўлиб, бу руҳ эса, ҳайвон, қуш ёки бошқа нарсаларга алоқадор аъзоларда ҳам сақланади. Ана шу аъзоларга таъсир этиш орқали уларнинг ўзига ҳам таъсир кўрсатиш, ана шу нарсалар воситасида уларнинг ўзларини ҳам муҳайё қилиш мумкин, деган қараш анимизмнинг моҳиятини ташкил этади. Эртақ воқеаларининг ривожда анимистик, тотемистик тасаввурлар кучидан унумли фойдаланади.

Бадиий ниятни образлар воситасида тўла ифодалаш эртақдаги воқеаларни ҳаёлий уйдирмалар дунёсига кўчириш орқали амалга оширилади. Бунда эртақ қаҳрамонига, бир томондан, юқорида таъкидлаганимиз, эътиқодий тасаввурлар ёрдам берса, иккинчи томондан, мифологик жонзотлар, персонажлар ва тилсимли, сеҳрли буюмлар кўмак берадилар. Эътиқодий тасаввурларнинг таъсир кучи сустралашга, эртақ воқеаларини ҳаракатга келтирувчи мифологик персонажлар фаолияти ҳам, сеҳрли буюмлар таъсири ҳақидаги ишонч ҳам йўқолади. Янги воқеликни бадиий акс эттиришнинг ўзига мос таъсир принциплари, восита ва усуллари эса, эртақ ижодкорлари томонидан ишлаб чиқилмаган.

Эртақдаги фантастика соф бадиий-эстетик вазифа адо этувчи ҳодиса. У эртақ ижодкорларининг хоҳлаган миқёсдаги олди-қочди ҳаёлотини эмас, балки уларнинг муайян қарашларини, бадиий-концептуал ғояларини акс эттиришга хизмат қилувчи изчил вазифа адо этувчи фантастика эди. Ана шундай эстетик вазифани адо этувчи фантастиканинг янги воқелик қамровида ожиз қолиши ва тарихий-бадиий тараққиётнинг инкор қилиб бўлмас қонуниятга ҳисобланади. Шундан эртақнинг воқеликни ишониб бўлмас миқёсдаги фантастика қобилигида акс эттирилиши табиий ҳол саналар эди. Чунки, эртақ воқелиги реал воқелик шаклидаги, аммо, унга мутлақо тенг келмайдиган воқелик. Уни фақат жанр эстетикаси нуқтаи назаридан ёндашиш орқалигина тўғри англаш ва бадиий таҳлил қилиш мумкин, холос.

Янгидан яратилиш маъносида эртақнинг сўниши мазкур жанрнинг тарихий категорияси сифатида муайян даврларда табиий эстетик эҳтиёж туфайли юзага келганлигини, эҳтиёж сўниши билан ижод жараёнининг тўхтаб қолишини билдиради. Шунга қарамай, эртақ тинглаш, ундан завқланиш ҳам сўнган эмас. Аммо, бу эҳтиёж фақат оғзаки ижро ёки эртақ матнини ўқиш орқали амалга ошаётган эҳтиёждир. Чунки, тингловчи ёки ўқувчи эртақнинг ёлгонлигини, уйдирманинг ҳаёлийлигини била туриб унга қизиқади.

Жанрнинг яшовчанлигини таъминлаган эътиқодий тасаввурларнинг сўниши эртаққа хос фантастика ва уйдирманинг ҳам йўқолишига сабаб бўлди. Бу нарса, ўз навбатида, мифологик персонажларнинг, мотивларнинг асар таркибига киришига имкон бермай келди. Демак, эртақнинг парвоз қилишига мадад берувчи қанотлар — фантастика, ғайри табиий уйдирма, қадимий эътиқодий тасаввурлар ва мифологик мотивлар мана шу тариқа бирин-кетин қайрила бошлади. Бу жараён шу даражада тез ва фаол юз бердики, кўп ҳолларда, уни ҳатто эртақ ижодкорлари ҳам сезмай қолдилар.

Бутунги кунда эртақ ва замон муаммосининг ечими фақат бир нарса, эртақ эпосининг абадий барҳаёт ғоялари ҳаммавақт кишиларни, айниқса, ёш авлодни олижанобликка, мардлик ва жасоратга, эл-юрт озодлиги ва ҳаётга муҳаббат руҳида тарбиялашга кўмак бериши билан белгиланади. Ҳозирги авлод эртақни фақат ана шу жиҳатдан қадрлайди. Янги замон воқелиги эса, эртақ поэтикаси доирасига сиймайди, бинобарин, замонавий эртақ яратаман дейишнинг ўзи табиийлик касб этмайди.

Баҳодир РАҲМОНОВ,
Анд^жжон Давлат университети ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди.

Толиб
Йўлдош

ҚИММ БУЛСА ҚИНАЙМИЗ

Думалоқ ер

Думалатиб кўргандай,
Ер думалоқ дейдилар.
Думалоқ ер бағрини,
Қайнар булоқ дейдилар.
Хўш, думалоқ ер неча
Ёшга кирган, ким айтар?
Айтганлар ҳам биламиз,
Ё ортик, ё кам айтар.
Ўзим айтсам бўлару
Бошқалар нетар дейман.
Мен ўйлаб айтгунимча
Думалаб кетар дейман.

Ким айтди?

— Менинг ёшим нечада,
Ким айтади? — дер Эркин.
— Уч, тўртда, — дер пичирлаб
Синглиси Юлдуз секин.
— Сен жим ўлтир, — деб уни
Акаси уришади.
Жажжи қизнинг тугмадек
Лаблари буришади.

Дангасанинг иши кўп

Дангасанинг иши кўп,
Ишидан «ғиш-ғиши» кўп.
Ўйлайвериб боши қотар,
Ҳар ишларки қатор-қатор.
Қайси бирин қилар, ўлсин,
Ҳа, ҳали ёш, катта бўлсин.
Яна бўлмас, ўйлаб кетар,
Вуй, юраги ўйнаб кетар.

Юк кўтаргич

Юк кўтаргич
Тинмайди ҳеч,
Уй қуриш-ла
Банд эрта-кеч.
Ҳар юкларни
Олиб, ортар.
Дейсиз: — Ерни
Кўкка тортар.

Қувонч

Суяржоннинг севинчи
Ичига сизмай тошар.
Бу йил ёши олтига
Тўлиб, еттига ошар.
Ахир, ўқувчи бўлар,
Нега у қувонмасин?
Ҳозирданок ўқийди
Ҳарфларнинг ҳаммасин.

Ўйин бўлса

Ўйин бўлса ўйнаймиз,
Бўлмаса-чи, топамиз.
Тополмасак зир елиб
Тўрт томонга чопамиз.
Йиқиламиз, турамиз —
Шу ҳам ўйин аталар.
Биздай неча йиқилишиб,
Катта бўлган оталар.

Толиб Йўлдош — ўзбек болалар шеърятининг таниқли вакиллари-
дан биридир. 1919 йилда Тошкентда туғилган.
Шоирнинг болаларга аталган
«Дўмбирачилар», «Бизнинг уйда», «Копток
нега қочади?», «Шўхсиз-ширинсиз»
сингари йигирмадан ортиқ китоблари нашр
этилган. Толиб Йўлдош 2002 йилда вафот
этган.

ТАНҚИДЧИЛИГИМИЗНИНГ МАШАҚҚАТЛИ ЙЎЛИ

Адабиётшунос Б.Раҳмонов «Ўзбек адабий танқидчилиги» номли қўлланмасида (Тошкент. «Янги аср авлоди» нашриёти. 2004 йил) адабий танқид назарияси ва тарихидан мухтасар маълумот беришни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган. Хўш, муаллиф мазкур ниятига қай даражада эришган. Мулоҳазаларимизни шундан бошламоқчимиз. Назарияга оид фикрларини муаллиф, албатта, танқидга таъриф беришдан бошлайди. У анча илгари чиққан, ҳозирда эскириб қолган китобларга таяниб, адабий танқиднинг қуйидаги таърифини тақдим этади: “Танқид” сўзининг истилоҳий маъносини “асарнинг мазмун-моҳиятини очиш, ғоявий-бадиий қимматини белгилаш, ютуқ ва камчиликларини холис кўрсатган ҳолда, баҳо бериш мақсадида муҳокама қилмоқ” тарзида тушунилгани тўғрироқ бўлади” (4-бет).

Таъриф жимжимдорроқ кўрингани билан, адабиётшуносликдаги энг замонавий таърифга нисбатан анча содда ва ибтидоийдир. Танқидчиликка берилаётган энг замонавий таъриф эса қуйидагича жаранглайди: “Танқид бадиий адабиётни таҳлил қилиш воситасидир”. Агар таҳлил — асарнинг ғоявий-бадиий қимматини белгилаш эканлиги ҳисобга олинса, Б.Раҳмонов келтирган таъриф ҳақиқатдан унча йироқ эмаслиги ўз ўзидан аён бўлади. Фақат бу таъриф унинг қўлланмаси замонавий адабиётшуносликнинг энг сўнгги ютуқларидан бироз орқада қолган қарашлар, тажрибалар асосида ёзилганлигини билдиради.

Замонавийликдан йироқлик қўлланмада, айниқса, адабий танқиднинг текшириш манбалари ва асосий хусусиятларини белгилашда кўпроқ сезилади. Мана, Б.Раҳмоновнинг улар хусусидаги фикрлари: “Адабий танқиднинг ўрганиш объекти адабий-бадиий асар бўлгани учун ҳам у бошқа илм соҳаларидаги сингари аниқлик, тугал исботланганлик даъвосини қилолмайди” (6-бет).

Кўчирмада адабий танқиднинг ўрганиш манбалари доираси жуда чекланиб, торайтириб қўйилган ва асосий хусусиятларидан бирининг моҳияти нотўғри ёритилган. Бундай талқинлар адабий танқид юзасидан 1972 йилдан кейин нашр этилган қатор китоблардан, илмий асарлардан беҳабарликнинг оқибати ҳисобланади, чунки уларда, хусусан, В.И.Баранов, А.Г.Бочаров, Ю.И.Суровцевларнинг “Адабий-бадиий танқид” номли ўқув қўлланмаларида (Москва, “Высшая школа”, 1982 йил) мазкур соҳанинг ўрганиш манбалари қаторига фақат битта эмас, балки учта унсур, яъни, бадиий асар, алоҳида ёзувчи ижоди ва замонавий адабий жараён кириши аниқ-равшан қилиб ёзиб қўйилган. Иккинчидан, юқоридаги кўчирмада танқидчилик “бошқа илм соҳаларидаги сингари аниқлик, тугал исботланганлик даъвосини қилолмайди”, дейилиши жуда кулгили мулоҳаза бўлиб, ушбу тармоқ табиатини, моҳиятини буткул нотўғри тушунтириш ҳисобланади. Азалдан маълумки, танқидчилик фан билан бадиий ижод орасидаги ва иккаласининг асосий хусусиятларини мужассамлаштирган ўзига хос соҳа саналади. Шунга

кўра, танқидчиликда адабиётшуносликнинг силлогизмлар ва темир мантиқ асосида фикр юритиш, барча кузатишу хулосаларни ишонарли даражада исботланган ҳолда ифодалашдек етакчи белгиси тўлиқ сақланиб қолади. Танқидчиликнинг адабиётшуносликдан асосий фарқли томони шундаки, унда аксарият мушоҳадаю умумлашмалар худди бадиий ижодга хос образли тафаккур воситасида юзага чиқарилади. Образлилик адабиётшуносликда ҳам учраши мумкин, лекин танқидчиликдаги каби шарт ҳисобланмайди. Образлилик танқидчилик асарларига таъсирчанлик, жозибадорлик ва гўзаллик бахш этади. Худди шу фазилатлари танқидчиликдаги қарашлару фикрларнинг исботига ишонарлилик, ҳаққонийлик, аниқлик ато этади. Аниқликсиз ва исботсиз танқидий асар бўлиши мумкин эмаслигига қўлланмада Б.Раҳмоновнинг ўзи ҳам жуда кўп мисол келтирган. Фақат у “исбот” сўзи ўрнига бошқачароқ атамаларни ишлатган. Масалан, муаллиф китобнинг 105-бетида шундай деб ёзади: “М.Кўшжоновнинг ёзувчи И.Раҳимга ёзган “Давр талаби ва ижод масъулияти” номли очиқ хатида “Одам қандай тобланди” романининг заиф томонлари муфассал, далиллаб кўрсатиб берилди”.

Кўрамизки, кўчирмада “тугал исботлаб” сўзлари ўрнига “муфассал, далиллаб” жумласи қўлланган. Чиндан ҳам Матёкуб Қўшжоновнинг очиқ хатида “Одам қандай тобланди” романининг бўш асар эканлиги тугал ва аниқ исботлаб берилган. Демак, танқидчилик “аниқлик, тугал исботланганлик даъвосини қилолмайди”, қабилидаги қараш мазкур соҳанинг табиатини, тажрибасини етарлича эътиборга олмасдан, чуқур ўйланмай чиқарилган асоссиз, кескин ҳукм ҳисобланади.

Танқидчиликнинг асосий хусусиятлари ва текшириш манбалари нотўғри белгиланиши оқибатида, қўлланмада бу соҳанинг жанрлари, ҳатто таянч жанрлари юзасидан ҳам тўлиқ бўлмаган маълумот берилган. Танқидчилик жанрлари таснифига ўтар экан, Б.Раҳмонов шундай деб ёзади: “Адабий-танқидий жанрлар ҳали назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам етарлича фарқланган эмас, эҳтимол, бунга унчалик зарурат ҳам йўқдир” (10-бет).

Бу қатъий хулоса ҳам танқидчиликка оид энг сўнгги китоблар у ёқда турсин, анча илгари эълон қилинган асарлардан ҳам беҳабарликнинг асорати ҳисобланади. Агар, муаллиф улар билан танишганида, Л.П.Гроссман деган адабиётшунос 1925 йилдаёқ танқидчиликнинг қуйидаги 17 хил жанр кўринишини санаб ва шарҳлаб берганининг гувоҳи бўлар эди: адабий портрет, фалсафий тажриба (эссе), импрессионистик этюд, мақола-рисола, публицистик ёки ташвиқий танқид (мақола-шарҳ), танқидий фельетон, адабий шарҳ, тақриз, танқидий ҳикоя, адабий мактуб, танқидий диалог, пародия, ёзувчига памфлет, адабий параллел, академик мулоҳаза, танқидий монография, мақола-гlossa. Ҳозирги пайтда, санаб ўтилганлар қаторида танқидчилик жанрларининг яна кўплаб ўзига хос шакллари, кўринишлари аниқланган. Уларнинг ҳеч бири инкор этилмагани ёки камситилмагани ҳолда, танқидчиликда уч хил кўринишдаги асарлар, яъни, тақриз, адабий портрет ва мақола таянч жанрлар ҳисобланиши исботланган. Б.Раҳмонов бўлса, жуда кўп жанрларни санагани ҳолда, адабий портретни тилга ҳам олмагани кишида таажжуб уйғотади. Портретнинг моҳияти, ўзига хос томонлари ва аҳамияти очилмагани сабабли қўлланмадаги танқидчилик жанрларига тааллуқли маълумотлар саёз ва кемтик бўлиб қолган. Демак, танқидчилик жанрлари юзасидан муаллифнинг чекланган билимга эгалиги оқибатида, қўлланмада уларнинг “назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам етарлича фарқланган эмас”лиги ҳақидаги ўринсиз хулоса илгари сурилган.

Фикрий маҳдудлик, айниқса, танқидчилик жанрларининг ўзига хос хусусиятларини белгилашда муаллифни кулгили саволлар бўронига гирифтор қилиб қўйган. Кўп ҳолларда у жиддий ўйлаб ўтирмай, танқид-

чилик жанрларининг деярли барчасига хос бўлган хусусиятларни уларнинг фақат биттасигагина тааллуқли деб эълон қилиб юбораверган. Масалан, тақризнинг ўзига хос томони тўғрисида муаллиф шундай деб ёзади: “Тақриз холислик билан, биринчи галда адабиётнинг фойдасини кўзлаган ҳолда ёзилиши керак” (11-бет).

Бу сўзларни ўқиган талаба онгида дарҳол: “Хўш, ундай бўлса, портрет ёки мақола нохолислик билан, адабиётнинг зарарини кўзлаган ҳолда ёзиладими?” деган қонуний савол туғилади. Хаёлан саволига жавоб излаган талаба тафаккурда ўша оннинг ўзиде: “Бу сўзлар қип-қизил ёлғондир, чунки холислик ва адабиётнинг фойдасини кўзлаш танқидчиликнинг барча жанрларига хос бўлган муштарак фазилатдир”, деган хулоса шаклланади. Китобни ўқишда давом этар экан, талаба кейинроқ, янада кўпроқ саволлар уйғотадиган қуйидаги жумлага дуч келади: “Проблематик мақолаларда илмий изчиллик, илмий тафаккур ва илмий услубнинг устуворлиги кузатилади” (13-бет).

Бу матн билан танишган талаба муаллифга биринчи навбатда хаёлан шундай савол беради: “Сиз илмий услуб устуворлиги тўғрисида гапиргансиз. Лекин ўзингиз ўша услуб қандай бўлишини биласизми? Балки билганингизда бир жумлада “илмий” сўзини уч марта ишлатиб, услубингизни ўта ғализлаштириб юбормаган бўлармидингиз?”

Иккинчидан, талаба оддий мантиқ тақозосидан келиб чиқиб: “Илмий изчиллик, тафаккур ва услуб проблематик мақолада қанчалик устувор бўлса, тақризу портретда ҳам шунчалик мавқега эгадир”, дея ҳақоний баҳсга киришади. Худди шунингдек, қўлланмадаги: “Сухбатнинг ўзига хос устунлик жиҳати шундаки, унда қатор масалалар юзасидан қарашни эксклюзив тарзда ифодалаш имкони мавжуд... Адабий-танқидий баҳслар, очиқ хат орқали ёзишмалар адабий жараёни жонлаштиришга хизмат қилиши, янги фикр-хулосаларга туртки бериши жиҳатидан қимматлидир”. (13-14-бетлар), деган фикрлар ҳам бирикки савол билан жуда осон инкор қилинадиган ҳукмлар жумласига киради, чунки, Б.Раҳмонов санаган белгилар фақатгина суҳбатга, баҳсга ёки очиқ хатга тегишли бўлмай, балки танқидчиликдаги деярли барча жанрлар учун муштарак ҳисобланади.

Қўлланманинг ўзбек адабий танқидчилиги тарихига ва, айниқса, уни даврлаштириш масаласига оид бўлими китобнинг буткул эскича қарашлари тамойиллар асосида ёзилганлигидан гувоҳлик беради. Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун Б.Раҳмонов ўзбек адабий танқидчилиги тарихини қайси принциплар асосида ва қандай даврлаштирганини эсга олиш ўринли бўлади. Аввало, у ўзбек адабий танқидчилигининг бугун тараққиёт йўлини учга, яъни, “жадидчилик даври”, “шўро даври” ва ҳозирги йиллар сингари катта босқичларга бўлиб олган. Кейин у шўро даври танқидчилиги тарихини 20 йиллар, 30 йиллар, уруш даври, ундан сўнгги давр, 1956 ҳамда 1972 йилдан кейинги босқичлар тарзида яна кичик-кичик этапларга тақсимлаган. Натижада яна илгаригидек жамият тарихининг босқичларига деярли тўлиғича мос келадиган даврлаштириш юзага чиққан. Демак, муаллиф адабиётимиз тарихига оид эски китоблардаги каби танқидчиликнинг тараққиёт йўлини даврлаштиришда, асосан, битта принципга, яъни, жамият ривожига хусусиятларини кўпроқ инобатга олиш тамойилига амал қилган. Албатта, танқидчилик тараққиётини жамият ривожидан ажратилган ҳолда тасаввур қилишнинг иложи йўқ. Шу маънода, Б.Раҳмоновнинг тутган йўлини, яъни, танқидчилик тарихини жамият тараққиёти билан боғлиқликда даврлаштириш принципини ўринсиз деб бўлмайди. Фақат, эндиликда бу йўлнинг маълум даражада бирёқлама эканлиги аён бўлиб қолди. Мазкур тамойилга ҳаддан ортиқ берилиш оқибатида танқидчилик тарихини даврлаштиришда яна муҳим икки принципга риоя қилиш зарурлиги эътибордан четда қолдирилган эди. Уларнинг биринчиси ада-

биёт ривожининг ўзига хослигини кўзда тутиш бўлса, иккинчиси танқидчиликнинг ички тараққиёт қонуниятларини инобатга олиш тамойили ҳисобланади. Мана шу икки принципга деярли риоя қилинмаганлиги сабабли, Б.Раҳмонов китобида тақдим этилган даврлаштириш анча бирёқламадек ва эскидек таассурот қолдиради. Даврлаштириш шундай бўлиб чиқишига ҳам адабиётшунослик фанининг энг сўнгги янгиликларидан беҳабарлик ўз таъсирини ўтказган. Сўнгги йилларда ўзбек танқидчилиги муаммолари бўйича бир нечта докторлик диссертацияси ёқланди ва уларда мазкур соҳа тарихини даврлаштириш юзасидан ҳар хил янги таклифлар ўртага ташланди. Афсуски, ўзбек танқидчилиги тарихини даврлаштирар экан, Б.Раҳмонов ўша таклифлардан ҳам беҳабардек иш тутди. Ўз-ўзидан савол туғилади: катта-катта диссертациялар ёзилсаю дарслик ёки қўлланмалар тайёрлашда улардаги таклифу хулосалардан ҳеч ким фойдаланмаса, яъни, амалиётга тадбиқ этмаса, бундай тадқиқотлар яратишнинг нима ҳожати бор? Зеро, адабий танқиднинг асосий вазифаси бадиий асар таҳлилидан иборат экан, унинг тарихини даврлаштиришда шу санъат тадрижидаги ўзгаришларни, қонуниятларни ҳисобга олиш принципи муқаррар равишда етакчи тамойилга айланади. Шунга қарамай, Б.Раҳмонов қўлланмасида бадиий асар таҳлили моҳияти, асосий хусусиятлари, йўллари, мезонлари, усуллари ва методлари тўғрисида маълумот берилмаган. Таҳлил тўғрисида атрофлича билимга эга бўлмай туриб, адабий танқид тарихини даврлаштириш ҳам, талабалар томонидан унинг англаб етилиши ҳам мушкул.

Энди мазкур мулоҳазаларни давом эттириб, Б.Раҳмонов қўлланмаси баҳонасида, ўзбек адабий танқидчилиги тарихини қуйидаги тарзда янгича даврлаштириш ҳақидаги таклифни ўртага ташлаш ўринли бўлади:

1. Ўзбек адабий танқидчилигининг шаклланиш даври (1914-1932 йиллар). Ўзбек танқидчилигининг ибтидосини Б.Раҳмонов ўз қўлланмасида Ашурали Зоҳирийнинг “Она тили” номли мақоласига олиб бориб боғлагандек туюлади. Ўз фикрини исботлаш учун у бундай деб ёзади: “Ашурали Зоҳирийнинг “Она тили” номли мақоласида “адабиёт” сўзига илк бор янгича таъриф берилди, унинг ҳозирги кўплаб тилларда қўлланувчи кенг маъноси изоҳланди” (24-бет).

Аслида, диққатга сазовор ёки янги фикрлари бўлгани билан Ашурали Зоҳирийнинг мақоласида биронта ҳам охори тўқилмаган образли жумла йўқ эди. Шунга кўра, уни танқидчилик намунаси эмас, балки соф адабиётшунослик ёки тилшунослик мақоласи сифатида баҳолаш тўғрироқ бўлади. Назаримда, ўзбек адабий танқидчилиги тарихини Чўлпоннинг “Адабиёт надур?” номли гўзал мақоласидан бошлаш маъқулроқ кўринади. Бунинг иккита асоси бор. Биринчидан бадиий адабиётнинг моҳиятини ҳайратда қоларлик даражада теран ва аниқ очиб берганлиги сабабли бу мақола танқидчиликда ўзлигини ёки бош вазифасини англаш жараёни бошланганлигидан далолат ҳисобланарди. Иккинчидан адабиётни тоза булоқ сувига ўхшатишдек ажойиб образли топилма қўллангани сабабли, 1914 йилда ёзилган мазкур мақола ўзбек танқидчилигининг тўла маънодаги дастлабки намунаси даражасига қўтарилган эди. Илк босқичдаги ўзбек танқидчилиги, асосан, шу хилдаги мақолалар, тақризлар, кичик-кичик портретлар яратилиши, қизғин мунозаралар ўтказилиши билан характерланади. Абдурахмон Саъдийнинг “Назарий ва амалий адабиёт дарслари” ҳамда Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” каби қўлланмалари моҳият эътибори билан адабиётшунослик асарлари бўлгани учун бу даврда чинакам танқидчилик намунаси ҳисобланувчи биронта ҳам китоб эълон қилинмаган. Шунга кўра, мазкур босқичда танқидчиликнинг таҳлил кўлами анча тор бўлиб, унда социологик ва вульгар социологик тадқиқот унсурлари устунлик қилган.

Ўзбек танқидчилигининг шаклланиш давридаги мақолалар орасида, ўша вақтда, театрларда қўйилган спектаклларга муносабат билдирувчи тақризлар анча кўп бўлган. Уларнинг аксариятида бадиий асар таҳлилидан кўра, унинг мазмунини қайта сўзлаб бериш тамойили устунлик қилган. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романига, Чўлпон шеърисига бағишланган мақолаларда эса, адибларни миллатчиликда айблашга, яъни, улар ижодидаги миллатпарварликни миллатчилик тарзида талқин этиб, йўқ жойдан сиёсий хато топишга уришиш майли кучли бўлган. Йўқ жойдан сиёсий хато чиқариш эса, вульгар социологизмнинг асосий аломатларидан ҳисобланади.

2. Таҳлил кўламининг кенгайиши босқичи (1932-1961 йиллар). Бу босқич Сотти Ҳусайннинг 1932 йилда Боқуда нашр этилган “Ўтган кунлар” номли китоби билан бошланади. Кўплаб нотўғри, зиддиятли, асоссиз фикрлари бўлганига қарамай, мазкур асар битта роман таҳлиliga бағишланган дастлабки танқидчилик китоби эди. Битта асарга алоҳида китоб бағишланиши оқибатида, танқидчиликдаги таҳлил кўлами илгаригидан анча кенгайган эди. Шу тамойил ривожига таъсирида 30-50 йиллар мобайнида, ўзбек танқидчилиги кўплаб монографиялар, йирик адабий портретлар, биографик очерклар ва сон-саноксиз катта мақолалару тақризлар ҳамда диспутлар ҳисобига бойиди. 30 йилларда кўп назарий масалалар қатори, санъат билан сиёсат орасидаги муносабат муаммоси атрофида мунозаралар қизиб кетиб, “Переверзевчилик” деб аталган оқимга қарши кураш авж олдириб юборилди. Мунозарада марксистик мафкура тазйиқи остида сиёсатнинг аҳамияти ҳаддан ташқари ортик баҳоланиб, санъатнинг ўзига хослигини ва унинг ривожидagi истеъодлар ролини камситишгача бориб етилди. Бу даврда расмийлаштирилган социалистик реализм методига биноан, ёзувчилар олдига мавжуд ижтимоий тузумни, унинг доҳийларини улуғлаш, бадиий асарларда синфий курашни кўрсатиш, меҳнаткаш халқ вакили сиймосини гавдалантириш талабларини қўйиш авж олиб кетади.

Сўз санъатининг моҳиятини, образли табиатини инobatга олмаслик оқибатида, урушдан кейинги йиллар танқидчилигида бадиий асарларни ўйлаб чиқарилган, яъни, сохта мезонлар, қоидалар, хусусан, конфликтсизликдек машъум “назария”лар асосида таҳлил қилиш ва баҳолашдек салбий тамойил авж олди. Аслида ёзувчи ижодини ёки айрим асарини кўтариб баҳолаш иллати конфликтсизлик “назария”сининг ҳаётни бўяб-бежаб, ялтиратиб тасвирлашга даъвати билан боғлиқ ҳолда илдиз отган бўлса, ажаб эмас. Ҳар ҳолда, иккинчи китоби ёзилмагани сабабли бадиий мукамаллик касб этмаган Абдулла Қаҳҳорнинг “Кўшчинор” романида қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш даври воқелиги бузиб тасвирлангани, ўша йиллар қийинчиликлари кўпроқ кўрсатилгани диспутларда ноҳақ танқид қилингани худди шундан, яъни, мунаққидлар олдида ҳаётни ва адабиётни қандай бўлса, шундай эмас, балки “гўзаллаштириб”, акс эттириш талаби қўйилганидан далолат беради. Бундай талаблар танқидчиликда азалий бадиийлик мезонларидан чекиниб, ҳаёт ва адабиётда кўтарилган муаммоларга, мавзунинг долзарблигига, замон қаҳрамонларининг идеаллаштирилган образларига қараб, асарларни юзаки, енгил-елпи, яъни, кўпроқ мазмунига суяниб таҳлил қилиш учун кенг йўл очар эди. Демак, бу босқичдаги танқидчиликда ҳам социологик ва вульгар социологик таҳлил унсурлари етакчилиги давом этиб, адабиёт тараққиётига катта зарар етказди.

3. Умумлашмалар томон бурилиш палласи (1961-1991 йиллар). Бу босқич 1961 йилдан бошланишининг сабаби шундаки, худди ўша йили нашр этилган икки жилдлик “Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки” китоби танқидчилигимиз тараққиётида ўзига хос бурилиш нуқтаси бўлган эди. Унинг муҳокамасига бағишланган йигинда академик Из-

зат Султон мазкур китоб яратилиши оқибатида “Ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги фактлар тўплаш босқичидан ўтиб, уларни умумлаштириш палласига кирди”, деган эди. Умумлашмалар томон бурилиш натижасида, танқидчиликда қиёсий ва типологик таҳлил аломатларини ўзида мужассамлаштирган, мазмундор китоблар пайдо бўлди. Бундай китоблар жумласига Озод Шарафиддиновнинг “Замон, қалб, поэзия”, “Адабий этюдлар”, “Истеъдод жилолари”, “Биринчи мўъжиза”, “Ҳақиқатга садоқат”, Матёкуб Қўшжоновнинг “Ҳаёт ва маҳорат”, “Маъно ва мезон”, “Қалб ва қиёфа”, “Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор”, Умарали Норматовнинг “Етуклик”, “Қалб инқилоби”, Норбой Худойбергановнинг “Сўз курашга чорлайди”, “Ҳақиқат ёғдулари”, “Ишонч”, Иброҳим Ғафуровнинг “Ўттиз йил изҳори”, Наим Каримовнинг Ҳамид Олимжон ва Ойбек ижодига оид йирик тадқиқотларини киритиш мумкин.

Эстетик таҳлилга яқинлашиш билан боғлиқ ҳолда, мазкур босқичда ўзбек танқидчилигининг жанрлар доираси ҳар вақтдагига қараганда кенгайди. Энди танқидчиликда илгариги шакллар билан бир қаторда, ижод очерки, танқидий-биографик очерк, монография, сўзбоши, сўнгсўз, адабий фельетон, суҳбат, баҳс, очиқ хат, эссе каби жанр намуналари ҳам кўпайиб борди.

Бу босқичдаги танқидчиликнинг ҳам ўзига хос чекланган томонлари, жаҳон миқёсидаги мавқеларга кўтарилишига ҳалақит берувчи камчиликлари бор эди. Аввало, унда чуқурлашиб бораётган эстетик таҳлил тўлиғича умумбашарий бадиий тафаккур тараққиёти тажрибасидан эмас, балки ҳукмрон мафкура руҳидан, талабларидан келтириб чиқарилган мезонлар асосида амалга оширилар эди. Иккинчидан, эстетик таҳлилда амал қилинган мезонлару қоидаларнинг аксарияти ҳукмрон мафкура тақозоси билан жорий этилган социалистик реализм методининг қатъий қолиплари доирасида чеклаб қўйилган эди. Гарчанд, 70 йилларга келиб, социалистик реализм англанган “очиқ система”, яъни, қирғоқлари анча кенгайтирилган оқим сифатида талқин этила бошланган бўлса-да, адабиёт ва танқидчилик мазкур босқичда ҳам унинг деярли қолипга айланиб қолган асосларидан тўлиқ халос бўла олмаган эди.

Ниҳоят, бу даврда танқидчилигимизни биқиқликдан буткул қутулишига имкон бермаган нуқсонлардан яна бири — унинг кўпроқ ўз қобиғига ўралиб қолиб, ҳурфикрлиликнинг чўққиларига кўтарила олмагани эди. 80 йилларнинг ўрталарида “Вопросы литературы” журналада эълон қилинган мақоласида танқидчи Норбой Худойберганов бу иллатни “маҳаллийчилик” деб атаган эди. Уша йиллари Абдулла Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуш” комедияси ноҳақ қораланганлиги, Чўлпон ва Фитрат ижодининг тўлиғича халққа қайтарилмаганлиги худди шу маҳаллийчилик касалининг асоратлари эди.

4. Талқинларнинг янгилашиш босқичи (1991 йилдан ҳозирги кунларгача ўтган муддат). Бу босқич Ўзбекистон миллий мустақилликка эришган йилдан бошланиши табиийдир, чунки, худди шу даврда онгимиз гўё янгидан уйғонгандек, бутун борлиқни, ўтмишу тарихни, барча ижтимоий ва маънавий қадриятларни ўзгача идрок этиб, муайян бир мафкура нуқтаи назаридан эмас, балки умуминсоний мезонлар асосида қайта тушуна бошладик. Натижада танқидчиликнинг илгариги деярли барча намуналарини, бутун тажрибасини қайтадан тафаккур призмасидан ўтказиб, адабий жараённи, алоҳида ёзувчилар ижодини, энг буюк бадиий кашфиётларни замон руҳига мос ҳолда бошқатдан таҳлил қилиб, ўзгача тушунтириш, ҳаққоний баҳолаш зарурати туғилди. Фақат бу жараён жуда оғриқли кечди, чунки, танқидчилик янғича талқинлар учун мос келадиган йўллар, мезонлар, тамойиллар, фалсафий ёки эстетик асослар қидириб, изланишлар гирдобига тушиб қолди. Бироқ, бу борада ҳолислик ва ҳаққоният манзилларига олиб борадиган таҳлил йўллари, усуллари секин-секин кўрина бошлади. Улар орасида

асарнинг ғоявий моҳиятини, қаҳрамонларининг жозибасини, шаклу шамойилининг гўзаллигини, тилию услубидаги нафосатни ва бошқа бадиий хусусиятларини ўзаро боғлиқликда очиб берувчи таҳлил усули ярқираброқ нур сочаётганлиги аён бўла борди. Шу тариқа ҳозирги танқидчиликда социологик ва эстетик тадқиқот унсурларини ўзида синтезлаштирган бир йўналиш, яъни, системали таҳлил методи устиворлик касб этиб, дастлабки умидбахш нишонларини кўрсатди. Ҳозирча, танқидчиликдаги худди шу таҳлил усули янгича талқинлар учун кўпроқ мос ва самарадорроқ эканлиги исботланиб борилмоқда.

Социалистик реализм методидан узоқлашиш натижасида эндиликда ҳар бир адабий ҳодисани умумбашарий нуқтаи назардан ва инсониятнинг бадиий тафаккури ривожиди самарадорлиги аниқланган қоидалару мезонлар ҳамда қонуниятлар асосида таҳлил этиш жараёни бошланди. Унинг дастлабки аён кўринган муваффақиятли нишонлари сифатида миллий истиқлол йиллари ўзбек танқидчилигида қатор салмоқли китоблар майдонга келди. Улар жумласига Озод Шарафиддиновнинг “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги ўйлар”, Умарали Норматовнинг “Қодирий боғи”, Матёқуб Қўшжоновнинг “Ўзбекнинг ўзлиги”, Наим Каримовнинг “Чўлпон” ва Бахтиёр Назаровнинг “Ғафур Фулом олами” сингари асарлари киради. Бу китобларда яқин ўтмиш адабиёти ҳодисаларини қайтадан назардан ўтказиш, кўплаб ноҳақ бадном этилган санъаткорлар тўғрисидаги ҳақиқатни юзага чиқариш, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Ғафур Фулом каби ёзувчилар ижодини янгидан кўп томонлама таҳлилдан ўтказиш, айрим бадиий асарлар маъзига яширинган маъноларни илғашга интилиш, қатъий мантиққа асосланган илмий мушоҳадани эҳтиросга бой публицистик руҳ билан уйғунлаштириб юбориш сингари тамойиллар яққол кўзга ташланмоқда.

Изчил таҳлил услубининг аҳамиятини тўлиғича англаб етмаслик ёки онгли равишда унга амал қилмаслик оқибатида, сўнгги йиллардаги айрим китоб, мақола ва тақризларда ҳали ҳам эскича фикрлашга мойиллик, баёнчилик, мантиқсизлик, ёлғонлиги аён кўриниб турган мушоҳадаларни ҳақиқат сифатида тақдим этиш, маълум гапларни бир оз бошқача шаклга солиб такрорлаш, майда-чуйда далиллару тафсилотлар атрофида ўралашиш, умрини ўтаган талқин усулларига берилиш сингари қусурлар барҳам топмай, танқидчиликнинг ривожланишига халақит қилмоқда.

Адабиётшунос Абдуғофур Расуловнинг “Истеъдод ва эътиқод” китоби кўплаб аввалги саҳифалардан иборатлиги шундан келиб чиққанки, у, асосан, муаллифнинг чорак аср аввал эълон қилинган “Озод Шарафиддинов” номли адабий портрети заминиди яратилган. Тўғри, китобга ўша портрет матни деярли, тўлиғича сингдириб юборилгани ҳолда, баъзи янги боблар ҳам қўшилган. Фақат янги бобларнинг аксарияти танқидчи портретига алоқаси кам тафсилотлар, олди-қочди гаплар билан тўлдириб юборилган. Масалан, янги бобларнинг бири Сирдарёда Озод Шарафиддинов шаънига адабиётшунос Қодир Пирматов томонидан берилган зиёфат тасвирига бағишланган. Унда муаллиф ҳеч эринмасдан зиёфатда кимлар қатнашганини, нечта тўн кийгизилиб, қанча белбоғ боғланганини, Қодир Пирматовнинг ўзи бир соатча қадаҳ сўзи айтганини, меҳмонларнинг ҳаммаси терлаб кетганини завқ-шавқ билан ҳикоя қилади. Кейин маълум бўлишича, бу майда-чуйда тафсилотларнинг барчаси Озод Шарафиддиновнинг битта гапини, яъни, шоғирдларига қарата: “Сизларга ўргатавериш, ўзимга ҳеч нарса қолмади”, қабилидаги ҳазилини келтириш учун эсланган экан. Китобхонга қизиқарлидек туолгани билан бу тафсилотлар танқидчи портретини қанчалик бойитиши маълум бўлмай қолаверади. Агар Абдуғофур Расулов ақалли ўша зиёфат таъсирида танқидчининг бирон мақоласи туғилганлигини ёки характеридаги қандайдир жиддий ўзгаришни кўрсатиб берганда,

биографик метод муайян илмий мақсадга хизмат қилдирилган бўлур эди. Ҳозирги ҳолида эса, юқоридаги тафсилотлар муаллифнинг танқидчи ҳаёти икир-чикирлари орасида ўралашиб қолиб, улардан салмоқдорроқ хулосалар чиқара олмаганини билдиради.

Танқидчиликдаги фикрий саёзлик ёки далилу мушоҳадалар ифодасининг номукамаллиги шу даражага бориб етяптики, натижада айрим машҳур шоирлар ижодининг улуғворлиги, сўз ишлатишдаги санъаткорлигининг юксаклиги ниҳоятда пасайтириб, ерга уриб юборилляпти. Бу борада Абдуғофур Расуловнинг “Тил – миллат тақдири, табиати, тарихи” номли тақризини эслаш мумкин. Тақриз ёзувчи Пиримқул Қодировнинг “Тил ва эл” китоби таҳлилига бағишланган. Фақат тақризда таҳлил ўрнини деярли бошдан-оёқ китоб мазмунининг айрим тафсилотларини қайта баён қилиш эгаллаган. Баъзида баён шу қадар сохталашадики, оқибатда муштарийда тушунмовчилик пайдо бўлади. Бунга мисол сифатида тақризда келтирилган ушбу кўчирмани ўқиш кифоя: “Навоий насрий асарларида бир миллион 378 минг сўз ишлатган. Умуман, Навоий асарларида 26 мингдан ортиқ сўз қўллаганки, у Пушкин, Сервантес, Шекспир қўллаган сўзлардан анча кўп” (“Жаҳон адабиёти”, 2005, № 12, 148-бет).

Демак, бу кўчирмадан “умуман, Навоий асарларида”, яъни, бутун ижодида 26 минг, унинг кичик бир қисми ҳисобланувчи насрида эса, бир миллион 378 минг, аниқроғи, 53 марта кўп сўз қўллаган бўлиб чиқади. Аслида бундай бўлиши мумкин эмаслиги арифметикадан биров хабардор мактаб ўқувчисига ҳам маълум, чунки, фақат насрий асарлардаги сўзларнинг ўзи бир миллион 378 минг бўлгандан кейин уларга Навоий шеърияти ва дostonлари қўшилганда, мазкур рақам 26 мингга тушиб қолмасдан, бир неча марта кўпайиб кетиши аниқ. Фақат Абдуғофур Расулов келтирган рақамлар ҳаводан олинган эмас. Улар тилшуносликда анчадан бери мавжуд бўлиб, Пиримқул Қодировнинг “Тил ва эл” китобида ҳам эса олингани табиийдир. Атоқли ёзувчи, мушоҳадатор адабиётшунос Пиримқул Қодировнинг моҳирона тушунтиришидан аён бўлишича, мазкур рақамлар ўз ўрнида ва тўғри талқин этилса, муайян мантиқли маъно билдиради. Умуман, Навоий асарларида 26 мингдан ортиқроқ сўз қўлланган, дейилганида, Пиримқул Қодиров изоҳлашича, уларнинг такрор-такрор эмас, балки бир қарра ишлатилиши ҳисобга олинган. Аниқроқ айтсак, айни калом Навоий асарларида неча бор қайтарилишидан қатъи назар битта сўз саналган. Навоийнинг насрий асарларидаги сўзлар миқдори бир миллион 378 мингга етиб кетишининг сабаби шундаки, улар неча марта қўлланган бўлса, ўшанча миқдорда ҳисобга киритилган. Абдуғофур Расулов тақризидаги ушбу маълумотларнинг қайта баёни ўта мавҳум, мужмал, ночор бўлганлиги учун ундан юқоридаги маъно келиб чиқмаган ва Навоийнинг сўз санъатидаги буюклиги тўғрисида мантиқсиз, кемтик тасаввур пайдо бўлган.

Англашиладики, катта билим, масъулият, ақл-заковат ва маҳорат билан қўллангандагина, изчил таҳлил услуги танқидчилик равнақи учун маҳсулдор замин бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ҳар ҳолда, ҳозирча худди шу йўл, яъни, илгариги кўплаб усулларнинг, хусусан, социологик, фалсафий, қиёсий, типологик, биографик, тарихий-гносеологик, функционал, эстетик, структурал талқинларнинг энг яхши унсурларини ўзида мужассамлаштирган изчил таҳлил услуги тандидчилигимиз олдида чароғон уфқлар очиши мумкинлиги аниқроқ аён бўлмоқда.

Тахминан шундай даврлаштирилганда, ижтимоий тараққиётнинг таъсири ҳам, адабий жараён, бадиий ижод ва алоҳида асарнинг ўзига ҳослиги ҳам, танқидчиликнинг ички ривожланиш қонуниятлари-ю таҳлил тадрижи ҳам яхлит ҳолда ҳисобга олинган, бинобарин, ҳақиқатга кўпроқ яқинлашилган бўлади.

“Ўзбек танқидчилигининг намояндалари” деб аталган қўлланмасининг сўнгги бўлимида ҳам ўзбек танқидчилигининг кўплаб вакиллари ижоди ҳақида мухтасар маълумот берилган бўлиб, мунаққидларни танлаб, саралаб қўлланмага киритиш ўрнига палапартишликка, шошма-шошарликка йўл қўйилган. Одатда, бундай бўлимлар олий ўқув юр்தларида ўтиладиган “Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги тарихи” фани бўйича амалда бўлган дастурга мос равишда тузилиши жоиз ҳисобланади. Б.Раҳмонов бўлса, дастурда бор танқидчиларнинг ҳам, унда йўқ мунаққидларнинг ҳам фаолиятига доир маълумотларни саҳийлик билан қўлланмага киритаверган. Қўлланма тузишда энг муҳими, ундай маълумотларни танлашда мунаққиднинг ўзбек танқидчилиги тарихида тутган ўрнини, шу соҳа ривожига қўшган ҳиссасининг қийматини инобатга олиш зарурлиги унутиб қўйилган.

Б.Раҳмоновнинг қўлланма учун мунаққидлар портретини танлашдаги муваффақиятсиз тажрибасидан сабоқ чиқариб, ўйлаб кўрадиган бўлсак, мазкур фан бўйича келажақда тузиладиган дастур ва дарсликларга саккиз танқидчи, хусусан, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Матёқуб Кўшжонов, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Наим Каримов, Норбой Худойберганов, Иброҳим Фафуров ижодига оид фасллар киритиш билан чекланиш ўринлидек туюлади.

Қўлланманинг сўнгги бўлимида услубий ғализлик, мужмал, мураккаб, пойма-пой жумлалар, тушуниши қийин узун гаплар ниҳоятда, кўпайиб кетганлиги кузатилади. Бунга иқрор бўлмоқ учун Норбой Худойберганов ижодига бағишланган фаслдан қуйидаги парчани ўқиш кифоя: “Ҳ.Фуломнинг “Сенга интиламан” қиссасини таҳлил қилар экан, “қўриқ ерлардан яхши фойдаланиш, уларнинг ботқоқликка, тўқайликка айланиб кетишига йўл қўймаслик масаласининг ўртага ташлангани нечоғли муҳим бўлмасин, бадий асар учун етарли эмаслигини, муҳими ўша “масала образнинг “қалби”га сингдирилиб юборилган ҳолда” таҳлил қилинишидалигини таъкидлайди” (229-бет).

Англашиладики, ҳозирги замон адабиётшунослик фанининг энг сўнгги ютуқларини етарлича ҳисобга олмаслик, эскирган қарашлару қолипларга суяниб мулоҳаза юритиш, фикрий маҳдудлик, тақдим этилган билимнинг чеқланганлиги, тил ва услубнинг ночорлиги боис Б.Раҳмоновнинг “Ўзбек адабий танқидчилиги” қўлланмаси талабга жавоб бермайди. Демак, “Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги тарихи” фанидан олий ўқув юр்தлари учун ҳар жиҳатдан мукамал, ҳаққоний дарслик ёки қўлланмалар яратиш ҳамон долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

Санжар Содиқ,
филология фанлари
доктори, профессор

Юсуф Хос Ҳожиб ва Имом Ғаззолий

Ўрта шарқ уйғониш даврининг икки йирик мутафаккири: Юсуф Хос Ҳожиб ва Имом Ғаззолий бир-бирларидан худудий (Ироқ ва Боласогун), ижтимоий-сиёсий (салжуқийлар ва қорахонийлар) жиҳатдан узоқ бўлсалар-да, ҳатто бир-бирларини танимаган ҳолда ўзаро яқин мавзуларда қалам тебратишган. Имом ал Ғаззолий Ироқнинг Тус шаҳридаги Тобирон туманида 1057 йилда таваллуд топган. У балоғатга етгач, Нишобурга келиб, Муҳаммад ал Жувайнийга шогирд тушади. 1091 йилда, яъни, 28 ёшида Низомия мадрасасига бош бўлади. Юсуф Хос Ҳожиб эса, ўзининг «Қутадғу билиг» («Саодатга элтувчи билим») асарини 1069 йилда ёзиб тугатган эди. Маълумки, Юсуф Хос Ҳожибнинг туғилган ва вафот этган йиллари тўғрисида аниқ бир маълумот йўқ. Аммо, асар муаллифининг «Қутадғу билиг»ни яратган даври унинг 50 ёшига тўғри келганлиги ҳақидаги хабарига суянадиган бўлсак, у тахминан 1019 йилда туғилган. Бундан маълум бўладики, Юсуф Хос Ҳожиб, Ғаззолийга нисбатан бир оз аввалроқ яшаб ижод этган. Аммо Ғаззолий 28 ёшидаёқ, мадрасага бошчилик қилганлиги ва фаол ижод билан шуғулланганлигини инобатга олинандиган бўлса, улар ижоди орасидаги фарқ 20-25 йилга тўғри келади. Лекин, масала бошқа ёқда. Деярли бир даврда яшаган бу икки аллома дунёқарашларидаги муштаракликлар, аввало, ўз замоналари (кўп жиҳатдан бугунги кун ва келажак учун ҳам)нинг энг илгор гояларини илгари сурганликларидир. Кузатишларимиздан маълум бўлдики Ғаззолийнинг «Ихёу улумиддин» («Дин илмларини жонлантириш») деб номланувчи илмий рисоласи билан Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» адабий достони ўртасида кўп жиҳатдан ўзаро мос келадиган гоялар ва тасвир уйғунликлари мавжуд. Қуйида ана шу хусусда фикр юритамиз. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ал Ғаззолийнинг «Ихёу улумиддин» рисоласида муайян мавзу бўйича бевосита Қуръондан оят келтирилади ва унга Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) айтган ҳадисларнинг турли алломалар талқинидаги баёнлари берилади. Ғаззолий уларнинг ҳар бирига ўз муносабатини билдиради. Асарда дин илмлари тўғрисида фикр юритилиб, бевосита инсон қалбига, уни ғафлатдан уйғотишга чақирилади. Булар, албатта, дин, илм, дунё масалаларига оид қуйидаги мавзулардир.

ИЛМ ВА ИЛМ ЎРГАНИШ ТЎҒРИСИДА

«Ихёу улумиддин»нинг «Илм ўрганиш фазилати» бобида Қуръондаги Навҳл сураси 43 оятдан иқтибос келтирилиб, шундай дейилади: «Агар билмайдиган бўлсангизлар, аҳли илмлардан сўранглар». Ғаззолий ушбу оят тавсифига оид бир неча ҳадислардан намуналар беради: «Илм —

ҳазина, унинг калитлари савол. Сўранглар, сўрашда тўрт киши савобга эга бўлади: сўровчи, олим, эшитувчи, уларни дўст тутувчи» (Абу Нуъайм). Шунини таъкидлаш керакки, Ҳаззолий ўз таълимотида Имом ал Бухорий каби турли ҳадисларни мантиқий жиҳатдан ислом манбаларига энг яқин келадиганларини саралаган ва уни чуқур илмий таҳлил қилиб берган. Энг муҳими, у биринчилардан бўлиб, дин илмларини таснифлаган. Энди, ана шу жиҳатнинг Юсуф Ҳос Ҳожиб талқинига эътибор қаратайлик. Илк туркий адабий дoston муаллифи ўз асарида бевосита Куръон ва ҳадислардан иқтибослар келтирмаса-да, у «Қутадғу билиг» байтларида, айнан, ана шу муқаддас ислом манбалари замирига жойланган маъноларга ҳамоҳанг ғояларни тараннум этади. Асарнинг «Элиг Кунтуғди Уғдўлмишига мактуб ёзиб йўллашини айтади» бобида Кунтуғди элиг Уғдўлмишни жамиятга қайтариш, уни мамлакат фаровонлиги учун саройга келиб хизмат қилишини сўраб, мактуб юборди. Унда ҳар қандай тоат-ибодатни билим билан амалга ошириш лозимлигини уқтирар экан, Имом Ҳаззолий талқинига ҳамоҳанг ўғитлар айтади:

*Икки турли киши киши аталади,
Бири— ўргатувчи, бири— ўрганувчи.
Иккисидан бошқа барчаси йилқи саналади,
Истасанг буниси бўл, истасанг униси.*

(Қаюм Каримов таржимаси)¹

Ушбу байтлар юқоридаги ҳадислардан шаклан ўзгача. Яъни, билим ўрганишни истамаган кишини Ҳаззолий иқтибос келтирган ҳадисда: «учинчиси бўлма», дейилади. «Қутадғу билиг»да эса, ўша учинчиси янада аниқлаштирилади ва уни йилқига қиёсланади. Бу ҳам ўзига хос талқин бўлиб, унда таъсирчанлик ва бадиийлик янада оширилган. Зеро, бадиий асарнинг асосий мақсади ҳам шунини тақозо этади. Мазкур мавзунини давом эттириб, Ҳаззолий, ўша давр муҳаддисларидан бўлмиш Абу Зарр ривоят қилган ҳадисда шундай дейилганлигини айтади. Набий (с.а.в.): «Олимларнинг мажлисида ҳозир бўлиш минг ракат намоздан, мингта касални бориб кўришдан, мингта жанозага иштирок қилишдан афзалдир», дейди. Шунда: «Ё Расулуллоҳ, Куръон тиловатидан ҳам яхшироқми?» деб сўрашди. Пайғамбаримиз айтдилар: «Илм бўлмаса, Куръон тиловати фойда берадимми?» (Ибн Жавзий «Мавзуёт»да зикр қилган). Кунтуғди элиг мактубида шунга ҳамоҳанг қуйидаги ўғит келтирилади:

*Билимсизнинг тоат-ибодат қилишидан кўра,
Ухловчи билимнинг манфаати юқорироқ.*

Ҳаззолий ўз асарида: «Олимлар замона чироқларидир. Ҳар бир олим замонасининг чироғи бўлиб, ўша замондаги кишилар уларнинг нурларидан баҳраманд бўладилар», каби ҳадислар баёнини беради. Юсуф Ҳос Ҳожиб эса, бу ҳақда жумладан шундай ёзади:

*Булар ҳақиқат бўйининг тирговучидирлар,
Уларнинг билими чиндан шариат негизидир.
Уларнинг илми халққа машъал бўлди,
Машъал ёриси, тунда йўлдан адашилмайди.*

¹Бундан кейинги мисоллар ҳам асарнинг ушбу таржимасидан олинади.

Ҳар икки муаллиф олимлар илмини қоронғу зулматни ёритувчи нур эканлигини эътироф этадилар. Агар Ғаззолий замона олимларини ёритувчи чироққа ўхшатса, Юсуф Хос Ҳожиб уларни халқни йўлдан адаштирмайдиган машъалага қиёс қилади.

ДУНЁ ВА НАФС ТЎҒРИСИДА

«Ихёу улумиддин»да «Дунё охират экинзори, дин дунё билан камол топади. Охиратда мол-дунё асқотмайди. Балки қалб нури, сириасрори ва ихлосгина фойда беради», дейилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари «Ойтўлди Кунтуғди элигга насиҳатнома ёзиб қолдиради» номли бобида бу борада қуйидаги байт келтирилади:

*Бахтиёр элиг, ду дунё бир экинзордир,
Экин унса, киши ўз ейдиган ўтини ўради.*

Эътибор қилинса, ҳар икки муаллифнинг дунёга нисбатан қўллаган ташбеҳлари ўхшаш. Ғаззолийда «охират экинзори», Юсуф Хос Ҳожибда ҳам «экинзор». Аммо бунда, асосан, бу дунёга нисбат берилади ва унда қандай иш қиладиган бўлсанг, унинг натижасини кўраверасан, деган маъно англашилади. Шунингдек, Ғаззолий дин илмларини иккига бўлади: мукошафа ва муомала илми. Мукошафа илми — ботиний илмдир. Кимда бидъат ва кибр-ҳаво бўлса, бу илмдан унга ҳеч нарса очилмайди. Ким ҳавоий нафс билан мол-дунёга ҳирс қўйса, унда мукошафа илми бўлмайди. Муомала илми эса, асосан қалб ҳолатларини ўрганади. Уларнинг сирасида сабр, шукр, хавф (доимо Аллоҳдан кўрқиб туришлик), ризо (қазои қадарга рози бўлишлик), заҳд, тақво, қаноатли бўлишлик кабиларни айтиб ўтилади. Қалб ҳолатлари сирасида қораланадиганлари эса: фақирликдан кўрқиш, кибр, риё, адоват, тамаъ, мақтанчоқлик, бойларни улуғлаш, мол-дунё билан севиниш ва йўқотган давлатига афсусланишидир. Ўзғурмишнинг биргина — қаноат тимсоли эканлигининг ўзиёқ, Юсуф Хос Ҳожибнинг Ғаззолийга қанчалик яқинлигини яққол кўрсатади. Мол-дунё билан севиниш ва йўқотган давлатига афсусланишнинг мусулмон учун номақбул эканлигини ифодаловчи Ўзғурмиш тилидан айтилган мана бу ўғитларга эътибор берайлик:

*Дунё келадиган бўлса, (у) кўнгил боғламаса,
(Дунё) кетадиган бўлса, оғриниб ҳафа бўлмаса.
Бу дунёда олам ўзи гофилдир,
Агар тўрга илинса (яъни, дунёга боғланиб қолса) ўзлигини унутади.*

ЗАКОВАТСИЗ НОДОНГА БИЛИМ ЎРГАТИШНИНГ ФОЙДАСИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА

Қуръони каримдаги: «Ақлсизларга молларингизни бериб қўймангиз» (Нисо сураси 4 оят)дан келиб чиқиб, Имом Ғаззолий шундай шеър айтганлар:

*Ким жоҳилга илм ўргатса, уни қилибди зоеъ,
Ким толибдан илм аяса, ўшадир энг бетолёъ!*

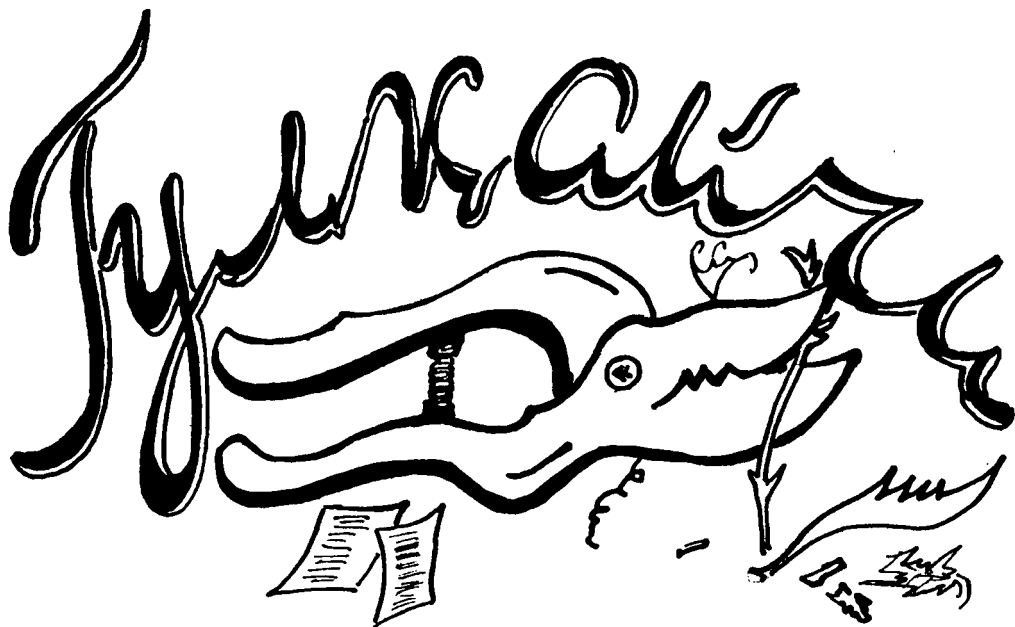
«Кутадғу билиг»да ҳам шу каби байт бор:

*Билимсиз киши қум (чўл) каби бўлади,
Емиш, ўт ўсиши у ёқда турсин, унга дарё оқиб кирса ҳам тўлмайди.*

Ҳар икки аллома айтмоқчи бўлган фикр Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) айтган ҳадисга ҳамоҳанг. Уни ҳаётга тадбиқ этиш, таъсирчан қилиш ва, янада, аниқлаштиришга қаратилган. Шунингдек, ҳар икки алломанинг дунёвий илмлар ва уларга бўлган муносабатлари ҳамда илмини сарфлаш, инсон ақл-заковатига бўлган муносабатларига бағишланган бобларида кўплаб муштарак нуқталар мавжуд. Юсуф Хос Ҳожиб ва Ғаззолий талқин этган муштарак мавзулар ва уларнинг ўзига хос ифодалари борасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Имом Ғаззолийнинг «Ихёу улумиддин» асари илмий рисола бўлиб, у асосан, дин илмларини тасниф қилиш ва муқаддас ислом манбаларига муносабат билдиришга қаратилган. «Кутадғу билиг» эса, «Шоҳлар кўзгуси» деб номланувчи Ўрта аср шарқ адабий анъаналари йўсинида ёзилган бадиий достондир. Юсуф Хос Ҳожиб шариатни биринчи ўринга қўйган бўлса-да, мамлакатни бошқариш тамойиллари ҳақида фикр юритиб, уни ривожлантириш, адолатни, фаровон ҳаёт кечириш учун дунёвий ҳунарлардан хабардор бўлишни тарғиб қилади. Шунга қарамай, ҳар икки алломанинг чиқарган хулосалари илмни улуғлаш, инсониятни бидъат ва билимсизлик ботқоғига ботиб қолишига йўл қўймаслик, дин ва инсоният тафаккур тараққиётига хизмат қиладиган муштарак ғояларга асосланган. Ҳар икки алломанинг бу дунёнинг ўткинчи ҳавасларига берилмаслик, мол-дунёга ҳирс қўймаслик ва нафсни тийишликка даъват қилувчи ўғитларини — муқаддас ислом манбаларида келтирилган оят ва ҳадисларга ҳамоҳанг бўлган, уларни кундалик ҳаётга тадбиқ этиш йўлида қилинган муштарак саъй-ҳаракатлар сифатида тушуниш мақсадга мувофиқ. Ҳар икки аллома ижодидаги яна бир уйғун жиҳат уларнинг тасвир воситаларидан фойдаланишдаги ўхшашликларидир. Хусусан, билимни чироқ (Ғаззолий), машъала (Юсуф Хос Ҳожиб), билимсизни ҳайвон (Ғаззолий), йилқи (Юсуф Хос Ҳожиб), дунёни — охираат экинзори (Ғаззолий), экинзор (Юсуф Хос Ҳожиб)га қиёс қилинишидаги ўхшашликлар жанр, тур ва услубий ўзига хосликларидаги фарқларга қарамай, ўзаро муштарак жиҳатларнинг мавжудлигидан далолат беради. Бу эса, ўз навбатида, туркий халқларнинг илк адабий обидасини яратган, XI асрда яшаб ижод этган бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг Ўрта аср Шарқ адабий жараёнидаги ўрнини кўрсатишга ёрдам бериш билан бирга, ғоявий-бадиий хусусиятларини янада аниқроқ таҳлил қилиш имкониятларини яратади.

**Зоҳиджон Содиқов,
филология фанлари
номзоди, доцент**

ВАСЯ ТОВАНИНГ АЙТРАНЛАРИ

Александр Мешков

ЖИН ВОҚЕАСИ

Жопар Саломов бир куни кутилмаганда ахлатхонадан хум топиб олди. «Ие, ахир, бу зўр-ку!.. Илгари хумнинг ичида жинлар яшайди, нимаики истагинг бўлса, ҳаммасини бир зумда адо этади, дейишарди... Қани, менам бир хумни ишқалаб кўрай-чи!..» Жопар хаёлига келган ажойиб фикрлардан тўлқинланиб, шоша-пиша уйига келди-да, эшикни ичкаридан тамбалаб, хумни ишқалади. Ишонасизми, янглишмаган экан... Бир пайт хум ичидан қора тутун бурқсиб, рўпарасида негадир хафақон, эгнига чопон ҳамда эски иштон кийган, кўринишидан худди жинларга ўхшаб кетадиган жонзот пайдо бўлди. Жопар хурсандлигидан ўзини қўярга жой тополмай қолди шу тобда. Ие, қаршисида сеҳрли хизматкор туради-ю, ҳаяжонланмайдими?!

— Ҳой жин, менга қулоқ сол! — деди Жопар ўзини жиддий тутиб. — Бор, ҳозирок менга дўкондан ароқ келтир!.. Кейин... Ёнига бир лаган товуқ гўштиям қўшиб келасан!.. Ҳалиги жин унга ҳайрон бўлиб турди-да, норози бош чайқаб, тилга кирди:

- Менга қара, ўзи ёшинг нечада-а?..
 - Меними?.. Йигирма бешда..
 - Йигирма беш? .. Вей, уялмайсанми-а?.. Менинг ёшим нечадалигини биласанми?..
 - Й-йўқ... Нечада?..
 - Уч юзда, билдингми?.. Сен ҳали бурнингни артишни тузук-куруқ эплолмайсан-у, ўзингдан каттага иш буюришингни қара!..
 - Қ-кечирасиз... М-мен ўйлабманки...
 - Уйлабман эмиш... Уйлагандан кейин яхшилаб ўйлаш керак, тирранча!
 - Ҳ-ҳа, майли, узр... Келинг, ўтиринг! — Узини йўқотиб кўяёзган Жопар жиннинг атрофида парвонадек айлана бошлади. — Қани, марҳамат қилсинлар!
- Жин креслога астойдил ястаниб ўтириб олгач, оёғини Жопар тарафга чўзди.
- Этикни еч!

У тезда жиннинг этикларини ечди, чопонини эса қозикқа илди.

— Отинг нима сенинг? — сўради жин бироз нафасини ростлагандан сўнг.

— Жопар.

— Шунақа дегин... Унда кулоқ сол, Жопар, менга бирон-бир ичадиган ўткир-роқ нарсангдан олиб кел!

— Ахир... Менинг пулим йўқ... — хижолатдан йиғлагудек бўлиб бош эгди Жопар.

— Вей, менинг аччиғимни чиқарма сен бола, ҳа!.. Йўқса, ҳов анави бўшаган шишанинг устига ўтқазиб қўяман. Қани, тез дўконга чоп-чи, бўл тез, дедим!..

Бечора Жопар бўлганича-бўлди. Қўрқанидан югурганча қўшниникига чиқиб қарз олди-ю, дўкондан ароқ келтирди. Ичкарига кирганда жин астойдил телевизор кўриш билан банд эди. Жопар яна танбех эшитмаслик учун дарров стаканга қуйиб жинга узатди. Ярамас, роса ичадиган хилидан экан. Газак ҳам қилиб ўтирмади. Фақат бир марта «чиф» деб қўйди, холос. Бироз ўтиб бадани қизий бошлади шекилли, яна Жопарга ўгирилди.

— Ҳой бола, яхши кетворган қизлардан йўқми-а?..

— Йўғ-а... М-мен унақа қизларни танимамайман...

— Танимайсанми?.. Унда ҳозироқ бўшаган шишанинг устига ўтирасан... Бор, қидириб кўр!..

Қанақа ландовурсан ўзинг?.. Тагин йигирма бешга кирганмиш бу киши...

Жопар ноилож йўлакка чиқиб Тамара, Галя деган танишларига қўнғироқ қила кетди... Ҳа, қўнғироқ қилаётиб сал нарироқда ҳалиги бўшаган шишани кўриб қолди-ю, газаби қўзғаб «Падарингга лаънат!» деганча оёғи билан тепиб юборди. Шу пайт денг, шишанинг ичидан қора тутун бурсқиб, қаршисида рўмол ўраган, узун қўйлак кийган қандайдир аёл пайдо бўлди. У атрофни эринмай кузатиб чиққач, Жопардан сўради:

— Эримни кўрмадингми?

— Нима?

— Менинг жинимни кўрмадингми деяпман? Нима бало, кармисан?

— Ҳа-а, жинми?.. Й-йўқ...

— Вой ярамас-эй, агар ростини айтмасанг, мана шу бўшаган шишанинг устига ўтқазиб қўяман, гапир!

— Қаранг-а, мен гапингизга яхши тушунмай қолдим-да!.. Ҳалиги соқолли жинни айтаяпсизми?.. У шу ерда, ичкари хонада ўтирибди.

Аёл Жопарни туртиб юбориб ичкарига йўл олди. Орадан бир-икки дақиқа ўтар-ўтмас, хонада ниманингдир қаттиқ тарақлагани, жиннинг додлаган овози эшитилди.

— Хап, сеними?! — дея Жопарга ўқрайди жин ура солиб хонадан чиқаркан. — Ҳали шошмай тур!..

Шу гапни гапирди-ю, кўз очиб юмгунча иккаласи ҳам бўшаган шишанинг ичига кириб ғойиб бўлишди. Кутулганига шукр қилган Жопар эса, оғир тин олиб шишани омонатгина чўнтагига солди ва жон талвасасида ахлатхонага ташлаб келди.

Аркадий Инин

ВАСЯ ТОҒАНИНГ АЙТГАНЛАРИ

Биласизми, менинг ҳаётим худди қўшиққа ўхшайди. Хотиним Тереза шундай деган...

Эҳ, хотиним иккаламизнинг ҳаётимиз нақ мўъжизанинг ўзи. Мана, ҳамма бир-бири билан баҳслашгани-баҳслашган. Учар ликоп борми-йўқми деб тортишишади. Мен эса, ўша ликопни тўйимнинг эртасигаёқ кўрганман, ишонаверинг! Нақ бошимнинг тепасидан ўқдай учиб ўтган... Оҳ, тўй, тўй!.. Мен тўйимни олтинга ўхшатаман. Чунки, эртасигаёқ олтинсифат сап-сарик чақа кафтларим орасида қолиб кетган...

Бизнинг никоҳга эса, ҳавас қилсангиз арзийди. Нега дейсизми? Мана, масалан, мендан сўраб қолишади:

Ҳотинингиз кийимларингизни тозалаб берадими?

Йўқ, — дейман бошимни баланд кўтариб. — У фақат чўнтақларимни тозалаб беради...

Тўғри-да, менинг хотинимда заррача камчилик йўқ. Тўғри, у жуда камтар аёл. Ўзининг бир камчилигидан нолийди. У ҳам бўлса, эри борлигидан...

Шунга қарамасдан, биз бир-биримизни жуда севамир. Гарчи, йиллар ўтган сари ўзимни сал анақароқ тута бошлаган бўлсам-да.

Эсимда, бир вақтлар унинг ёнида қўлларидан ушлаганча соатлаб ўтириб чиқардим. Ҳозир эса... Бе, у ўтиришлар қаёқда? Негаки, пианино ота-онамларникида қолиб кетган.

О, қандай кўшиқ айтарди. Овози нақ кўксидан отилиб чиқарди. Мен ўзимни овутиш учун нукул кўксига термулиб ўтирардим.

Ҳозир эса, менинг энг сеvimли машғулотим — хотинимдан бўсалар олиш. Сабаби, у шу лаҳзалардагина гапирмай тек туради.

Биз хотиним билан доимо биргамиз. Мана, яқинда хотиним кинокомедия томоша қилишга борганди. Айтишича, кулавериб, сал бўлмаса ўлиб қолаёзибди. Мен эсам, жуда афсусландим.

Яна биттагина сеансга қолгандайди, балки..

Ҳа, биз хотинимминан фақат у дам олишга кетгандагина бирга бўлмаймиз. Шундаям менинг зерика бошлаганимни ҳис қилиши билан ортга қайтишга ваъда беради. Афсуски, бизнинг оилавий жамғармамиз бу қадар узоқ вақт дам олишга йўл бермайди.

Яна бизнинг оилавий ҳаётимизда ҳамиша муҳаббат голиб келади. Йўқ, олимпиадалардигига ўхшаб ютишмас, балки, шунчаки иштирок этиш...

Яқинда хотиним бир газетани ўқиб қолибди. У ерда ёзишларича, Африканинг қайсидир қабиласида эркаклар ўз хотинларини дўстларига, қўшнилариغا сота бошлаганмиш. Албатта, у мендан сўради:

Мениям сотган бўлармидинг?

Ишонасизми, мен қандай жавоб қилдим?

Хотинжон, сени сотиб ақлдан озибманми? Совға қиламан сени, совға!

Георгий Териков

ТАКЛИФ

Биласизми, жамоат жойларда одамлар бир-бирларига кўпол, уятсиз сўзлар айтишаётганини кўп эшитиб қоламиз. Айниқса, қўшнилариингиз бир-бири билан жанжаллашса... Бунга чидаб бўлмайди.

Шуни ҳисобга олиб бир қишлоқда сўкиш ўрнига эркакларни «М-мо-о!» дейишга ўргатишган экан. Лекин буям иш бермабди. Кечқурунлари барча эркаклар молаётганини эшитиб буқалар кўрқадиган бўлиб қолишибди. Демак, алмаштириш керак. Бир ёзувчи аёл бунинг ўрнига гуллар номи билан сўкишишни таклиф қилибди. Буям иш бермабди. Чунки, эркаклар ҳар куни уйга гул кўтариб келишларига қарамай, биронгаям гул номини билишмас экан...

Ана шунда мен шаҳарлар номи билан уришишни таклиф қилдим. Зўр-да! Ҳар куни газеталарда, телевидение орқали шаҳарлар номи айтилса... Нимаси ёмон.

Вей, ярим кечасигача қаерда дайдиб юрибсан-а, Тюмен?

Сени нима ишинг бор, Шепетовка?

Қани, маошни чўз, Осло!

Маош?.. Тулани истамасмидинг мабодо?

Ҳа-а, ҳали сўкинишни биласанми Кривой Рог?

Ҳай-ҳай, секин, Анапа, бошингда бир грамм ҳам Чикаго йўқлиги шу ердан маълум.

Шунақами? Ҳали Анапа учун жавоб берасан, ярамас Копотоп!

Овозингни ўчир, Калкутта!

Тўхтаб тур, ҳозир Бомбейингни чиқариб қўяман!..

Ана, кўрдингизми? Уларнинг бу гапларини эшитган ўткинчилар «Саёҳатчи клуби»дагилар шунчаки суҳбатлашишяапти деб ўйлашади.

Виктор Коклюшкин

СИГИР МИЯ

Янгилик эшитдиларингми? Бир одамга сигирнинг миясини ўрнатишибди. Жаҳонда биринчи марта синаб кўришибди-да!.. Нимага сигирники? Тузукроғини топа олишмабди.

Майли, бошидан айтиб берай. Хуллас, ўша эркакнинг миясини очиб қўйишган. Ҳамма асабийлашяапти. Айниқса, хотини. Пиёнистанинг миясини олиб келишди. Хотини кўнмади. Яхшиси, шу ҳолича тикиб қўяверишларини сўради. Пиёниста бўлиб қолишидан кўрқди.

Навбатдагисини олиб келишди. Ўзини ўзи ўлдирган экан.

Йўқ, — деди аёл. — Ҳозир бу мияни ўрнатсаларинг-у, уйга келиб ўзини осиб қўйса нима қиламан?..

Учинчи мия эгасининг бутун бадани нинали ёзувга тўла экан.

Нима фойдаси бор? — қичқирди хотини. — Бутун умр турмага пул жўнатиб

Ўтаманми?..

Кейингисини олиб келишди. Депутат экан. Қувончдан юраги ёрилиб ўлган. Аёл бақриб берди.

Мениям йўлдан оздиради! Ўзига ишонтариб, гапира олмайдиган қилиб олади!..

Шу тобда мол дўхтири Иванюк келиб қолди-ёв!.. Ўзи билан «свежий» сигир миясини кўтариб келибди. Аёл уни кўрди-ю, тескари ўгирилиб олди.

Биланларингни қилинглар! Фақат ичмаса, бегона аёлларга юрмаса, сўкинмаса, муштламаса, ишдан ўз вақтида уйга келса бўлди. Э, сут бермасаям майли-и!..

Хуллас, шу мияни жарроҳлар таваккал эркакка ўрнатишди. Вей, ишонасизми, ҳалиги эркак ўзига келиши билан баланд овозда бақриб юборди:

Мў-ў-ў-ў!..

Ана, бўлди!

Михаил Задорнов

ТАЛАБАНИНГ ХАТИ

Салом менинг азиз дадажоним ва ойижоним! Ҳозир тунги соат икки. Мен эса, ўз хонамнинг эшиги рўпарасида ўтириб сизларга хат ёзаяпман. Чунки, мени ич-қарига қўйишмади. Тунаш навбатим етмабди ҳали. Кўзларим юмилиб бораяпти. Лекин ухлаёлмайман. Чунки, бир оёқли стулда ўтирибман. Ётоқхонамизда бошқа стул йўқ. Шунинг учун ҳам ухлаб қолмаслик мақсадида сизларга хат ёзаяпман...

Менинг қадрдон ота-оналарим! Сизларни жуда соғиндим. Илтимос, пул жўнатинглар! Негаки, пулларингизни кўпроқ соғинганман. Утган сафарги хатларингизда қирқ беш минг жўнатган экансизлар. Мен у хатларингни олмадим. Шу сабабли, мана, бир ойдан бери ҳеч нарса еганим йўқ. Фақат ичаяпман, холос.

Профилакторийга жойлашмоқчи эдим. У ерда қон топширмагунингизча қўйишмасмиш.. Шу туфайли мени дружиначиликка ёзиб қўйишди. У ёқда эса... Оёғимдан калтак едим.

Касалхонага тушдим. Ишонасизларми, гипсни оёғимга пуллик поликлиникада ўрнатишди.

Тўғри-да, гипс дегани жа камёб нарса ҳозир. Менга ўхшаган дружиначилар кўпайиб кетган. Ушалар сотиб олиб қўйишяпти. Агар яна ўттиз минг кўшганим-да, зўрини қўйдирган бўлардим. Нима қилай? Оширилган стипендиядан бош тордим. Оддийсини менга ҳеч ким бермайди...

Ана шунақа гаплар. Қолган ишларим жойида. Тўғри, яқинда қаватимиздагилар мени ўз сафларига қўшишди. Энди илгари ўзимники бўлган нарсалар ҳамманики бўлди. Гоша тоға Монголиядан олиб келган кремплин шим ҳам. У шимни кийиб дўстларим зағса бориб келишяпти. Ўрнига менга шашасиз кўзойнак ҳадя қилишди. Италияники экан... Дада, менга эски-туски кийимларингизни юборманг! Ҳамма устимдан қулаяпти. Яхшиси, пул юборинг! Юз эллик минг жўнатсангиз шимга етади.

Шунақа. Бошқа ишларим яхши. Тўғри, баҳор келиб яна юзимга сепкил тошди. Лекин буниям йўли топилди. Бир бола ҳар бир сепкил учун юз сўмдан тўласам, йўқотиб бераркан...

Дада, ойи! Уша мен олмаган хатларингизда ишларим қандайлигини сўраган экансизлар... Жавоб бераман. Ишларим аъло. Тўғри, яқинда мени институтдан ҳайдашди. Энди олган стипендияларимни қайтаришимни талаб қилишяпти. Ҳаммаси бўлиб тўрт юз минг, йигирма тўрт тийин. Йигирма тўрт тийинни жўнатмасаларингиз ҳам майли. Ўзим бир амаллайман. Ахир, сизларгаям осон эмас-да!..

Севимли ота-оналарим! Тез-тез хат ёзиб турунглари!.. Узларингиз қалайсизлар? Бувим қалайлар? Пенсия олиб турибдими? Олаётган бўлса, нега хат ёзмаяпти?

Билиб қўйинглари, мен сизларни ҳеч қачон эсдан чиқармайман. Шундай содиқ ўғилларингиз бор дунёда. Фахрларингиз уминан!..

Қачон қийналиб қолсаларингиз, пул юбораверинглари, сизларга ёрдам бўлади!

Майли, хайр! Шу билан хатимни тугатаман.

Яхшиси, пулни почта орқали юборинглари!

Сизларнинг ўғлингиз!

Герман Дробиз

ТУШУНТИРИШ ХАТИ

Мен ҳозир сиз азиз раҳбаримизга нима учун ўзимга топширилган ишни ба-жармаганимни тушунтираман.

Отам — еврей. Онам — ярим рус, ярим татар. Болалигимдан мана шу учта

миллатнинг урф-одатларига ўрганганман.

Душанба ишламадим. Чунки, руслар одатига кўра, бу кун жуда оғир кун ҳисобланади.

Сешанба ишламадим. Душанба кунги ичишлардан сўнг бошни кўтариб олиш жуда қийин бўлади. Чоршанба ишламадим. Мен — еврейга атроф-муҳит халал беради. Руслар одатига кўра, ёмғирдан сўнг ишта киришиш лозимлигини билганим учун пайшанба кун бўйи ёмғирни кутдим. Куриб кеткур ёмғир ҳадеганда ёға қолмади. Жума ишламадим. Узингиз биласиз, бу кун биз мусулмонлар учун жуда улуг ҳисобланади. Шанба ишламадим, Сабаби, биз еврейлар бу кунда тоат-ибодат билан машғулмиз. Якшанба ишламадим. Бу кун биз насронийлар учун улугдир. Душанбе эса... Ҳали айтганимдек, оғир кун...

Э, қанча тушунтиришим керак?.. Шу туфайли раҳбариятдан илтимос қиламанки, менга ишлаш учун юқорида санаб ўтганларимдан бошқа қулай кун ажратиб берсангиз!

Эҳтиром билан ходимингиз...

Сергей Кондратьев

ИЧКИЛИК ҚУРСИН, ИЧКИЛИК!

Вой-вой-ей, ҳамма ёғим оғриб кетаяпти-ку!.. Баданларим худди увишиб қолган оёққа ўхшайди-я! Эссиз ёшлик, бекорга ўтиб кетаяпти. Ана, Америкада ҳозир СПИДнинг даволаб ташлашяпти. Бизда бўлса, «ароқдан кейинги» оддий касалниям тузатишолмайди. Қирқ дақиқадан бери дори шимаман, қани энди эриса! Узиям ғалати дори экан, икки тарафида тешиклари бор-а!..

Эрталабдан бери шунча уринаман, Крупская ким бўлгани мия қурғурга кела қолмайди. Юзларим ҳам қандайдир осилиб қолгандекми-ей! Қизиқ, бу нарса мастлик оқибатиданми, ё ичкиликданми?..

Уф-ф, анави кўзгу ҳам мени бир ғалати кўрсатаяптики... Худди асфальт текислайдиган машинанинг тагида қолгандайман. Йўқ, кўзгуга ўзи қайси тарафим билан қараяпман?.. Буниям билиб бўлмайди ҳозир.

Ҳа-а, кеча ҳаммаси қандай зўр бошланувди-я! Банкет, аёллар... Телевизорда кўрсатишди. Биттаси ароқни қандай тўғри ичиш мумкинлиги тўғрисида номзодлик диссертациясини ёқлабди. Унинг айтишича, ароқни ингичка труба орқали оғиздан эмас, бошқа жойдан организмга юбориларкан. Ана буниси жуда қулай. Нега деганда, биринчидан, тез миёга уриб кайф берса, иккинчидан, оғиздан умуман ароқ ҳиди келмайди. Истасангиз, бемалол машинани мингга қўйиб кетаверасиз. Қани, ўша ДАНчилар исботлаб кўрсин-чи!.. Лекин бир нарсага тушунмадим. У ҳолда аёллар билан қўлларни алмашиб ичиш масаласи қандай бўларкин?..

Қизиқ, кеча қандай уйга етиб олдим ўзи?.. Эс-эс биламан. Қандайдир деворни маҳкам ушла-аб келаётгандим. Тонгга яқин нотаниш бир қария келиб сўради:

— Уғлим, мана, уч соатдан бери симёғочни қучоқлаб бир ерда айланаяпсан, тинчликми?

Ҳа, яна банкетдан кейин аёллар томонгайм ўтгандим. Нега дейсизми? Мен ўзи ичиб олдим дегунча аёлларга талпинавераман. Нимага бундай қиламан, улардан менга нима керак, сира ақлим бовар қилмайди. Майли, тўхтанг, тўхтанг, бир зўр воқеа эсимга тушиб қолди. Қисқаси, яқин танишим айтиб қолди.

— Истайсанми, мени жа зўр аёл танишим бор. Уникига борсанг, ҳеч ким халал бермайди. Эри санаторийда, қизи ёзни ўтказиш учун қишлоққа кетган, кичик невараси армияда. У ўша ёқларда полковник бўлиб ишлайди.... Хуллас, бордик. Эшикни тақиллатдик. Қим очди денг?! У аёлни кўрибоқ тушундим. Аниқ ўн учинчи йилларнинг одами. Йўқ, бир минг тўққиз юз эмас, эрамизгача бўлган ўн учинчини айтаяпман... Мен ўшанда маст одамнинг катта тезликда чопа олишига амин бўлдим...

Эҳ, ароқнинг дастидан қандай кўнгилсизликларга дуч келмайди одам!.. Ишхонада менга ўхшаган яна биттаси бор. Бир куни кайф устида кўприкда кетаётиб, оёғи қайсидир чуқурга тушган-у, шу кўйи ўзи тўппа-тўғри метро ичкарисига қулаган. Қараса, унга томон поезд келаётганимиш. Уёқда машинист тормозни излаган... Танишим бўлса, нукул қичқирамиш:

— Вей, Сокольниковгача олиб кетмайсанми?!

Э, аслида мен эшитган бир гап уникиданам ўтиб тушади... Бир куни тижорат дўкони ёнида кайф қилиб ўтирсам, ёнимга дайди келди-да, у ҳам ароқ ича бошлади. Баҳонада гапга тушиб кетдик. Дайдининг айтишича, (дайди кексароқ эди) илгари химиртуруш, шакар бўлмаган пайтларда у эски пайпоқдан ароқ ясаган экан. Биласизми, қандай йўл тутган?! Пайпоқни сувга пишиб, бир ҳафта тоғорада сақлаган. Могорлаши билан олган-у... Вой Худойим-ей, наҳотки, кеча

ўшанақа ароқ ичган бўлсам-а? Яна ўша ярамас ароққа қанча пулим кетди... Ҳа, майли, ҳадеб ёмон нарсалар ҳақида ўйлайвермай. Дунёда яхши гаплар ҳам кўп. Қолаверса, бошимдан қанча яхши-ёмон кунларни ўтказган одам, оддий кейинги бош оғриққа чидай олмайманми?! Ана, шкафда қанча бўш шиша йиғилиб қопти. Лекин уларни ҳозир пулламай тураман. Худди долларга ўхшаб иложи борича кўпроқ ушлаб тураман. Нарх эса, ошаверади. Бир куни шундай ароқлар сотиб оламанки, эҳ-ҳе, ўшанда бугунгидек бош оғриғидан қийналиб ўтиришга ҳожат қолмайди. Айтганча, ароқ олганимни эшитиб қолсангиз кирилинг, ҳарқалай, биргалашиб ичсак, заҳирадаги шишаларимиз янаям ошади-да!

Анатолий Трушкин

«МЕН — ҲАҚИҚИЙ ОТАМАН!»

Мен ҳақиқий отаман, билдингизми? Болага нисбатан жавобгар эканимдан тонаётганим ҳам йўқ. Лекин ҳар қандай айбниям фақат менга қўяверманг-да!.. Ўғлимга кимдир... телбанамо қилиқларни ўргатган бўлса, мен айбдорми?.. Кечирасиз-у, айтганча, исмингиз нимаиди? Ҳа, ўртоқ синф раҳбари, сиз ярим кун у билан бирга бўласиз.

Йўқ, мен бу ерга ҳисоб-китоб қилишга келганим йўқ. Шунчаки, нима қилса, бола ҳақиқий жамият аъзоси бўлиб ўсиши ҳақида билмоқчиман, холос.

Сиз айтдингизки, боламга қаттиқроқ туришим керак экан. Тўғри, мен керак вақтида жуда қаттиқ тураман. Мана, масалан, ўғлим итимизга тош отса, айтаман:

— Ҳой, ўғлим, ит одамнинг дўсти-я!.. Ана, қўшниникига от!

Яширмайман, ўғлим ҳам жа зўр бола эмас. Аллакимларга ўхшаб академик бўлмайди, балки бунга ҳам ўзим айбдордирман. Бироқ шу мажлисда ўтирибман-у, биронта одам камчиликдан гап очганини эшитмадим. Бу инсофдан эмас. Ваҳоланки, камчилик бир дунё. Мисол учун, сиз ўқитувчилар болаларнинг елкасига бир олам вазифани юклаб қўйяпсизлар. Учинчи синфда ярим миллион рақамини ўргатиш нимаси?.. Умрининг охиригачаям зўрға бир юз эллик сўм ишлаб топадиган одамга миллионнинг нима кераги бор?

Яқинда, мана, иншо ёздирибсиз. Ўғлим қурмагур қўшнидан кўчириб ёзган экан. Сиз бўлсангиз, қўшнига беш, ўғлимга икки баҳо қўйибсиз. Шуям инсофданми, ахир?! Катта бўлганда қандай қилиб ҳақиқат борлигига ишонсин кейин?! Ҳечам ишнолмайди. Яширмайман, баъзан ўғлимга қараб тури-иб: «Сендан қанақа одам чиқаркин-а?» деб қўяман. Локигин, нима қилаётганми, қандай тарбиялаётганимни биламан. Мактаб билан бир қаторда жавобгар эканимниям инкор қилмайман. Фақат мактаб ҳам жа ҳаддидан ошиб кетмай, яхшилаб тарбиялаши керак-да!..

Мана, бир куни у мактабга типратикон боласини олиб келиб қизларнинг партасига қўйган экан. Билиб қолиб денг, типратикон ўрнига ўғлимни директорга етаклаб киришибди. Шуям адолатданми?.. Бечора қўрқиб кетганидан нақ икки ҳафтагача гапиролмай юрди-я!.. Гапимнинг охирида яна такрорлайман. Мен — отаман. Ўғлимнинг ҳақиқий фуқаро бўлиб ўсиши учун ҳамма нарсани қиламан. Фақат... Келинг, ўртоқ муаллим, бир-биримизни яримта сўз билан тушунишга ҳаракат қилайлик!.. Нега дейсизми? Майли, бунгаям битта мисол келтира қолай. Яқинда ўғлим ўртоғини папкаси билан бир тушурганига ўқитувчилар ҳаммани оёққа тургазишди. Ҳатто, уйимгача чопиб келишди занғарлар. Нега?.. Шунга шунчами? Ўғлим папка билан туширмаса, нима билан туширсин?! Гишт биланми? Кейин... Ўртоғини уриш лозим бўлса, дарс пайтида урсинми? Дарс бузилади-ку!.. Сиз бўлсангиз, ўртоқларни уриш яхшимас, дейсиз. Нима, нотанишларни урсинми, бўлмаса? Ўртоғи бир-икки кун аразлаб туриб яна ярашиб кетаверади. Бегона эса, дарров товон талаб қилади. Ва, ниҳоят, орқасигамас, бошига урсинми? Э, ўлдириб-нетиб қўйса нима бўлади? Билиб бўладими? Булар бола бўлса. Ҳаракат қилмаса тутолмаса. Уша ўртоғи дўпписини осмонга отмайдими?!

Аслида, мен бу ерга ҳисоб бериш учун келганим йўқ. Мен мактаб оила билан бир жон-бир тан бўлишини истайман. Келажак авлод учун биргаликда жавобгар бўлишимизни хоҳлайман. Ҳа, Марья Ивановна, очигини айтаман, мен уйда куйиб-пишиб ўғлимни тарбия қилаяпман, сиз бўлсангиз, бу ерда ўтирволиб жарақ-жарақ пул олиб ётибсиз. Йўқ, мен давлат пуллари шамолда учиб кетишига қаршиман. Эсингизда бўлсин!

Хуллас, яхши қолинглар, мен ўғлимни оламан-у, уйга кетаман.

Рус тилидан Олимжон Ҳайит таржималари

НАЗМ

Саъдулла Ҳаким. Соғинч сўзларини нондек узаман3
Салим Ашур. Кўзларингдан томчи ранг олса.7
Максуда Эргашева. Олам тўлган шуълавор ҳисга 76
Комил Аваз. Муҳаббат нуридан борлиқ гўзал78
Муҳтарама Туркой. Майсадай мулойим тортади кўнглим 105
Мурод Калонхон. Сенга нурдан йўл қурай мен 107

НАСР

Наби Жалолiddин. Сийрат ва ниқоб. Роман10
Содиқжон Иноятов. Хато. Мухтасар қисса.81
Тилаб Маҳмудов. Музлатгич. Ҳикоя110

ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН САТРАЛАР

Ҳабиб Саъдулла. Фафур Фуломнинг укаси113

ЁДНОМА

Турсунбой Адашбоев. «Шоир ўтқазган дарахтлар...».123

МУШОИРА ЭТАДИ ДАВОМ

Кўнгилда кўз очган бир латиф гулнинг127

ДИЛ НОМАЛАРИ

Йўлдош Солижонов. Бурундошлигимдан бахтиёрман. 131

УЛУҒИМСАН, ВАТАНИМ!

Султон Акбарий. Минг жоним парвона. 135

«БУ ИШҚ СИРРИН КИТОБ ЭТДИНГ...»

Нодира. Жафои ҳажр била кўксуми фиғор қилай 136

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Баҳодир Раҳмонов. Эртақ ва замон.137

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Толиб Йўлдош. Ўйин бўлса ўйнаймиз 139

МУЛОҲАЗА, МУНОЗАРА, МУҲОКАМА

Санжар Содиқ. Танқидчилигимизнинг машаққатли йўли.. . . .141

ЗАКОВАТ НУРИ

Зоҳиджон Содиқов. Юсуф Хос Ҳожиб ва Имом Фаззолий 150

ГУЛКАЙЧИ

Вася тоғанинг айтганлари 154

Компьютерда саҳифаловчи: Манзура Файзиева

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Обунага монъелик кўрсатилса ёки журнал етиб бормаса Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компанияси ёки унинг вилоят, туманлардаги тармоқларига мурожаат қилинсин.

Теришга берилди 10.05.2006 й. Босишга рухсат этилди 04.07.2006 й. Қоғоз бичими 70x108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Нашриёт ҳисоб табоғи 14,25. Адади — 1200 дона. Буюртма № 26

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРХДА
 700005, Тошкент шаҳри, 8-март кўчаси, 57 ўй
«AVTO-NASHR» шўъба корхонаси босмахонасида чоп этилди